

BOHEMICA OLOMUCENSIA

2/2024
—— LINGUISTICA

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2024 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

OBSAH

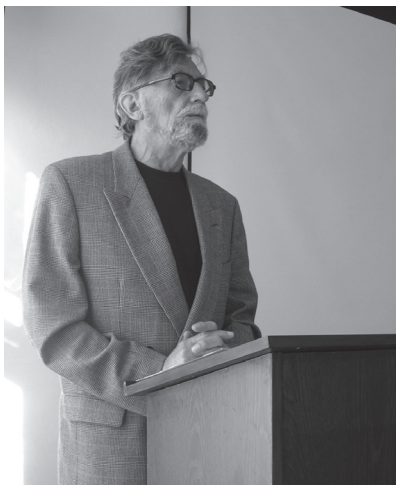
- 7 **Editorial**
Ondřej Bláha
- 12 **Co bylo napsáno o (člověku) Janu Kořenském a jeho textech**
Jana Hoffmannová
- 26 **Jan Kořenský – vědec a člověk**
Oldřich Uličný
- 34 **Prožívání světa a přirozený jazyk (k celostnímu pojetí jazyka a jazykovědy v díle Jana Kořenského)**
Miloslav Vondráček
- 52 **K statusu markeru 2. os. sg. -s**
Petr Karlík
- 74 **Udělují české předložky pád?**
Luboš Veselý
- 94 **K problematice typů, variant a derivací složitého souvětí**
Josef Štěpán
- 116 **Slovesa reakce v češtině a aktuální členění věty**
Vojtěch Veselý
- 148 **Personifikující lidové názvy květin a ptáků v češtině**
David Lavička

- 166 **Slavic Section at the 21st International Congress of Linguists (ICL 2024)**
Božena Bednaříková
- 170 **Milník české a slovanské etymologie**
Miroslav Vepřek
- 175 **Na Filozofické fakultě Univerzity Palackého proběhlo 45. výroční kolokvium Mezinárodní společnosti pro funkční lingvistiku**
Kristýna Nováková
- 179 **Vzpomínková vyprávění jako zdroj společenské odolnosti**
Tereza Kozlová
-

EDITORIAL

ONDŘEJ BLÁHA

Profesor Jan Kořenský (1937–2022), jehož památce je věnováno toto číslo *Bohemik*, svou vlastní osobou dobře vyjadřoval ráz olomoucké bohemistiky a vůbec zdejší lingvistické práce v 90. letech 20. století a v prvních dvaceti letech 21. století. Byl absolventem Univerzity Palackého (studia češtiny a ruštiny ukončil roku 1959), ale velkou část své vědecké dráhy strávil jinde, především v pražském Ústavu pro jazyk český ČSAV, později AV ČR, kde pracoval počínaje rokem 1963 po čtyři desetiletí. Od roku 1993 byl pak postupně odborným asistentem, docentem (1994) a profesorem (1997) na Katedře bohemistiky FF UP, kterou takto „personálně“ propojil s pražským Ústavem pro jazyk český – tím se velmi usnadnila jak vědecká, tak i osobní komunikace mezi pražským a olomouckým bohemistickým pracovištěm.

Jan Kořenský na konferenci *Strukturalismus dnes* (FF UP v Olomouci, 12. 10. 2004). Foto Ondřej Bláha.

Jan Kořenský působil na první pohled trochu odtažitě, snad i přísně nebo suše – přispívala k tomu jeho vysoká, štíhlá postava a vousatá tvář, která nejednomu pozorovateli připomínala slavného lingvistu a spoluzakladatele Pražského lingvistického kroužku Nikolaje Trubeckého. Ale při častějších setkáních se ukazovalo, že Jan Kořenský určitě není člověkem, jehož povaze by dominovala odtažitost, přísrnost nebo suchost – byl naopak osobností skutečně velkorysou, vládl kouzelně intelektuálním humorem, měl nevšední rozhled v různorodých oblastech lingvistiky, ale i na poli dramatu, literatury, kultury. A v neposlední řadě měl Jan Kořenský velký smysl pro navazování a udržování vztahů mezi lidmi. Tato dispozice u něj vedla k tomu, že na sebe bral různé vedoucí a organizační funkce – mj. vedl Katedru bohemistiky FF UP (v letech 1999–2004), byl šéfredaktorem časopisu *Slovo a slovesnost* (1998–2009), předsedou Českého komitétu slavistů a také zakladatelem a prvním vedoucím Katedry obecné lingvistiky FF UP (od roku 2011).

Toto číslo *Bohemik* přináší téměř všechny příspěvky, které byly dne 29. 11. 2023 předneseny na kolokviu *Člověk a jeho text*, jež reflektovalo vědecké zájmy profesora Kořenského a konfrontovalo jeho celoživotní dílo s dnešním stavem lingvistiky. Proto je také většina příspěvků věnována gramatice češtiny, někdy i s obecnějšími teoretickými přesahy. První dvě studie – jejichž autory jsou Jana Hoffmannová, dlouholetá spolupracovnice profesora Kořenského v pražském Ústavu, a Oldřich Uličný, mj. Kořenského vrstevník a souputník na poli lingvistiky – z tohoto rámce vystupují tím, že představují Jana Kořenského v osobnějším tónu a usilují o to, postihnout podstatu Kořenského vědecké a lidské originality. Třetí studie, jejímž autorem je Miloslav Vondráček, tvoří přirozený přechod k újeji lingvistickým studiím tohoto souboru – detailně mapuje vztahy myšlení Jana Kořenského k lingvisticky zúročitelným koncepcím filozofickým, logickým a matematickým.

Následující čtyři studie se pak zabývají různými aspekty gramatiky, která stála ve středu vědeckých zájmů Jana Kořenského. Syntaktik

Petr Karlík navazuje na interdisciplinární a vůbec „přesahové“ přístupy Jana Kořenského ke studiu jazyka tím, že zachycuje a popisuje konkrétní, dosti unikátní gramatický prostředek češtiny (slovesnou klitiku -s) pojmovým a metodologickým aparátem generativní lingvistiky. Studie Luboše Veselého se věnuje zásadní otázce, zda je ve spojení předložky a jmen v češtině syntakticky primární předložka, nebo pád. Josef Štěpán se ve své studii zabývá typy složitého souvětí, které klasifikuje podle užitých spojovacích prostředků, dále podle sledu vět a podle modality. Posledním příspěvkem, který má úzkou vazbu k zájmům Jana Kořenského, je studie Vojtěcha Veselého, jejíž autor uvádí do vztahu presupozici, reciprocitu a aktuální členění výpovědi.

Dílo Jana Kořenského patří ke čtenářsky náročnějším lingvistickým textům – možná i právě proto zdaleka ne vše, co Jan Kořenský promyslel, formuloval a publikoval, bylo v lingvistice dostatečně využito. Proto má velký smysl se Kořenského dílem dále zabývat, domýšlet jeho dosah a inspirovat se jím.

STUDIE
BOHEMICA
OLOMUCENSIA
2/2024
LINGUISTICA

CO BYLO NAPSÁNO O (ČLOVĚKU) JANU KOŘENSKÉM A JEHO TEXTECH

JANA HOFFMANNOVÁ

WHAT HAS BEEN WRITTEN ABOUT JAN KOŘENSKÝ (THE PERSON) AND HIS TEXTS

This contribution is an attempt to create a portrait of Jan Kořenský from the opinions and quotes of around twenty Czech and Slovak linguists, i. e. of Kořenský's peers, colleagues and students. The selection is based on texts written about him and his work: reviews of his books, texts celebrating his life milestones, and (unfortunately) also obituaries.

Keywords: Jan Kořenský; biographical portraits; reviews; obituaries; pragmatic turn; communicative grammar; functional stratification of Czech; play; chaos; rationality

ÚVOD

Příspěvek je pokusem o portrét Jana Kořenského na základě textů napsaných o něm a jeho díle, tj. na základě výběru z recenzí jeho knih, blahopřejných medailonů k životním výročím, a bohužel i nekrologů. Nemohu se zde zabývat odlišnou žánrovou charakteristikou těchto textů, např. tím, že k podstatě recenze patří kritické připomínky (s těmi se ale v recenzích knih Jana Kořenského setkáváme zřídka), zatímco k medailonům a nekrologům patří i projevy emocí. Vycházím z textů M. Balowského, O. Bláhy, S. Čmejrkové, J. Dolníka, D. Faltýnka, V. Gvoždiaka, M. Hirschové, J. Horeckého, A. Jaklové, R. Kocourka, P. Mareše, M. Nábělkové, O. Orgoňové, O. Šoltyse, O. Uličného, P. Vaculíkové, L. Zámečníka, J. Zemana a svých vlastních. Pokusím se vybrat výrazná témata, která autoři uvedených textů sdílejí, a k nim připojit aspoň nějaký poutavý citát z textu o Janu Kořenském.

1 ČÍM SE VLASTNĚ JAN KOŘENSKÝ ZABÝVAL?

Oblasti a obory, které autoři uvádějí, vytvářejí pestrý, ale soudržný propletenec (někdy jde jen o jiné pojmenování téhož). Podle našich autorů se zabýval obecnou lingvistikou, sémiotikou, filozofií jazyka, lingvistickou metodologií. Jako bohemista se věnoval gramatice, sémantice, pragmatice, výstavbě textu, teorii a analýze komunikace i obecným otázkám teorie národního jazyka. Mezi jeho zájmy je řazena i teorie nových médií. Výstižný je proto následující citát od R. Kocourka:

Jan Kořenský [...] zkoumá otázky filozofické, noetické, lingvistické, komunikační, sémiotické, environmentálně etické, vzájemně propojené jednotícím filozofickým paradigmatem (Kocourek 2006, 104).

2 JAN KOŘENSKÝ A KOMUNIKAČNĚ-PRAGMATICKÝ OBRAT

Autoři vyzdvihují, že přechod lingvistiky od zkoumání jazykového systému k výzkumu fungování jazyka v konkrétních situacích na přelomu 60. a 70. let zachytil z tehdejší mladé lingvistické generace právě Jan Kořenský a zařadil se u nás k úzkému okruhu nositelů komunikačně-pragmatické optiky. Důraz je kladen na to, že Kořenský rozšířil model přirozeného jazyka o pragmatický komponent, který se stal vstupním subkomponentem komponentu textotvorných prostředků („výpovědně-textového“). Zejména u práce *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* (Kořenský 1984) autoři konstatují, že teorie sémantické báze sjednocuje sémantické hodnoty větné, lexikální i textové a určuje místo pragmatického komponentu v systému jazyka; že tato svébytná sémantická koncepce elegantně a explanačně robustně vymezuje vztahy sémantické, pragmatické a syntaktické roviny; že tu Jan Kořenský vychází z diferenciací funkce strukturační (syntaktické), kognitivní (sémantické) a komunikační (pragmatické). Vybraný citát pochází z recenze O. Bláhy:

„Ptát se v humanitních vědách, kam co patří, je nelegitimní.“ Toto své vědecké naladění Kořenský prakticky aplikoval nejen v „pragmatizaci“ popisu gramatiky, ale také v široké „sociologizaci“ popisu fungování jazyka mezi lidmi (Bláha 2012, 184).

3 KOŘENSKÉHO MODEL KOMUNIKACE (ŘEČOVÉ ČINNOSTI) A JEJÍCH PŘEDPOKLADŮ

Vyzdvihován je osobitý interdisciplinární přístup, v díle Jana Kořenského všudypřítomný; dále to, že Kořenský výhody interdisciplinarity nespatořoval pouze v jakémsi přebírání exaktních aparátů přírodních věd do věd humanitních a společenských, ale zejména v multiplicitě náhledů na zkoumaný jev; a v neposlední řadě to, že jeho interdisciplinární přístup přesahoval hranice socio-psycho-lingvistické. Zdůrazňuje se snaha Jana Kořenského o komplexní popis jazyka: vždyť už jeho raná práce nese název *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině* (Kořenský 1972) a vysokoškolská skripta vzniklá pod jeho vedením se nazývají *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* (Kořenský et al. 1987). Janu Kořenskému šlo o scelující pohled na jazyk, řeč, text, komunikaci: zpochybňoval subjekto-objektové protiklazení (protože člověk je zároveň subjektem i výsledkem řeči, komunikant je konstruován komunikací), ale i „protiklazení“ jazyka a řeči. Jan Kořenský nahradil termín „jazyk“ termínem „předpoklady k řeči“; člověk je podle něj rozpuštěn v procesech řeči, ponořen do jednoty jazyka a řeči. Odmítl pojetí řeči jako materiálu, v němž má být odkryt jazyk (langue); byl důrazným zastáncem jazykové „parolizace“. Další výraznou charakteristikou Kořenského modelu řečové činnosti (a jejích předpokladů) je procesualita, kterou má podle některých autorů česká lingvistická obec spojení právě s jeho jménem. Citát vybírám z medailonu M. Hirschové:

Jeho koncepce procesuálního modelování řečové činnosti [...] nabízí mnohé podněty řešení dnešní zdánlivě nepřekonatelné

dichotomie mezi formálním a empirickým přístupem k jazyku (Hirschová 2004, 224).

4 HRA, CHAOS A RACIONALITA (RACIONALISMUS)

Tyto pojmy patří nesporně mezi další erbovní koncepty Kořenského modelu. Autoři si všimají toho, jak Jan Kořenský poukázal na nedostatky moderního racionalistického popisu světa i jazyka a jak se snažil formulovat kontury přístupu nového, který by na racionalismus nerezignoval, ale zbavil by se jeho největších slabin. Inspirován postmoderními filozofy (zvláště Derridovou dekonstrukcí) navrhl Jan Kořenský radikální přehodnocení dosavadního racionalismu; lingvistika by se měla dát cestou racionality nového typu, která přijme mj. racionalizovaný klíčový princip hernosti. Někteří z našich autorů připomínají, že Kořenský nechápal jazyk jako apriorní systém, ale jako kontinuální výsledek jazykových her; že komunikační subjekt je podle Jana Kořenského rozptýlen v horizontu her. Podle dalších Jan Kořenský upozorňoval na vědní konceptualizace pojmu hra, na možnosti užít princip hry jako modelační aparát dynamiky řeči, a akcentoval aplikace obecné teorie systémů a teorie chaosu v současné lingvistice. K chaosu se váže i pro mne trochu překvapivý citát, který vybírám z nekrologu O. Orgoňové:

Myšlienky o „neporiadku“ (chaose) [...] sa stali pre mňa osobitne inšpiratívne ako český prienik s poznatkami etnometodologickej konverzačnej analýzy a ako výzva na ich zohľadnenie v ďalších aplikáciách pri práci s dialogickým textom (Orgoňová 2022, 232).

5 GRAMATIKA (A SLOVNÍK)

Od Jana Kořenského jako gramatika jsme se tak už značně vzdálili; ráda bych se ještě zastavila u jeho projektu komunikační gramati-

ky (oddělující a zároveň spojující gramatiku mluvčího a gramatiku posluchače, založené zároveň na řečové činnosti produktora i recipienta). Vedle gramatiky procesuálně-komunikační navrhoval i procesuální pojetí slovní zásoby a byl přesvědčen o potřebě těsné komplementarity slovníku a gramatiky. Jak píše v medailonu žáci Jana Kořenského P. Vaculíková a L. Zámečník:

Jan Kořenský rád provokuje úvahami o vztahu gramatiky a lexikonu a navrhuje kombinaci výkladového slovníku a gramatického popisu v rámci jednoho jediného svazku (Vaculíková a Zámečník 2017, 190).

6 ETICKÉ ASPEKTY, OBAVY, ZNEPOKOJENÍ

Po tomto gramaticko-lexikálním odbočení se vrátím ke směřování Jana Kořenského k „racionalitě nového typu“, protože s ní zřejmě souvisí leccos, co ho jako humanitního intelektuála znepokojovalo a čeho se obával. Pociťoval ohrožení soudobé civilizace (např. překotným rozvojem technického potenciálu). Cítil hlubokou nespokojenost i se samotným jazykem-řečí a s určitými omezeními, která nám naše dorozumivací prostředky ukládají (i když např. omezení kladená linearitou zřejmě do značné míry překonávají potence nových médií). Obavy Jana Kořenského jako slavisty ale vzbuzovala i otřesená pozice Slovanů v globalizovaném světě a integrující se Evropě či sebedestruktivní snahy některých slovanských národů. V eticky exponovaných textech Jana Kořenského zaznívá i hluboce prožitá skepse vztahující se k budoucím osudům slovanských jazyků včetně češtiny: nestane se jedním z národních regionálních jazyků, pokrývajících pouze oblast kultury, slovesného umění a běžné neoficiální komunikace? To komentuje D. Faltýnek v recenzi, z níž vybírám citát:

[Myšlení Jana Kořenského] je motivováno obavou, zdá se opravdovou a oprávněnou, o tuto civilizaci, nabádá k racionální auto-

reflexi, k léčení diagnostikované iracionální křeče vědou, která je ochotna a) reagovat na její iracionální postmoderní negování, b) falzifikovat své nálezky, c) činit tak novým typem racionality [...] (Faltýnek 2005, 47).

7 FUNKČNÍ STRATIFIKACE ČEŠTINY

S obavami Jana Kořenského o budoucnost češtiny souvisí i jeho zájem o funkční stratifikaci češtiny. Recenzenti upozorňují na pojem „řečově funkční spektrum společnosti“ (zaváděný hlavně v knize *Komunikace a čeština*; Kořenský 1992): podle Kořenského se v jednotlivých etapách vývoje společnosti a v konkrétních komunikačních situacích může v řečově funkčním spektru uplatňovat i více jazyků. Recenzenti se shodují rovněž na tom, že pro češtinu není podle Jana Kořenského příznačná (zásluhou historického vývoje) sociální diferenciací jazykových prostředků, ale vázanost vyjadřování na různé typy komunikačních situací. Úvahy Jana Kořenského tu nutně získávají i diachronní dimenzi: na ní jsou založeny myšlenky o komplexu deficitnosti a nestability spojené s mluvenou češtinou, o problematické povaze „mluvenostního spisovného kodifikátu“, o tom, zda nám z historických příčin chybí kontinuita kultivované společenské „kolkviální“ češtiny. Janu Kořenskému záleželo na tom, aby se v českých školách věnovalo více pozornosti kultivaci mluvených projevů, aby výuka nevedla jen k mluvené nápodobě projevů písemných. V této souvislosti je příhodný následující citát (s užitím Kořenského slov), jehož autorkou je recenzentka Světlá Čmejrková:

Při stanovení řečově funkčního spektra společenství vychází Jan Kořenský [...] z předpokládané typologie situací, v nichž komunikujeme. Být „komunikačně úplný“ znamená ovládat všechny funkční řeči národního jazyka a „přijatelně, srozumitelně, náležitě“, a tudíž „úspěšně“ je v jednotlivých situacích používat (Čmejrková 1994, 146).

8 STYL TEXTŮ JANA KOŘENSKÉHO

Nyní se dostávám v tomto „poskládaném portrétu“ k tématu nejvíce kontroverznímu: k tomu, co autoři soudí o stylu Kořenského textů. Z *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* všichni známe příklady o Benjaminovi, Benediktovi, Leokádii a dalších; a rusistka K. Koževniková v souboru fejetonů *Aby řeč nestála...* takto komentuje vystoupení jednoho referenta na vědecké konferenci:

Čtvrtým u stolu byl mladík, jeden z dnešních referentů, jehož výklad se pohyboval v mlžinách abstrakce a byl tak prošpikován terminologií, že to musel být buď extrakt nejvyššího poznání, nebo naopak docela jalové povídání, to se Eva neodvážila posoudit. Bylo to samé „relevance operátorů pro heterogenitu entit“ a „interzonost relace participantů“, samé modely a schémata a jen dva tři podivuhodně neživotné příklady (Valentina je manželkou Valentinovou, Hubert je bez slepého střeva...) poskytovaly milosrdně zachytňý bod. Muž shltl večeri a důležitě pílil věnovat se svým vědeckým rejdům (Koževniková 1984, 211).

Je asi dostatečně zřejmé, koho měla autorka na mysli a co o jeho vyjadřování soudila (jakkoli jde o fejeton, k němuž patří i vtipné nadsázky). A nacházíme i další kritická vyjádření: o abstraktnosti výkladů Jana Kořenského, o absenci dokladového materiálu, o množství neběžných termínů; o tom, že Jan Kořenský je maximálně neredundantní, ke čtenáři nevstřícný; o tom, že problémem čitelnosti textu se nezabývá; o tom, že Kořenský ztěžuje čtenáři četbu svých textů tím, že používá redefinice, mění konotace některých výrazů, libuje si v oxymórech; dále nalezneme poznámky o jeho bohatě rozvětvené syntaxi, množství výčtů, vsuvek; i o tom, že se Jan Kořenský zřejmě snaží překonávat linearitu řeči a vytvářet vyjadřování simultánně všestranné; že tak vzniká text vysokého stupně složitosti, který mnozí vnímají jako dosti neprůchodný. Proti tomu lze postavit obdiv Kořenského žáků: podle nich profesor ve svých textech nepoužívá žádná slova „navíc“, a kde-

koli to jazyk dovolí, Kořenský text maximálně zúsporní, zkondenzuje a nenechá tak čtenáře ani na chvíli si zalenošit. To už cituji z medailonu P. Vaculíkové a L. Zámečnicka: „Těžko byste v jeho textech hledali slova redundantní, každé slovo má své přesné místo a každé z nich se stejným zanícením, s jakým bylo napsáno, je jeho žáky hltavě čteno“ (Vaculíková a Zámečník 2017, 191). A k tomu ještě jeden zajímavý citát (ani kritický, ani obdivný) z pera J. Zemana, který se týká příchodu Jana Kořenského do Ústavu pro jazyk český: „U konkurzu byl přítomen ředitel B. Havránek, který byl dalším z těch, již se podíleli na orientaci mladého stážisty (zřejmě pod jeho vlivem vznikl i osobitý styl Kořenského textů)“ (Zeman 2006/2007, 160–161).

9 HODNOCENÍ VĚDECKÉHO PŘÍNOSU

JANA KOŘENSKÉHO

A teď se od kontroverzního tématu vrátím opět k (oprávněně) apologetickému. Autoři píšící o Janu Kořenském hodnotí jeho vědecký přínos prostřednictvím mnoha superlativů, např. že jeho monografie (*Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*) se řadí mezi nejvýznamnější práce moderní české sémantické teorie; že jeho kapitola v opolském svazku o češtině představuje dosud nejobsáhlejší a nejúplnější projekci komunikačního přístupu na fungování češtiny; že ačkoli byl Jan Kořenský „nejteoretičtější z teoretiků“, otázky praxe – zejména výukové – mu zdaleka nebyly cizí. Zdůrazňuje se, že komplexnost a vnitřní nerozpornost jeho reflexí mu umožnila, aby vyrostl v samostatného a nezávislého lingvistického myslitele; že z logiky vlastního uvažování předjímal vývoj světové lingvistiky, např. mnohé, co později zformulovala konverzační analýza nebo etnolingvistika. K tomu se váže citát opět od J. Zemana, který psal o Janu Kořenském snad nejčastěji:

Dílo Jana Kořenského tvoří jeden z výrazných pilířů moderní české jazykovědy, jehož význam zatím plně zhodnocen nebyl (je

překvapivé, jak málo pozornosti jeho monografiím věnovaly časopisecké recenze) (Zeman 2006/2007, 163).

(Můj příspěvek možná svědčí o tom, že recenzí není úplně málo; na druhé straně je fakt, že Kořenského *Teorie přirozeného jazyka...* z roku 1989 se dočkala snad pouze jediné recenze.)

10 ČLOVĚK JAN KOŘENSKÝ

A protože olomoucké kolokvium *Člověk a jeho text* věnované památce prof. Kořenského má v názvu výraz „člověk“, chtěla bych na závěr shrnout, jak autoři textů o Janu Kořenském hodnotí některé jeho lidské stránky. Hodnotí ho jako jednu z výrazných osobností východočeského regionu. Hodnotí ho jako vynikajícího žáka olomouckých učitelů: M. Komárka, R. Zimka, O. Králíka a dalších. Hodnotí ho jako učitele a školitele, který nadchl pro teoretickou lingvistiku řadu nadějných, originálně uvažujících mladých lidí; který ne náhodou v 70. letech stál u zrodu sekce mladých lingvistů Jazykovědného sdružení. Jeho žáci ho považují za nejlepšího profesora na světě, skvělého odborníka a nádherného člověka, od kterého se mají co učit další generace. Kolegové ho hodnotí jako šéfa se zdánlivě relaxováním, ale z náročnosti neslevujícím stylem vedení, který do značné míry proměnil např. atmosféru studia bohemistiky na olomoucké filozofické fakultě. Uznávají ho jako muzického člověka, milovníka a znalce umění, zejména poezie a divadla (dramatu), což se nejednou projevilo i v námětech jeho lingvistických analýz (Suchého *Klakočí*, Pasternakovy básně „Únor“ a jejího překladu, Holanovy máchovské básně či *Vest pocket revue* od Voskovce a Wericha). Ostatně za svého mládí v Pardubicích byl Jan Kořenský aktivním členem kroužku básníků jako Jiří Gruša, Petr Kabeš, Jiří Pištora; Kabeš připsal dokonce k jedné své básni dedikaci „Janu Kořenskému“. Jeho spolužák O. Uličný má asi největší právo tvrdit o Janu Kořenském, že „nikdy neztratil ze zřetele své univerzitní lásky, poezii a divadlo“ (Uličný 1997, 236).

ZÁVĚR

Tento příspěvek představuje jakousi textovou koláž, která by snad Janu Kořenskému nebyla proti mysli. Nemohla jsem text zatěžovat neustálými exaktními odkazy k medailonům, nekrologům, recenzím jednotlivých autorů – snad jsem jejich texty příliš nezneužila. A jako neskromný závěr si dovolím dva své vlastní citáty. První je z mé gratulace k sedmdesátinám Jana Kořenského, mého dlouholetého spolupracovníka a přítele: „Jan Kořenský mohl být klidně básníkem, literárním kritikem, filmařem nebo režisérem některé experimentální divadelní scény. Budme rádi, že se stal lingvistou [...]“ (Hoffmannová 2007, 240). Druhý citát je bohužel už ze závěru mého nekrologu:

Opravdu nevím, zda si budu (a jistě nejen já) pamatovat Jana Kořenského spíše jako inspirativního lingvistu, který mi leccos objevil a objasnil, nebo spíše jako kamaráda s mimořádným osobním kouzlem, se kterým jsem strávila nesčetné příjemné chvíle. Ale vím, že budu vždycky vděčně vzpomínat (Hoffmannová 2022, 56).

prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 4, 118 00 Praha 1
hoffmannova@ujc.cas.cz

Článek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

- Balowski, Mieczysław. 2017. „Jubileusz Profesora Jana Kořenského.“ *Bohemistika* 17(4), s. 400–402.
- Bláha, Ondřej. 2012. „Jan Kořenský pětasedmdesátiletý.“ *Bohemica Olomucensia* 4(2), s. 183–185.
- Čmejrková, Světlá. 1990. „Lingvistika mezi situací a textem.“ *Naše řeč* 73(3), s. 145–149.
- Čmejrková, Světlá. 1994. „Jan Kořenský: Komunikace a čeština.“ *Slovo a slovesnost* 55(2), s. 146–149.
- Dolník, Juraj. 2005. „Kořenský, Jan: Člověk – řeč – poznání.“ *Jazykovedný časopis* 56(1), s. 45–47.
- Faltýnek, Dan. 2005. „Jan Kořenský: Člověk – řeč – poznání.“ *Jazykovědné aktuality* 42(3–4), s. 47–50.
- Faltýnek, Dan a Gvoždiak, Vít. 2013. „Úvod.“ In *Tygramatika*. Eds. Dan Faltýnek a Vít Gvoždiak. Praha: Dokořán, s. 7–9.
- Hirschová, Milada. 2004. „Jubileum obecného lingvisty a bohemisty Jana Kořenského.“ *Studia Bohemica* 9, s. 223–225.
- Hoffmannová, Jana. 1984. „Od sémantické báze k pragmatice a textu.“ *Jazykovědné aktuality* 21(3–4), s. 135–142.
- Hoffmannová, Jana. 1987. „K padesátinám Jana Kořenského.“ *Jazykovědné aktuality* 24(1–2), s. 68–75.
- Hoffmannová, Jana. 2007. „Janu Kořenskému k sedmdesátinám.“ *Slovo a slovesnost* 68(3), s. 237–240.
- Hoffmannová, Jana. 2022. „Za Janem Kořenským.“ *Jazykovědné aktuality* 59(1–2), s. 53–56.
- Horecký, Ján. 1992. „Kořenský, J.: Teorie přirozeného jazyka. Interdisciplinarita, aplikace, prognózy.“ *Jazykovedný časopis* 43(2), s. 151–153.
- Jaklová, Alena. 2007. „K významnému životnímu jubileu Jana Kořenského.“ *Naše řeč* 90(4), s. 218–220.

- Jaklová, Alena. 2008. „K významnému životnímu jubileu Jana Kořenského.“ In *Člověk – jazyk – text*. Ed. Alena Jaklová. České Budějovice: Jihočeská univerzita, s. 11–13.
- Kocourek, Rostislav. 2006. „Pohled na originální interdisciplinární, dynamic-kou, herní a dekonstrukčně kritickou teorii řeči.“ *Slovo a slovesnost* 67(2), s. 103–119.
- Kořenský, Jan. 1972. *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Kořenský, Jan. 1984. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1989. *Teorie přirozeného jazyka. Interdisciplinarita, aplikace, prognózy*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1992. *Komunikace a čeština*. Jinočany: H&H.
- Kořenský, Jan et al. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: Pedagogická fakulta.
- Koževniková, Květa. 1984. *Aby řeč nestála*. Praha: Mladá fronta.
- Mareš, Petr. 1993–1994. „Jan Kořenský: Komunikace a čeština.“ *Český jazyk a literatura* 44(1–2), s. 40–41.
- Nábělková, Mira. 2000. „Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Český jazyk (ed. J. Kořenský).“ *Jazykovedný časopis* 51(2), s. 129–134.
- Orgoňová, Ol'ga. 2022. „Za profesorem Kořenským.“ *Slovo a slovesnost* 83(3), s. 231–233.
- Šoltys, Otakar. 2000. „Jan Kořenský: Proměny myšlení o řeči.“ *Sociologický časopis* 36(3), s. 363–364.
- Uličný, Oldřich. 1997. „Šedesátník Jan Kořenský.“ *Slovo a slovesnost* 58(3), s. 236–237.
- Vaculíková, Petra a Zámečník, Lukáš. 2017. „Osmdesátiny profesora Jana Kořenského.“ *Slovo a slovesnost* 78(2), s. 189–192.
- Zeman, Jiří. 1996/1997. „Jan Kořenský šedesátníkem.“ *Češtinář* 7(5), s. 157–158.
- Zeman, Jiří. 1999. „Jan Kořenský: Proměny myšlení o řeči.“ *Slovo a slovesnost* 60(4), s. 304–308.

Zeman, Jiří. 2000. „Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Český jazyk (ed. J. Kořenský).“ *Slovo a slovesnost* 61(1), s. 68–73.

Zeman, Jiří. 2006/2007. „Jan Kořenský sedmdesátiletý.“ *Češtinář* 17(5), s. 160–163.

JAN KOŘENSKÝ – VĚDEC A ČLOVĚK

OLDŘICH ULIČNÝ

JAN KOŘENSKÝ, SCIENTIST AND MAN

This article discusses the scientific and human profile of Professor Jan Kořenský. He was a leading Czechoslovak and Czech linguist and created a new concept of describing the Czech language. It is based on a synthesis of older structuralist and more recent pragmatic and philosophical approach to Czech and language in general.

Key words: Jan Kořenský; philosophy of language; pragmatic; cognitive and semiotic approach to Czech and language in general

1. Naše lingvobohemistická obec v září 2023 záslužně oslavila památku tří významných československých lingvistů konferencí *Paměť národa*; šlo o dílo Vladimíra Šmilauera, Karla Hausenblase a Alexandra Sticha (srov. Uličný 2024). Banální pravda, že člověk je smrtelný, se však začíná dotíravě týkat i vědeckých generací narozených v třicátých a čtyřicátých letech minulého století. Vzpomínám-li na život a dílo Jana Kořenského, vnucuje se mi můj vlastní (kupodivu poněkud filozofující) článek o útěše z filologie (Uličný 2014). Proč vlastně zkoumáme jazyk, co nás vede k lingvistice jako oboru a většinou k celoživotnímu zájmu, povolání a zaměstnání? Občas slyšíme od kolegů z oboru našeho i z jiných: Já jsem tohle vlastně studovat nechtěl, ale na vysněný obor (např. japonštinu) jsem se nedostal, tak jsem nakonec za to, co bylo k dispozici (za tu čínštinu například), byl rád. Je to vyšší moc, osud, který nás řídí i tak, že si kdysi dávno studentka ve frontě na zápis v prvním ročníku stěžuje, že tu češti-

nu nechtěla, raději by chtěla zapsat ruštinu, student stojící za ní má opačný problém – a paní na studijním v době bez počítačů na oba mrkne a obory bez problému vymění?

2. Toto případ Jana Kořenského přesně nebyl, ale přece jen: Jako mladý student tíhl k divadlu a k literární teorii, takže i jeho osud popotáhl někam jinam, k oboru těsně souvisejícímu. Přesto i zde následoval vývoj, který ho po období gramatickém vedl zase dál, k obecné lingvistice, sémantice a filozofii jazyka, tedy k oblastem, k nimž zřejmě byl svým naturelem předurčen. A bylo to i jisté furiantství, které vede nejednoho adepta věd: Budu dělat to, co moc neznám, ale co mě láká jako dobrodružství, i když tuším, že to snadné nebude.

I Jan Kořenský, tvrdím, byl svým založením dobrodruh. Jako by tušil, že každý jazyk je podle mnoha znalých tak složitý, že nezbyvá než rezignovaně přiznat: „Děláme, co umíme, tváří v tvář děsivé rozmanitosti a složitosti jazyka [...]“ (Richerson-Boyd 2006), ale jako by právě toto tušené ho tolik lákalo. Mnozí z nás se s tímto faktem už dávno smířili, jiní tolik ne – srov. názor na redukcionismus proti holismu čili celostnosti či komplexnímu přístupu v lingvistice od slovenské lingvistky Márie Bednárikové: „Nositeľom jazykovej kompetencie je celý kognitívny systém. Predstavitelia holistickej koncepcie vyčítajú modulárnym vysvetľovaniam prílišnú mieru idealizácie a formalizácie jazykových schopností, ktoré vedú k postulovaniu jazyka ako uzavretého systému a neumožňujú vysvetliť kognitívnu účelnosť jazyka“ (Bednáriková 2013).

Jan Kořenský se celostnímu požadavku jazykového popisu snažil přiblížit, i když od modulů a modelů jazyka či řečové činnosti sám vycházel a ke kýženému popisu kognitivní účelnosti jazyka se blížil kriticky, když smysl jeho existence neviděl v domácím kognitivním přístupu založeném na lexikální teorii, nýbrž ve vyústění pragmatickém (viz Kořenský 2014). Pomiňme další pokusy o teoretické postižení jazykových funkcí, vždy komplexní, holistické či celostní, kterými Kořenský navazuje na své strukturalistické začátky a které

často spojuje se soudobými pokusy o jejich formalizaci. Podívejme se nejdříve na metodologii počátků Kořenského lingvistické dílny.

3. Už v článku (Kořenský 1971), který lze považovat za jeden z prvních vrcholů autorova víceméně klasického strukturalistického přístupu, vidíme jeho analytický smysl pro chápání jazyka jako funkčního systému. Vychází z klasického pojetí výrazu a významu, ale dochází až k pragmatickým funkcím některých sloves nedějových. Z nich pak vyvozuje závěry zásadního významu, a to popis vztahů všech jazykových rovin při konstrukci větných vzorců. To podle autora znamená, že „větnšémantická relace ‚vybírá‘ modifikaci lexikálního významu z rámce možností slovesa (rámec má charakter limity), přičemž modus lexikálního významu zpravidla jednak ‚opakuje‘ větný význam relace, jednak ho specifikuje. Vztah GSP a SSP napomáhá při odhalení různé větnšémantické funkce slovesa“ (Kořenský 1971). Kořenský také velmi účinně využívá různých formalizačních přístupů a podává další syntakticko-sémantické rysy užívané v danešovské syntaktické teorii i nadále. V tomto i v jiných případech postupuje autor klasickým induktivně-deduktivním způsobem.

4. Důraz na formální stránky jako metodologické východisko převažuje v autorově první významné knižní práci (Kořenský 1972). Jeho pádové vzorce jsou nápadem vycházejícím ze vzorců větných, které se staly také podkladem *Mluvnice češtiny 3*; při této velké práci, jak známo, se však Kořenský soustředil na vedení prací na velkém díle morfologickém, tj. *Mluvnice češtiny 2*. V knize o pádu se dají nalézt všechny strukturalistické vymoženosti, např. formální vyřešení otázky valence předložkových pádů tím, že bezpředložkový pádový vzorec je sjednocen se vzorcem předložkovým na základě koncepce nulového morfému. Autor také přijímá ideu invariantního významu pádu, známý Jakobsonův pádový Gesamtbedeutung, jeho pojetí je však vysoce abstraktní a pracující např. s vícestupňovým derivačním popisem pádových vzorců, jakož i s tzv. diferenciacními schopnostmi

pádů v rámci obecných pádových vzorců, které vycházejí především ze známé homonymie pádových morfů. Kořenský nakonec přistupuje pro češtinu na jakési množiny limitních významů, které však formuluje v závislosti na zvoleném modelu větných vzorů, tj., jak řečeno, bez rozlišení pádů předložkových a bezpředložkových. Tento svůj přístup neupravuje ani ve své stati pro *MČ 2* – mimochodem v časové tísní, kdy původně angažovaný autor text nedodal (srov. Kořenský 1986). Domnívám se, že tyto pokusy jsou přesvědčivější než např. kognitivistické invarianty Laury Jandy (podotýkám jen, že osobně dávám přednost formalizaci pádových invariantů s rozlišením funkcí pádů bezpředložkových na jedné a předložkových na druhé straně; srov. Uličný 1972; 1984; 2000).

Nominativ: jméno (název, podmět) totožnost (přísudkový nominativ) 2. Genitiv: pramen (předložky a slova vyjadřující ústup) cíl (předložky a slova vyjadřující přístup) celek (držba, množství, sekundární předložky) vztažný bod (zápor, blízkost, data) 3. Dativ: přijímací (nepřímý předmět) prožívací (se slovy vyjadřujícími prospěch a škodu) soutěžící (se slovy vyjadřujícími vyrovnané síly, poddanost, přesilu) 4. Akuzativ: určení (přímý předmět, pohyb) rozměr (prostor, délka) 5. Vokativ: volání. 6. Lokativ/Lokál: místo 7. Instrumentál: prostředek (způsob, nástroj, cesta, činitel) označení (přísudkový instrumentál) datek (s předložkou s) orientační bod (s předložkami před, za, nad, pod, mezi) Každý pád reprezentuje souvislou síť významů různě rozšířených metaforami (srov. Janda nedat.).

5. Zde je vhodné podotknout, že kniha *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině* (Kořenský 1972) nebyla v tehdejší Československu recenzována. Nechápal jsem tehdy, proč autor nakonec požádal právě mě, abych se tohoto úkolu ujal a recenzi poslal do polského lingvistického časopisu *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, a to i vzhledem k tomu, že už jsem byl v té

době v nemilosti normalizačních mocipánů a pracoval ve strojírenské informatice. Teprve během diskuse na konferenci k uctění Kořenského památky (*Člověk a jeho text*, 2023) mi poznámka kolegy Miloslava Vondráčka odhalila, že nedostatek recenze v našem odborném tisku byl pravděpodobně spojen s citací práce filozofa Jana Patočky. Recenze v Polsku vyšla (viz Uličný 1977).

6. Není také od věci zmínit časté čtenářské stížnosti na domnělou neprůhlednost stylu Kořenského pozdějších textů z období filozofujících, jejich jistou arteficiálnost, až nesrozumitelnost. Znal jsem však velmi nadaného studenta, který po zevrubném studiu zjistil, že porozumět Kořenskému je sice obtížné a zdoluhavé, avšak cenné. Sám jsem přemýšlel o Kořenského zálibě v „uvozovkování“ jeho termínů i netermínů, kterou dokonce nakazil i některé své studenty a kolegy. Kořenský byl excelentní stylista, takže je zřejmé, že k nové tematice a jejímu stylovému ztvárnění, v nichž neměl kromě několika esejistů jazyka mnoho předchůdců, hledal prostředky, které by tuto nejistotu pomáhaly aktualizacími prostředky vyjádřit (srov. také Minářová a Chloupek 1983). Teprve rozhovor s kolegou filozofem o přesnosti filozofické němčiny a jisté vágnosti angličtiny, která nutí autora k dovysvětlování a k vysvětlujícím komentářům, mě přivedl na myšlenku, zda za Kořenského náročný styl nemůže vlastně i čeština jako jazyk. Jako jazyk typologicky tíhnoucí k verbálnímu vyjadřování, k lexikální a frazeologické polysémii, jako jazyk a jeho užívání, které i přes sto padesát let pěstění a přizpůsobování své odborné spisovné podoby vědeckým a civilizačním potřebám národa, národa snažícího se držet krok s okolním světem, stále hluboce koření ve své minulosti (srov. však některé odlišné názory, např. Hejdánek 1992).

7. Nakonec několik vzpomínek na Jana Kořenského jako člověka, vedoucího činitele a přítele. Jan byl při vši své vědecké zaujatosti člověk veselý a laskavý; jako vedoucí činitel, tj. jako asistent prof. Havránka i pozdější zástupce ředitele ústavu, byl účinný, přesný a solidní,

s velkými zásluhami o vědecké dílo Ústavu pro jazyk český a jeho pověst ve světě, jako šéf se schopností vést vědecké individuality ke konsensu i jako člověk v dobrém slova smyslu konciliantní. Jako přítel se v mém případě osvědčil, když k blížícímu se konci normalizace mi nabídl místo pracovníka pro projektování počítačového zpracování jazykovědných informací v ústavu. Nic na tom nemění skutečnost, že příslušné soudružky se zasloužily osobně o to, aby tato akce tehdy nedopadla dobře; do dvou let ostatně skončily s normalizací i ony.

Je dobré, že památka na Jana Kořenského však zůstává.

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
emeritus UK v Praze a UP v Olomouci
oldrich.ulicny@email.cz

LITERATURA

- Bednářiková, Mária. 2013. *Úvod do kognitívnej lingvistiky*. Trnava: Filozofická fakulta TU.
- Člověk a jeho text. Kolokvium věnované Janu Kořenskému. Olomouc: KBH UPOL, 29. 11. 2023.
- Daneš, František, Hlavsa, Zdeněk, Grepl, Miroslav et al. *Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia 1987.
- Hejdánek, Ladislav. 1992. „Jazyková norma a filosofie.“ *Reflexe* 7–8, s. 9.
- Janda, Laura A. Nedat. „Sémantika pádů v češtině.“ <https://docplayer.cz/30191200-Semantika-padu-v-cestine-laura-a-janda-university-of-north-carolina-at-chapel-hill.html> (přístup 26. 11. 2023).
- Komárek, Miroslav, Kořenský, Jan et al. 1986. *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1971. „K problému větněsémantických funkcí nedějových významů českého slovesa.“ *Slovo a slovesnost* 32(3), s. 208–216.
- Kořenský, Jan. 1972. *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1986. „Pád podstatných jmen.“ In *Mluvnice češtiny 2*. M. Komárek, J. Kořenský et al., s. 53–66.
- Kořenský, Jan. 2014. „Konstrukce gramatiky ze sémantické báze a kognitivní lingvistika.“ In *Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí*. Jan Kořenský. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Minářová, Eva a Chloupek, Jan. 1983. „Výrazy v publicistickém textu označené uvozovkami.“ *Naše řeč* 66(1), s. 14–22.
- Richerson, Peter J. a Boyd, Robert. 2006. *Not by genes alone*. Chicago: Chicago University Press.
- Uličný, Oldřich. 1973. „K pádovému systému češtiny.“ *Slavia* 42, s. 347–361.
- Uličný, Oldřich. 1977. „O komplexní výrazovou strukturu substantivního pádu.“ *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 35, s. 175–179.
- Uličný, Oldřich. 1984. *Instrumentál v struktuře české věty. Příspěvek k popisu a metodice výkladu pádového systému v češtině*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

Uličný, Oldřich. 2000. *Instrumentál v struktuře české věty*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Karolinum.

Uličný, Oldřich. 2014. „Celostnost jako metodologický princip lingvistické analýzy.“ In *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Eds. Oľga Orgoňová, Katarína Muziková a Zuzana Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 126–130.

Uličný, Oldřich. 2024. „Vladimír Šmilauer, Karel Hausenblas a Alexandr Stich v roce 2023. Osobnosti a jazykovědné dílo.“ *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 1, 2024, s. 11–22.

PROŽÍVÁNÍ SVĚTA A PŘIROZENÝ JAZYK

(K CELOSTNÍMU POJETÍ JAZYKA A JAZYKOVĚDY V DÍLE
JANA KOŘENSKÉHO)

MILOSLAV VONDRÁČEK

EXPERIENCE THE WORLD AND NATURAL LANGUAGE

(TO THE COMPREHENSIVE CONCEPT OF LANGUAGE AND LINGUISTICS IN THE WORKS
OF JAN KOŘENSKÝ)

Kořenský's linguistic work makes references to philosophy, logic, mathematics and their methodology. Here is an attempt to look at this work from the perspective of leading philosophers. The text presents a comparison of their ways of seeing the world, their correspondences and differences.

Keywords: holism; structuralism; phenomenology; procedural grammar; emergent grammar; Prague School

Motto:

Ale ať jest tomu již jakkoli, zůstává posléze fakt, že všechny horizonty jsou mezi sebou v určitém vzájemném spojení, že nejsou nikterak navzájem izolovány. To tkví již ve faktu, že k nim všem přísluší jediné subjektivní prožívání, které nemůže bez ztráty své identity přecházeti od jednoho k druhému, že vždy je možno takovou cestu, a tudíž i celkovou orientační mapu horizontového vědomí najíti (Patočka 2014, 80–81).

ÚVOD

Jazyk a styl lingvistických studií Jana Kořenského nedává čtenáři nic zdarma. Zato stane-li se někdo jejich čtenářem, nabízí se mu zážitek ne nepodobný četbě textů evropské filozofické tradice druhé půle 19. a podstatné části 20. století: textů hutných, důsledných v úsilí o formulační preciznost, přitom obrazností až básnivých, a ovšem jazykově inovativních. Není to nijak překvapivé, protože ač Kořenský podobné zdroje významně necituje,⁽¹⁾ zjevně se podílely na formování jeho pohledu na svět a na člověka obdařeného jazykem coby součást světa.

Kdo zažil přednášky Jana Kořenského, ví, že se v nich vplétala slova *gnóze*, *epistémé*, *noetika*, *ontologie* do témat *strojový jazyk*, *umělý intelekt*, *kybernetika*, *teoretická fyzika*, *teorie deterministického chaosu*, *termodynamika* a dalších, jen zdánlivě nesouvisejících. V tomto duchovním prostoru, odkazujícím k přírodním vědám, matematice, logice a filozofii starověké i novodobé,⁽²⁾ se jazyk vznáší coby předmět zájmu jako plazma v magnetickém poli; posluchači, vtaženi do kognitivních her, tu upínají pozornost k určujícímu všudypřítomnému a všesměrovému komunikačnímu procesu.⁽³⁾

Vnitřní potřeba a schopnost propojovat různorodá témata a metody, zaujímat k nim i značně kritická stanoviska a současně k nim

1 Před citací dává J. Kořenský přednost volným odkazům jako k dalším zdrojům inspirace.

2 „Jest se vzdát hierarchií s typologií věd, které pocházejí z předminulého století a které staví tu matematiku a logiku (kterou ovšem?), tu filozofii (viz předchozí otázka) na pomyslný vrchol hierarchie noetických aktivit či do pozice závazné metody. Neznamená to ovšem noetickou a metodologickou atomizaci způsobů věd a vědění – tzv. synkretizaci typickou pro postmodernu. Vhodnou cestou jsou formulující se vědy o komplexitě nebo např. chápání matematiky jako kulturní univerzálie (naší) civilizace / kultury ve smyslu prací P. Vopěnky“ (Kořenský 2014, 69).

3 Nejde o podnik v žádném směru prvoplánový. Kořenský zkoumá všechny interdisciplinární potenciality, na druhou stranu Hjelmslev, pro Kořenského mimořádná autorita, rozkrývá četná tenata. „Musíme přenechat specialistům z různých oblastí, aby rozhodli, do jaké míry např. takzvané znakové systémy matematiky nebo logiky nebo např. jisté druhy umění, jako je hudba, mají být z tohoto hlediska definovány jako sémiotika nebo nikoli. Není vyloučeno, že logické pojetí sémiotiky o jednom plánu je dáno tím, že se za výchozí disk, jak se zdá, braly struktury, jež podle naší definice nejsou sémiotikou, které se tudíž podstatně od vlastních sémiotických struktur odchyľují, a u nichž se ukvapeně usilovalo o generalizaci“ (Hjelmslev 1972, 118).

chovat i jistý respekt⁽⁴⁾ odpovídá jinému osobnostnímu rysu Jana Kořenského; ten pro autora této stati před mnoha lety pojmenoval (a podstatně tak pomohl odhalit) jeden ze studentů pana profesora: odpovídá jeho konsilientnímu založení.⁽⁵⁾

1 HOLISTICKÁ VÝCHODISKA

Vystihuje-li něco ve zkratce přístup Jana Kořenského k řečové činnosti a lingvistice, je to holistické nazírání světa a řeči v něm, celostní přístup, jak ho známe z medicíny, ale také z prací Gottloba Frega,⁽⁶⁾ nověji i z díla Donalda Davidsona⁽⁷⁾ či W. V. O. Quina⁽⁸⁾ – a jak vůbec je nezbytným předpokladem strukturalistického myšlení, nebo pochopení funkcí živého organismu, jakým je člověk se svou komunikační výbavou a lidské společnosti obecně.⁽⁹⁾

4 „Můj osobní paradox ‚na vlně‘ respektu k postmoderní kritice každého racionalismu a zejména se zřetelem k výše zmíněným podnětům teoretické fyziky spočívá v tom, že volám po racionalismu nového typu, jenž se zřídá všech axiomat dosavadních racionalismů, a je tedy post-postmoderním racionalismem“ (Kořenský 2014, 68).

5 Na kolokviu k poctě Jana Kořenského na tato má slova obratem reagoval zmíněný někdejší student Dan Faltýnek, dnes erudovaný akademický pracovník, že tuto charakteristiku převzal od Oldřicha Uličného (vrstevníka a dlouhodobého soupeřníka J. Kořenského). Ten, jsa rovněž přítomen, sice korigoval (mou) formu slova na konsiliantní, ale bez váhání potvrdil původ i přiměřenost označení („sjednocující“, „harmonizující“, „směřující k souladu“). Považuji za cenné, že se tak vcelku nečekaně a náhodně stala očividnou i přirozená vloha J. Kořenského propojovat nad společnými tématy i generace – řečeno s J. Patočkou: při setkání u věci. Neboť „[b]ýt ve světě znamená být u věci a v možnostech spolu s druhými“ (Chvatík 2007, 9).

6 K celostnímu přístupu zavazuje druhý princip Fregova úvodu k *Základům aritmetiky*: „Na význam slov je třeba se ptát v souvislosti věty a nikoli v jejich izolaci. [...] Nedodrží-li se druhý princip, jsme téměř nuceni brát za význam slov vnitřní obrazy nebo akty jednotlivé duše, a tím se prohrěšovat proti prvnímu principu. [Tedy je] třeba ostře oddělovat psychologické od logického, subjektivní od objektivního“ (Frege 2011, 152).

7 Davidson k tomu rozpracovává pojem intersubjektivní (Edmund Husserl) a jazyk nahlíží jako intersubjektivní (sociální) fenomén (Davidson 2004).

8 K empirické evidenci vztahu mezi celkem jazyka a celkem světa a k mnohosti řešení, jak spojit slova s odpovídajícími částmi světa, odkazuje Quinův pojem „ontologická relativita“, k jejímu popření v duchu logického atomismu naopak pojem „mýtus muzea“ (více viz Peregrin 1998, 21).

9 V tom směru nijak nenarážím na Humboldtovy nebo pozdější Weisgerberovy romantické či neoromantické představy o jazyku jako duchu národa a hybné síle společnosti.

I raně atomistický Ludwig Wittgenstein, jehož práce Jan Kořen-
ský dobře znal, deklaruje souvztažnost celku světa a celku jazyka,
resp. jejich hranic.⁽¹⁰⁾ V souhrnu snad lze formulovat strukturalistick-
ý princip: hodnota každé jednotky systému je dána hodnotou jed-
notek okolních.⁽¹¹⁾ Bez ponětí o systému v jeho celistvosti by veškeré
strukturalistické algoritmy⁽¹²⁾ přidělování hodnot výrazům nemohly
fungovat. (K tomu připočtíme dále zmíněnou neobyčejnou dynamiku
takového celku v jeho parolové re/prezentaci, snad pochopitelnější
srovnáním s – náročně rozkrývaným – během kognitivních procesů.)

U Kořenského se holistická východiska promítají do komplementár-
ního chápání lexikonu a gramatiky, dvou tradičně odlišovaných sfér
jazyka, jež jsou v Kořenského interpretaci (jen) dvěma stránkami téže
mince.⁽¹³⁾ Totéž lze říct o komplementaritě jazyka a řeči, jež nemusejí
být, resp. nemohou a nemají být (nezbytně) zkoumány samostatně,⁽¹⁴⁾
či dokonce s upřednostněním relativně statického abstraktního systé-
mu.⁽¹⁵⁾ Právě tak Kořenický bdí nad vyváženou komplexností sémiotické
triády: syntax, sémantika, pragmatika (Kořenický 1989, 73). A podob-

10 V *Traktátu logicko-filozofickém* Wittgenstein postuluje, že „(5.6) [h]ranice mého
jazyka znamenají hranice mého světa.“, přičemž platí, že „(4.001) [c]elek vět je jazyk“
a zároveň „(1.11) [s]vět je určen fakty a tím, že to jsou všechny fakty“, že „(2.04) [c]elek
existujících stavů věci je svět“ a že „(3.01) [c]elek pravdivých myšlenek je obraz světa“
(Wittgenstein 2017).

11 V této myšlence se už prosazuje ne přímo Fregova, ale fregovská kompozicionalita,
resp. kontextuálnost. K ní ilustrativní: „Dosadíme-li v $a + a - a = a$ za a libovolné, ale všu-
de totéž číslo, pak vždy dostaneme pravdivou rovnost. Písmeno a se používá právě v tomto
smyslu. Jenže u jedničky je tomu zcela jinak. Můžeme v rovnosti $1 + 1 = 2$ dosadit za obě
jedničky týž předmět, například Měsíc? Spíše se zdá, že za první jedničku musíme dosadit
něco jiného než za druhou“ (Frege 2011, 145).

12 O vztahu J. Kořenského k strukturalismu v té podobě, jak se formoval vůči fonetické-
mu materiálu řeči, dále, stejně jako k ranému období L. Wittgensteina.

13 „Otázka [...] zní, jak uspořádat, přesněji řečeno distribuovat informace nezbytné
k dosažení příslušného cíle mezi složku, již říkáme ‚slovník‘, a složku, již říkáme ‚gramati-
ka‘. Platí tu nepřímá úměra, zjednodušeně řečeno, čím víc dat ve ‚slovníku‘ jako v tezauru,
v zásobníku jednotek, tím jednodušší operační gramatická pravidla a naopak“ (Kořenický
2014, 232).

14 Jan Kořenický tak po svém ztvárňuje, co později Gerhard Helbig označí za komunikač-
ně-pragmatický obrat, datovaný k počátku 70. let 20. století (Helbig 1991; Kořenický znovu
2014, 75–83).

15 „Jazyk a řeč jsou jediným globálním objektem, jehož tradiční ‚rozdělování‘ je objektiv-
ně nežádoucí“ (Kořenický 1989, 11).

ně významně se zřetel k celku projeví v Kořenského traktování soustavy pádů¹⁶⁾ (jež tak vzdorují binárnímu pojetí, rozpracovanému na jiných rovinách jazyka Pražskou školou).

K celku ale Kořenský odkazuje i v příležitostných ilustračních kauzistikách: Tak „[z] hlediska obecné teorie systémů je [...] porada (stejně jako řízení sociálních procesů vůbec) celostní dynamický otevřený samoregulativní systém“ (Kořenský 1989, 51). Nepřehlédněme zde další rys připisovaný soustavě: důraz kladený J. Kořenským na autoregulativní povahu systému je – vedle jeho dynamiky – závažný, zásadní, principiální, neopominutelný.¹⁷⁾

Celostní přístup je srozumitelným rámcem velkoryse načrtnuté podmínky Kořenského konceptu procesuálních gramatik (průniku gramatiky podavatele a gramatiky příjemce) a gramatik emergentních: „noetickým prostorem [...] je obecná teorie systémů od jejich holistických a bertalanffyovských východisek, přes obecnou teorii informace, až po současné teorie věd o komplexitě včetně poznatků teorií termodynamiky a s nimi spjatých teorií termodynamického chaosu“ (Kořenský 2014, 184).

Odtud zpět k dosud jen naznačeným důsledkům zrovnoprávnění holistického, dynamického a samoregulačního aspektu jazykového systému: „Procesuální přístup předpokládá a vyžaduje, aby proces aktuálních sémiotických interakcí včetně struktury předpokladů k řeči a textu byl odděleně re-konstruován [...]“ (Kořenský 1989, 182). Pro-

16 „Považujeme pád substantiva za výrazný relační princip, který je konstituentem gramaticko-sémantické struktury výpovědi [...]. Přímý vztah ke skutečnosti má struktura výpovědi (mající tu vlastnost, že je formou prázdné jazykové intence, která dochází naplnění smysly nazíraných předmětností, která je tedy v této podobě specificky jazykovou formou smyslu. Slovo (substantivum) je gramatickou slovnědruhovou podstatou a souborem svých gramatických kategorií, jejichž jádrem je relační princip – pád, konstituentem výpovědní struktury, která má svůj funkční smysl jen ve vztahu ke svým konstituentům; substantivum a jeho relační princip je jedním z nich. Také tyto konstituenty však mají svůj funkční smysl jen ve vztahu k celku struktury výpovědi“ (Kořenský 1972, 12).

17 Zdá se zbytečné připomínat východiska platná od dob F. de Saussura; ovšem přežívající připouštění výrazové polymorfie se zcela identickou sémantickou, ba i pragmatickou interpretací (absolutní synonymie) nechť je pohnutkou k opatrnosti a k důsledným metodickým návratům.

mítneme-li zásady procesuálního modelování na pozadí např. pražského strukturalismu, pak je třeba zdůraznit toto:

Proces řeči, procesuálně pojatý text ve výše uvedeném smyslu je nejen tzv. materiálem, ale teoreticky cílovým objektem. Jazykové, langové předpoklady řečové činnosti jsou nazírány jako integrální součást procesu řečové činnosti, jako vytvářivý a vytvářený předpoklad řečové činnosti [...]. Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu (Kořenský 1989, 182).

2 PŘIROZENÝ JAZYK

Kořenského *Teorie přirozeného jazyka* vychází roku 1989; rukopis tedy vznikl za podmínek nevstřícných přísunu literatury nemarxistických lingvistických a filozofických proudů. Autor přesto inspirace z těchto zdrojů vnímá, některé cituje. V domácím prostředí jej neminulo hluboce lidské dílo Jana Patočky,⁽¹⁸⁾ pro něž jsou „přirozený jazyk“ a „přirozený svět“ osnovní pojmy. S Patočkou přirozeně poznává i fenomenologické dílo Husserlovo a Heideggerovo, jež považuje i v nových podmínkách za hodné zkoumání.⁽¹⁹⁾

18 Stáváme se svědky několikanásobného paradoxu: J. Kořenský cituje Jana Patočku (nadlouho naposled) v titulu vycházejícím v roce 1972 – v roce, kdy byl Patočka nuceně penzionován, tj. bylo mu zamezeno v univerzitním působení (a o pět let později byl jako jeden z mluvčích Charty 77 umučen StB). Publikace přes tento jmenovitý odkaz unikla pozornosti cenzorů, zlikvidována nebyla. Vyšla na ni jediná recenze, další časopisy už odmítaly posudky přijmout. Citace se týkala relativně nevinné husserlovské studie: „Je třeba nejprve vyjasnit pojem ‚skutečnost‘, kterým se v lingvistice často operuje, ale který není stále dost jasný. Je zřejmé, že je to problém denotátů a designátů jazykových jednotek, nejen ovšem lexikálních jednotek, ale i kategorií, strukturních principů. Řečeno z hlediska fenomenologického, jde o lišení jazyka jako prázdné intence od naplnění této prázdné intence smysly nazíraných předmětností a od předpokladu existence těchto předmětností samých. (Srov. stať J. Patočky [51])“ – „[51] PATOČKA J., Husserlův pojem názoru a prafenomen jazyka, SaS 29, 1968“ (Kořenský 1972, 11, 89).

19 „V tomto kontextu bude pro lingvisty cennou inspirací, jestliže se objeví i u nás práce rozvíjející třeba Heideggerovy myšlenky o jazyce a řeči, práce rozvíjející inspirativní sílu zmínek o lidské řeči v posledních pracích Patočkových [...]“ (Kořenský 2014, 12).

Tak u Jana Kořenského zaznamenáváme ne nevůli ke konstruktům čistě langové lingvistiky, ale snahu přesáhnout je permanentním poukazováním k parole, ke komunikaci zahrnující v plné míře faktor lidský v jeho sociální dimenzi, včetně podmínek komunikace. To vše si dobře uvědomíme právě na pozadí studií Patočkových.

Patočka vnáší do našeho prostoru Husserlovu senzitivitu ke kontrastu světa teoretických konstrukcí a běžného života, který teorie nedokáže pojmut – a snad o něco takového ani neusilují. Fenomenologie je pokusem o překročení této proluky. Patočka tematizuje přirozenou lidskou evidenci celku přirozeného světa jako smyslovou zkušenost s ním, podněcující aktivitu (Patočka 2008, 134). Výsledkem je průzračný náhled života jako ubírání se k horizontům, jež se otvírají, a jejich naplňování. Odtud i název mé stati.⁽²⁰⁾

Zájem Kořenského o řečovou činnost jej musel vcelku zákonitě přivést k fenomenologii, tak jako zástupci tohoto proudu nemohli pominout roli řeči (jazyka) ve vztahování se ke světu a druhému člověku jako elementu tohoto světa.

Není to jen elán k pouhým věcem, ale v první řadě elán k druhým bytostem, jako jsme my. Druhé bytosti jsou jádra analogických dynamismů. Tyto bytosti mají svým centrem opět nás. Proto k návratu k sobě stačí pokračovat v témže směru.

Vodítkem našich úvah je gramatická struktura jazyka. Jádrem jazyka jako mluvy (tj. v situaci – mluvíme v určité situaci a rozumíme tomu, co říkáme, z té situace) je pra[-]situace: já hovořím s tebou o něm nebo o něčem. To vychází ze základní personální situace, která je v jazyce vždy již předpokládána (Patočka 1995a, 43).

20 Bylo možno hovořit v Patočkově duchu podstatněji o zakoušení světa. Pojem formovaný během autenticky zakoušeného válečného konfliktu však ušetřím, dáváje zde dílem prostor také aluzi na kontexty danešovské: *Užívání a prožívání jazyka*.

Co nazývají fenomenologové výchozí konfigurací *já – ty – ono*, je pro Kořenského široce sociolingvisticky⁽²¹⁾ chápaná komunikační situace.⁽²²⁾ Způsob, jakým takový výsek komplexního vjemového pole ilustruje Patočka, zahrnuje dosud zmíněné aspekty – respekt k celku i jeho dynamiku. Ne náhodou působí citovaný fragment jako aluze na Wittgensteina:

Člověk a svět jsou koreláty. [...] Svět – soubor všeho, co existuje – tvoří pozadí života člověka. Člověk je na světě, i když si výslovně svůj vztah ke světu neuvědomuje. Vždy, když má lidskou zkušenost, patří k ní univerzální horizont. Vždy bude vycházet z blízkého ke vzdálenému, mění se jen styl vycházení (Patočka 1995b, 129).

Jako u fenomenologů, tak také u Kořenského se setkáváme se zájmem o lidskou interakci v její bezprostřednosti a o jazyk jako přirozenou součást vzájemných mezilidských vazeb.⁽²³⁾ To ovšem Kořenského ponouká vyslovovat se k teoretickým a metodologic-

21 Kořenského zjevně přitahuje sepětí lingvistiky a sociologie v sociolingvistice. „Pro interdisciplinaritu lingvistiky a sociologie je relevantní i zjištění určitého paralelismu základního novodobého vývoje obou věd. Základní vývojovou fází sociologie a české novodobé lingvistiky je období klasického strukturalismu (řečeno z hlediska lingvistiky), klasické pozitivní sociologie (viděno z pozice sociologie). Je tedy možno předpokládat vztah metodologické kompatibility již mezi teoriemi Comtovými a Spencerovými a teoriemi klasické pražské školy“ (Kořenský 1989, 21).

22 Ta je určujícím momentem analýzy diskursu, kterou Kořenský přijímá se značnými výhradami: „[m]nohé aparáty zahrnované pod analýzy diskursu v žádném případě nemůžeme chápat jako důsledně interakcionistické, procesuální přístupy“ (Kořenský 2014, 58). Pro Kořenského je v tom ohledu překážkou i nedostatečné objasnění vztahu k předpokladům řeči: „Pro ‚kompromisní‘ přístupy je charakteristické, že se zaměřují na některou z fází komunikačního procesu, aniž by explicitně formulovaly svou ‚příslušnost‘ k ‚langue-parolovému‘ nebo ‚monistickému‘ východisku. To je charakteristické pro celou řadu ‚algoritmizovaných‘ postupů označovaných jako analýza diskursu, analýza dialogu, konverzační analýzy, pokud ovšem zcela nerezignují na konstrukci jazyka ve smyslu langue. Sem zjevně patří i kognitivní sémantiky, které jsou mnohdy (překvapivě?) velmi závislé na v podstatě klasických strukturalistických lexikologických modelech. [...] Složka, kterou mám na mysli, není bez kontaktu se sapirovskými, whorfovskými, případně weisgerberovskými přístupy. Právě v tomto kontextu jsou představy o sémantice řečové činnosti – např. na rozdíl od procesuálních přístupů – dosti závislé na langově pojatých deskriptcích lexikálního systému“ (Kořenský 2014, 61).

23 „Z konfrontace klasických a současných globálních objektů jazykovědy je zřejmé, proč je účelné nemluvit o jazykovědě, ale o vědách zabývajících se ‚fenomény a okolnostmi přirozené mezilidské komunikace‘“ (Kořenský 1989, 11).

kým aspektům jazyka, resp. podněcovat k činnostně zaměřenému výzkumu jazykového jednání – a ve výsledku pak jazyka samého.⁽²⁴⁾

S přesahem k didaktice češtiny jako cizího jazyka říká J. Kořenský pregnančně:

Cizinec nemá nabývat teoretických znalostí daných kulturními a kultivačními záměry, ale má být vzděláván ve schopnosti zvládnout řečovou složku sociálního chování ve standardních vztazích. Má být pouze připravován k řečovému chování v konkrétním sociálním prostředí, nikoli teoreticky poučován o ideálu národního jazyka jako celku, o pravidlech a „pravidlech“ češtiny, jejichž relevance je dána spíše prezentační tradicí a zřetelem ke kultivaci rodilého mluvčího než zřeteli komunikační praxe (Kořenský 1989, 57).

3 DYNAMIKA SYSTÉMU

Gottlob Frege je spojován s myšlenkou kompozicionality významu, resp. je považován za jejího původce; není v ní však zdaleka důsledný: s během času stále podstatněji zmiňuje i kontextuální povahu významu, resp. vazby mezi významem a kontextem. To vše na pozadí recipovaného celku jakožto podmínce přiřazení hodnot výrazům. Což je bytostný základ strukturalismu.

Představme si nyní tento systém ne jako statický soubor jednotek ve vztazích, tedy ve statické struktuře, ale jako neobyčejně dynamický systém, v němž se pro každý okamžik komunikace každé z forem přiřazuje hodnota (význam) na základě konstelace jednotek okolních. Můžeme také uchovat obě (dynamické) představy vedle sebe:

24 „Základním pojmem analýzy bude komunikační událost. Jde o fragment sociální reality mající z hlediska obecné teorie systémů charakter dynamického otevřeného autoregulativního systému, tj. modelující procesy probíhají v čase a prostoru a zahrnují ve své struktuře partnery komunikace, kanály, obsah a formy komunikace (prvky obligatorní), dále pak pojmy jako aparatura, zařízení, objekty (fakultativní prvky charakterizující prostředí, v němž se komunikace uskutečňuje). [...] Jde o popis hierarchických vztahů mezi osobnostními strukturami, nezbytné prvky skupinových norem chování, postojů vyplývajících z globální atmosféry a kohezních vlastností sociální skupiny“ (Kořenský 1989, 33).

systém a strukturu v abstraktním inventáři prostředků národního jazyka coby hypotetický průnik individuálních kompetencí, v němž intenze a extenze každé z jednotek je limitována jednotkami okolními, a systém a strukturu aktualizovanou v parolové produkčně-percepční realizaci (s mírou vágnosti danou pragmatickými charakteristikami komunikace).⁽²⁵⁾ Právě k dynamickému aspektu systému a struktury snad odkazuje Jan Kořenský, a to formou znovu až nápadně připomínající postuláty Wittgensteinova *Traktátu*: „5.1. Řeč jako zvnějšněné rozumné myšlení je pohyb významů, neboť rozumné myšlení je pohyb významů“ (Kořenský 1989, 86).

Výše jsem naznačil, že postoj Jana Kořenského k pražskému strukturalismu je spíše zdrženlivě opatrný, výběrový, stejně jako k saussurovskému konstruktovi langue. Touž příčinu má střízlivý přístup ke způsobu uvažování raného Wittgensteina. Respektive, řečeno opačně, vše naráz vysvětluje neskrývaný obdiv k Wittgensteinovu myšlenkovému posunu (stejně jako pozornost věnovaná vývoji analytické filozofie)⁽²⁶⁾ a proudů postanalytických – i s četnými odbočkami k Derridovi).⁽²⁷⁾

25 Otevřenost Jana Kořenského metodologii přírodních věd má za důsledek akceptaci mnoha vítaných kvalit, jež standardní pozitivistický přístup víceméně vylučoval, zejm. neurčitosti. „Soudím, že myšlenkový pohyb, pohyb významů, který se uskutečnil v teoretické fyzice v souvislosti s řešením problémů mikrostrukturních vlastností hmoty, představuje nejen instruktivní, ale i určující cestu ke každému vymezení podmínek pro užívání souborů termínů, jako je determinita, indeterminita, určitost, vágnost apod. [...] 2.2.1.2 Indeterminita jako neurčitost – chápána nikoli jako vlastnost, ale jako relace, jako rozpor původních teorií vlnové a korpuskulární, řešený příslušnou syntézou v podobě kvantové mechaniky, a to matematicky kvantově mechanickým formalismem (maticový počet). 2.2.1.3 Jednota faktoru ontologického a gnoseologického v reálné, nikoli pouze proklamativní podobě – vědomí určující úlohy noetických instrumentů [...]. Spor o to, zda jde o stav věcí vykládaný jako neurčitost ve smyslu ‚pouze‘ gnoseologickém, nebo i ontologickém, je řešen překonaním původní klasické mechanické teorie kvantovou mechanikou“ (Kořenský 2004, 17).

26 Jan Kořenský se zaujetím cituje vlivný text Johna R. Searla „What is a speech act? (In *The philosophy of language*. Ed. J. R. Searle. London: Oxford University Press 1971, s. 39–53). Konstatuje mj., že „[p]ostoj k Searlově teorii je mnohdy příznáčný pro pochopení lingvistických teorií umělého intelektu [...]. Komunikace se chápe ve smyslu teorie her, odtud i u něho obliba exemplifikovat jazykové jevy odkazem na šachy; jeho pojetí vztahu sémantiky a pragmatiky charakterizuje, že šachové figury nemají žádný význam, všechny jejich vlastnosti vyplývají z pravidel jejich užívání“ (Kořenský 1989, 77, 101).

27 „V našem kontextu je snadné poukázat i k Derridovým kritickým analýzám klasického lingvistického strukturalismu. [9] Jde o kritiku novověkých, v podstatě pozitivistických teorií reprezentace v pojetí znaků a zdůraznění ‚hry diferencí‘ znaků. Srov. Derrida, 1973, 1976, 1978“ (Kořenský 2014, 19).

Uvedeme některé příklady: uplatnění komunikačního pojetí staví do centra pozornosti sám proces řeči, verbální komunikaci; jazyk, langue, systém jazykových prostředků jako z lingvistického hlediska nejvýznamnější soubor předpokladů řečové činnosti, předpokladové báze, tento přístup „neruší“, pouze jej nikoli jen empiricky, ale i důsledně teoreticky nazírá v jednotě, ve funkční interakci a závislosti s procesem produkce a recepce řeči. Pouze v tomto smyslu je odmítáno oddělené řešení jazyka a řeči (srov. právě z tohoto hlediska pozoruhodnost vývoje názorů Wittgensteinových od *Traktátu k Filozofickým zkoumáním*) (Kořenský 2014, 14–15).

Co Kořenský na Pražské škole jednoznačně oceňuje, jsou všechny momenty akcentující proces a přirozenou neostrost hranic.⁽²⁸⁾

Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu. Tradiční abstrakční, statizující jednotkotvorné teoretické postupy musejí být odmítnuty. Roste naopak význam takových pojmových prostředků, které ve strukturalistické tradici druhotně dynamizovaly původně statické, vysoce abstrakční, ostře diferenciací představy o prvcích systému jazyka. Roste tedy význam takových pojmů, jako jsou terapeutické změny, vnější příčiny terapeutických změn, příznakové užití prostředku, neutralizace protikladů (tedy procesy směřující z řeči do jazyka) nebo pružná stabilita

28 Díky otevřenosti přírodním vědám objevuje J. Kořenský přínos teorií chaosu pro vědy humanitní. „8.1 Pokud jde o užívání výrazů řád a chaos v konceptuálním smyslu, budu rozlišovat dvojí pojetí: 8.1.1. Opozice chaos – řád, chaos jako nepřítomnost řádu. [...] 8.1.2 Chaos jako zcela určitý způsob definování řádu, systému, strukturovanosti, organizace. Typ řádu. Toto pojetí řádu je vlastní matematicky založenému přírodovědnému myšlení a liší se od předchozího pojetí tím, že není založeno na principu opozice, ale na principu graduálnosti, přesněji řečeno gradualizované nepřítomnosti některých faktorů strukturality, „původně“ definující řád. Zdá se, že deterministický chaos je vlastně deterministicky pojatým nelineárním otevřeným dynamickým makrosystémům [...]. 8.2 Dodejme, že výše konstatované pozitivní, noeticko-hodnotově příznivé posuzování chaosu v rámci opozice chaos – řád má dva zdroje [...]“ (Kořenský 2004, 57).

systému (důsledek procesů směřujících z řeči do jazyka). Tyto teorémy vždy nejlépe postihovaly charakter řeči a jejích předpokladů, nebo jako by sekundárně uchopovaly kontinuální dynamiku řeči a jejích předpokladů (Kořenský 1989, 182–183).

Jakkoli klade (zejména „pozdní“) Kořenský důraz na procesuální aspekt řeči ve společenském dění, nedovolím si označit jeho přístup za „monistický“ – a za monistu se nepovažuje ani sám Kořenský. Pro pochopení jeho vztahu k systému (langue) je ale výtečné nahlédnout, jak vnímá postoje blízké takovému monismu; zdá se, že nikoli bez sympatií:⁽²⁹⁾

Dosti řídké, třebaže pro ‚monistický‘ postoj typické, jsou aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, „hernost“, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstatují předpoklady řečové činnosti [v tradiční terminologii systém ve smyslu langue – pozn. MV], pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů (Kořenský 2014, 60–61).

Dlouho předtím, než se Jan Kořenský pustil na pole herní metafory, promýšlel obsahové aspekty řeči. Prochází v zásadě stejnou cestou dilemat jako L. Wittgenstein – a dospívá k preferenci deskriptivního

29 Sympatie jsou zřejmé i z toho, že na jiném místě užívá týchž charakteristik ve vztahu k procesuálním a emergentním gramatikám, jež ve svých přístupech favorizuje: „V případě procesuálních gramatik jde o aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, ‚hernost‘, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstruuji předpoklady řečové činnosti, pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě, mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů“ (Kořenský 2014, 78).

modelu obsah → výraz.⁽³⁰⁾ To samo významně předurčuje dynamic-kou povahu předmětu zkoumání. Předně ovšem bylo náročné takový postup obhájit.⁽³¹⁾ Kořenský argumentuje:

[N]amítá se, že zatímco jednotky výrazové struktury [...] jsou nespornou bezprostřední objektivní daností, jsou objekty obsahového, sémantického východiska zásadně hypotetické, mají charakter postulátů. Jestliže se však důkladněji podíváme na problémy, které má se svými objekty současná fonetika a fonologie, zvláště pokud se je pokouší odhalit bez zřetele k významu, je zřejmé, že ani objekty výrazové struktury nejsou bezprostředně empirickou daností, neboť bez soustavného zřetele k významům badateli známým (nebo badatelem předpokládaným) je nelze spolehlivě stanovit⁽³²⁾ (Kořenský 1984, 13).

4 HERNÍ PODSTATA ŘEČI

Teprve udělení Nobelovy ceny⁽³³⁾ za aplikaci teorie her na řešení konfliktů a spolupráce mohlo veřejnost upozornit, že hra nenáleží jen do sféry nevážné, ale že může být základem seriózního výzkumu principů chování vedoucích k dosažení žádoucího efektu.

30 „Předmětem této práce jsou úvahy o vztazích obsahu a výrazu, sémantiky a gramatiky a z nich plynoucí návrhy lingvistického modelu konstruovaného ‚ve směru‘ obsah → výraz“ (Kořenský 1984, 9).

31 Odtud snad pramení význam spojení „psát jako Kořenský“, jak jej užívá prof. Oldřich Uličný: překládám jej nejen v obecném smyslu „psát enigmaticky“, ale pro situaci recenzního řízení v podmínkách striktního marx-leninistického materialismu i ve smyslu „psát tak, že cenzor bude uveden ve zmatek a na zásahy do textu rezignuje“.

32 Posléze: „[A]ktivní uživatel jazyka má určité vyjadřovací potřeby; a právě ‚sémantický jazyk‘ formulující konstrukční východisko daného typu lingvistických modelů představuje základní předpoklad uskutečnění vyjadřovacích potřeb mluvčích v podobě základních relačních modelů ‚stavů světa‘, o němž mluvčí vypovídá. Jde tedy o soubor potenciálních relačních objektů intenzionální povahy, které jsou mluvčímu k dispozici, jestliže vstupuje do komunikačních vztahů v rámci daného jazykového společenství. Bez existence tohoto dynamického, ale normovaného souboru relačních modelů ‚stavů světa‘, tj. bez ustálených pravidel jazykového zobrazování skutečnosti, je komunikace stejně nemožná jako bez dynamických, ale normovaných zásad užití výrazových prostředků jazyka“ (Kořenský 1984, 13–14).

33 Nobelovu cenu za ekonomii získal Thomas C. Schelling a Robert J. Aumann roku 2005.

V roce 1993 vychází Petříčkův český překlad díla německého filozofa Eugena Finka⁽³⁴⁾ *Hra jako symbol světa* (německy *Spiel als Welt-symbol*, 1960). Podobenství umožnilo Finkovi osvětlit rozhodovací momenty na cestě životem – resp. v lidském vztahování se ke světu (v konkurenci jiných vztahování se ke světu, v kontextu lidského společenství).⁽³⁵⁾

Ještě dříve se fenoménem hry podstatně zabývá Ludwig Wittgenstein: ve fázi, kdy opouští představu rigidních, exaktně formulovatelných pravidel jazyka, přesouvá pozornost ke sledování pravidlových analogií mezi hrami různého typu a řečovou komunikací. Jde o pravidla, jež nemusí být explicitně dána, a člověk si jich je přesto vědom; může je odpozorovat. A stejně tak si je vědom případných sankcí za porušení pravidel. Při zkoumání podstaty her sleduje Wittgenstein vágnost pojmu.⁽³⁶⁾ Na druhou stranu je zjevně fascinován hledáním jeho hranic.

198. [...] Je to, čemu říkáme „řídít se pravidlem“, něco, co by mohl udělat také jenom jediný člověk jenom jedenkrát v životě? – A toto je přirozeně poznámka vztahující se ke gramatice výrazu „řídít se pravidlem“.

Není možné, aby se nějakým pravidlem řídil jedinkrát jen jeden člověk. Není možné, aby došlo jen jedenkrát k jednomu jedinému sdělení, aby jen jedenkrát byl dán nebo pochopen rozkaz atd. – Řídít se pravidlem, učinit sdělení, dát rozkaz, hrát šachy jsou návyky (zvyklosti, instituce) (Wittgenstein 2019, 102–103).

34 Fink byl žákem Edmunda Husserla a Martina Heideggera; posléze jako Husserlův asistent provázel studiem Jana Patočku.

35 Kořenský Finkovo půvabné dílo zjevně zná; už i proto, že registruje filozofickou a další tvorbu Miroslava Petříčka, takto Patočkova žáka.

36 „69. [...] Hranice [pojmu ‚hra‘ – pozn. MV] neznáme proto, že žádné stanoveny nebyly. Jak bylo řečeno, můžeme – k nějakému speciálnímu účelu – určitou hranici stanovit. Ale uděláme snad teprve tím tento pojem použitelným? Naprosto ne! Leda právě pro tento speciální účel“ (Wittgenstein 2019, 49).

Pozdní Wittgensteinovy práce pochopitelně inspirují i Jana Kořenského (vědomého si právě tak úskalí paralel a metafor ve sféře vědy, registrujícího ovšem metaforu hry přinejmenším u Ferdinanda de Saussura).⁽³⁷⁾ Kořenský rovněž mapuje míru shod a diferencí mezi intencionálními herními a řečovými činnostmi. Jeho opatrnost při ověřování Wittgensteinových úvah je zřejmá: „2. [N]eexistují jiné, popř. silnější argumenty pro Wittgensteinovu herní interpretaci jazyka než princip instrumentality? 3. Jsou jazykové hry ‚ještě‘ hrami?“ (Kořenský 2014, 207).

V pozadí otázky je (znovu) Hjelmslev, který analogie problematizuje hledáním obecnějších hranic mezi sémiotikami a nesémiotikami, resp. „mezi hrami a sémiotikami, které hrami nejsou“:

Řešení otázky, do jaké míry hry nebo jiné kvaziznakové systémy jako čistá algebra jsou nebo nejsou sémiotikou, je [...] nutno hledat v otázce, zda si jejich vyčerpávající popis vynucuje pracovat s dvěma plány, nebo zda se princip jednoduchosti prosadí do té míry, že je možné se spokojit s jedním plánem (Hjelmslev 1972, 118).

ZÁVĚR

Jan Kořenský dodává české lingvistické literatuře nebyvalou myšlenkovou hloubku, obohacuje ji dalšími mezioborovými přesahy a jejich prostřednictvím i vizí vývoje – jež se s časovým odstupem naplňuje. Jeho mísení témat a přístupů nepůsobí eklekticistně nebo utili-

37 „Jak to bývá, dostávalo se slovo hra do své klíčové pozice [...] postupně a poznenáhlu, dokonce by se dalo říci, že se do ní dostávalo zprvu velmi nenápadně. Jeho narůstající frekvence je zřejmě spojena s výše uvedeným postmodernistickým odmítáním konstant racionalismu. Zároveň však nelze pominout, že uplatnění slova hra se významně projevuje již ve výkladech řeči, jazyka, které představují základy evropských podob jazykovědného strukturalismu (F. de Saussure, L. Hjelmslev), především však ve vývoji směřujícím od novopozitivismu k současným podobám analytické filosofie (L. Wittgenstein) [...]. Wittgenstein však směřuje ke conceptualizaci užívání slova hra tím, že dává herní výklad modelovým sociálním aktivitám, které již běžný jazyk jako hry neoznačuje“ (Kořenský 2014, 190–191).

tárně, protože je ve svém cíli srozumitelné: spojuje-li něco Kořenského s Ludwigem Wittgensteinem (dokonce i raným), něco krom zájmu o jazyk, dorozumívání a jeho filozofické zázemí, je to úporná snaha dobrat se v postupných krocích poznání, třeba i zkusmo, s vyznačováním slepých cest.

Zmíněné vize, formulované ještě v podmínkách dobově příznačné kybernetiky a futuristického umělého intelektu, došly překvapivého naplnění: umělá inteligence nezačala řečově komunikovat díky skokově zrychleným ambientně běžícím analýzám a syntézám lexikálně osazených gramatických stromů (systémových, languových jednotek) aktivovaných ze zásobníku. „Rozmluvila se“ díky schopnosti hledat analogická řešení v objemných rezervoárech řečových produktů. Veškeré obrácení pozornosti k sociálním interakcím, jichž je řeč součástí – k řečovým aktivitám spíše než k jejich předpokladům (tj. k systému) –, se potvrzuje jako opodstatněné. S Janem Kořenským víme, že to neznamená popření systému, předpokladu řečové činnosti. Dost možná dokáže umělá inteligence zpětně extrahovat a úhledně popsat gramatiku parole. Jen pro autentickou lidskou hloubku myšlenkové architektury budeme muset dále chodit k osobnostem jako Jan Kořenský.

doc. PhDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 123/4, 118 00 Praha 1

vondracek@ujc.cas.cz

Tento článek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje
Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

- Čmejrková, Světa, Hoffmannová, Jana a Havlová, Eva (eds.). 2010. *Užívání a prožívání jazyka: K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum.
- Davidson, Donald. 2004. *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofie.
- Frege, Gottlob. 2011. „Základy aritmetiky. Logicko-matematické zkoumání o pojmu čísla.“ In *Logická zkoumání. Základy aritmetiky*. Frege, Gottlob. Praha: OIKOYMENH.
- Helbig, Gerhard. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- Hjelmslev, Louis. 1972. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- Chvatík, Ivan. 2007. „Náboženství, nebo politika? K Patočkově pojmu dějinného jednání.“ *Reflexe, filosofický časopis* 33, s. 9–20.
- Kořenský, Jan. 1972. *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1984. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1989. *Teorie přirozeného jazyka*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 2004. *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kořenský, Jan. 2014. *Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Patočka, Jan. 1995a. „Tělo, společenství, jazyk, svět.“ In *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 9–126.
- Patočka, Jan. 1995b. „Problém přirozeného světa.“ In *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 127–202.
- Patočka, Jan. 2008. „Přirozený svět jako filosofický problém.“ In *Fenomenologické spisy I*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 127–262.
- Patočka, Jan. 2014. „Studie k pojmu světa. 6. Dimenze a horizont. Vrstvení horizontů. Horizont a svět.“ In *Fenomenologické spisy III/1*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 80–81.

Peregrin, Jaroslav. 1998. *Obrat k jazyku: druhé kolo (Jazyk, myšlení a svět v názorech postanalytických filozofů)*. Praha: Filosofia.

Wittgenstein, Ludwig. 2017. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.

Wittgenstein, Ludwig. 2019. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia.

K STATUSU MARKERU 2. OS. SG. -S

PETR KARLÍK

ON THE STATUS OF THE 2ND PERSON SINGULAR MARKER -S

The study tries to show how the schizophrenic behavior of the Czech phi-marker -s both as a C-2 clitic (Ty-s četl // Ty jsi četl "You've read") and a V-clitic (Ty četl-s // *Ty četl jsi "You've read") could be derived within the theoretical framework of the phi-feature geometric analysis.

Keywords: clitics; phi-feature inflection; feature geometry; unique phi-feature marker in Czech

1 TÉMA STUDIE

V této studii⁽¹⁾ věnuji pozornost phi-markeru -s, který vyjadřuje hodnoty rysů [Pers: 2] a [Num: sg.] a (podle současných minimalistických generativních teorií v relaci AGREE) tak overtně sjednocuje uvedené hodnoty nominálních rysů [Pers] a [Num] (tj. phi-rysů) nominativního subjektu s rysy predikátu.⁽²⁾ Phi-marker -s je zajímavý už proto, že je unikátní i mezi slovanskými jazyky, ale hlavně proto, že je to „zvláštní, maximálně deficientní, slabý // chudý“ výraz, jehož deficiencie na všech rovinách reprezentace (prozodické, morfologické, syntaktické i sémantické, a konec konců i „stylistické“) z něj dělá výraz mající i zcela unikátní vlastnosti. Proto je pro lingvistikou analýzu komplikovaným objektem a v teoretických modelech

1 Posílám ji Janu Kořenskému tam nahoru, jako můj dárek, a omlouvám se Ti, Honzíku, Ty bys to napsal mnohem líp.

2 Pro různé přístupy k analýze phi-rysů viz např. Harbour, Adger a Bérar (2008); pro češtinu viz skvělou studii Růžičky (2004).

s modulární organizací jazyka, jaké vytvořila generativní lingvistika, to platí dvojnásob.

V úvodu připomenou kontexty, v nichž marker 2. sg. -s můžeme najít. Objevuje se jen ve finitních CP s gramatickým subjektem s rysy [D], [Index], [Nom] a phi-rysy [2. os, sg.], a to ve dvou syntaktických kontextech, v nichž má různou distribuci a co do rysů různou interpretaci:

(a) V kontextu vP obsahující $V_{-l-participium}$ V tomto kontextu odpovídá kategoriální absolutně omezenou distribuci i obsahem rysů gramatickému AUX (j)si a oba AUX spolu s $V_{-l-participium}$ tvoří (1) verbální komplex vyjadřující [(nespecifikovanou) minulost] (*préteritum*),⁽³⁾ (2a) verbální komplex obsahující AUX klitiku *by* s rysem [Hyp], který vyjadřuje [nefakt] (tzv. *kondicionál přítomný*), (2b) verbální komplex obsahující AUX klitiku *by* a *Vbýt/bývat*_{-l-participium} // *Vbýt*_{-l-participium} *Vbývat*_{-l-participium}, který vyjadřuje [kontrafakt] (tzv. *kondicionál minulý*):

(1) Tys spal	Ty (j)si spal
(2a) Ty bys spal	Ty by (j)si spal
(2b) Ty bys byl spal	Ty by (j)si byl spal
Ty bys býval spal	Ty by (j)si býval spal
Ty bys byl býval spal	Ty by (j)si byl býval spal

(b) V kontextu vP obsahující (3a) NP/DP/AdjP/AdvP/PP, (3b) $V_{-n/-t-participium}$ / $V_{infinitiv}$ (3b). V tomto kontextu má phi-marker -s kategoriálně širokou distribuci a odpovídá kategoriální distribuci i rysy lexikálnímu AUX (j)si // (j)seš poskytujícímu nejen phi-rysy [2. sg.], ale i rysy z domény TAM: [Tense: *prézens*], [Aspect: Ø], [Modus: *real*]:

(3a) Tys moje žena	Ty (j)si // (j)seš moje žena
Tys úchvatná	Ty (j)si // (j)seš úchvatná

3 Konstrukci obsahující navíc *Vbýt*_{-l-participium} (*Byls spal, Byl spals*), ve staré češtině s významem antepreterita (i tam s minimem dokladů – za ně děkuji Pavlu Koskovi – např. *a sám seznati můžeš a řieci, žeš zle učinil a hlúpě, žeš se toho byl chopil*; Tkadleček), nechám stranou, neboť všechny formy antepreterita jsou dnes fosilní archaismus.

Tys doma	Ty (j)si // (j)seš doma
Tys z Brna	Ty (j)si // (j)seš z Brna
(3b) Tys chválena	Ty (j)si // (j)seš chválena
Tys vidět dobře	Ty (j)si // (j)seš vidět dobře

1.1 SPECIFIKACE TÉMATU

Navrhují analyzovat marker *-s* v obou kontextech (a) i (b) jednotně jako ryzí phi-marker, který nese pouze rysy 2. sg., tedy stejné rysy jako gramatický AUX (j)si // *(j)seš v kontextu (a). Další rysy, které marker *-s* poskytuje v kontextu (b) navíc, tj. [prézens] a [real], získává jiným mechanismem než syntaktickou derivací.⁽⁴⁾ Tím se liší od „většího“ lexikálního AUX (j)si // (j)seš, který se vyskytuje v totéž kontextu (b) a který všechny své rysy, tj. phi-rysy 2. sg. i TAM-rysy, získá jejich sbíráním v příslušných hlavách při derivaci (buď jejich vyjádřením jazykovým materiálem, nebo jako default).

S tím souvisí mj. fakt, že phi-marker *-s* se nemůže ani v kontextu (a), ani v kontextu (b) sloučit s NEG-proklitikou *ne-*. Chová se tedy v obou kontextech zase jako gramatický AUX (j)si // *(j)seš (4a) a jinak než lexikální AUX (j)si // (j)seš (4b):

(4a) *Ty nes přišel	*Ty nejsi přišel
(4b) *Ty nes moje žena	Ty nejsi moje žena

Tato data lze vysvětlit (zatím) tak, že lexikální AUX (j)si // (j)seš je generován v hlavě v°pod NEG° (viz např. jeho analýzy v kopulových větách, v nichž je v pozici V selektujícího komplement typu

4 Jako nejjednodušší možnost se nabízí interpretační mechanismus založený na teorii, jejíž součástí je default hodnota. Rys [Prez] je default hodnota rysu [Tense], není-li materiálem vyjádřena hodnota [Past] (nebo není-li materiálem přímo vyjádřena ona sama) a rys [Real] je default hodnota rysu [Mod], není-li jazykovým materiálem vyjádřena hodnota [Hyp]. Srovnejme i nutnost vyjádřit rys [Past] (ii) nebo [Hyp] (iii). Analogická situace je např. v ruštině, s tím rozdílem, že tam zanikly speciální klitiky, a tedy v ní není ani marker *-s*:

(i)	Tys krásná	Ty krásivaja	Otec gord
(ii)	Tys byla krásná	Ty byla krásivaja	Otec byl gord
(iii)	Ty bys byla krásná	Ty by byla krásivaja	Otec by byl gord

small clause) a funkční rysy získává hlavovým posunem do příslušných hlav v TAM-doméně a pak ve phi-doméně. Naproti tomu gramatický AUX (*(j)si* // **(j)seš*) je zjevně generován nad NEG, možná tak, že je v TAM-doméně $\sqrt{(j)s}$ a ve phi-doméně sufix *-i*. Phi-marker *-s* se v obou kontextech (a) a (b) chová stejně jako gramatický AUX – viz (4a) a (4b) –, což jen podporuje moji hypotézu, že v obou kontextech jde o jeden a týž výraz a různá interpretace jeho rysů v kontextu (a) a (b) není výsledkem derivace.

V obou kontextech (a) i (b) je phi-marker *-s* prozodicky deficientní výraz, a má tedy stejnou vlastnost jako gramatický AUX (*(j)si* // **(j)seš*). Lexikální AUX (*(j)si* // *(j)seš*) naproti tomu prozodicky deficientní (v některých kontextech) není. Srovnajme např. kontrasty ve známých kontextech: v první pozici CP (5a), nebo v eliptické odpovědi na otázku (5b):

- (5a) ^{+,*}Spřišel včas(5) ⁺Jsi přišel včas
 ^{+,*}Smoje žena Jsi moje žena
- (5b) A: Přišel jsem včas – B: *S. A: Přišel jsem včas – B: *Jsi
 A: Jsem tvoje žena? – B: *S. A: Jsem tvoje žena? – B: Jsi

Phi-marker *-s* a gramatický AUX (*(j)si*) jsou sice prozodicky deficientní, ale každý je deficientní jinak. Společnou vlastností obou je to, že nejsou nositeli prozodického přízvuku, což se (nejsou-li k dispozici přístroje měřící akustiku) asi nejlíp testuje v odpovědi na otázku, viz (5b). Jsou mezi nimi minimálně dva prozodické rozdíly: (i) schopnost samostatného taktu: *-s* : NE, (*j*)*si*: ANO (na konci věty velká, jinde malá; větší u *jsi* než u *si*), (ii) schopnost slabičnosti: *-s*: NE, (*j*)*si* ANO.

Poznámka: Rozdíl mezi phi-markerem *-s* v kontextu (a) a (b) plynoucí možná z toho, že v kontextu (b) poskytuje interpretaci rysů

5 * = maximální stylistická příznakovost (v tomto případě „ležérnost“; viz Toman, 2000), ⁺ = nikoli v psaném diskurzu.

[Prez] a [Real], které nezískává strukturně (viz výše), kdežto v kontextu (a) jen interpretaci strukturní, se projevuje taky ve „stylistice“.

Phi-marker -s v kontextu (b) je co do registrů, v nichž se objevuje, typický pro češtinu výrazně se odchylojící od standardu (jak směrem ke knižnosti/archaičnosti – *Zdravas Maria, milosti plná* –, tak k hovorovému substandardu – *Tys mi teda kamarádka* –, v obou případech jsou věty minimálně využívány; najdeme je, funkčně motivované, např. v uměleckém diskurzu: *Salome, podobnas úponku, podobnas kytaře, pro svého vladaře* – píseň K. Kryla; *Ty, jež zakletas v mém stromě* – román Jiřího Kuběny). Odchýlení od standardu je natolik velké, že v české lingvistice se phi-marker -s v kontextu (b) pokládá asi za negramatický, soudě tak podle toho, že ho gramatiky většinou vůbec neregistrují.

Phi-marker -s v kontextu (a) má co do registrů, v nichž se objevuje, distribuci danou řadou faktorů. Ve větách bez reflexiva je podle Balhara et al. (2014) marker -s (*nesls, nesl bys*) typický pro východní část Čech a Moravu (s výjimkou její nejvýchodnější části), zatímco ve zbývajících částech Čech převažuje gramatický AUX (*(j)si (nesl (j)si, nesl by (j)si*), ale můžeme se zde setkat i s markerem -s. Marker -s je typický pro registr „neformální“ češtiny. Ve větách s reflexivem je naproti tomu součástí standardu v Čechách jak marker -s „přilepený“ k reflexivu (*Bál ses?*), tak i gramatický AUX (*(j)si (Bál (j)si se?*). Na většině Moravy je běžné *ses, sis*, jen na Valašsku a z větší části i ve Slezsku je *jsi se, jsi si*.

Z prostorových důvodů budu v této studii pozorovat phi-marker -s v kontextu (a) a omezím se na jeho popis v CP obsahujících *préteritum* (1) a *kondicionál přítomný* (2a). S registry, v nichž se phi-marker -s objevuje (viz poznámku *petitem* výše), souvisí dvě věcně odlišné, ale spolu související skutečnosti, na které chci hned v úvodu upozornit.

(i) V českých referenčních gramatikách nenajdeme empiricky exhaustivní popis jeho vlastností a v teoretických pracích ani analýzu; nějaká data se dají najít v diachronních popisech. To minimum publikovaných prací o markeru -s ho pokládá za (pro)klitiku a (proto) si všímá hlavně jeho pozice ve větě: Haller (1937), pozorující -s ve

větech s reflexivem, Sedláček (1994), všímající si zvl. -s v kondicionálních větech (z hlediska kodifikace), a Válková (2011). Dále znám dvě nepublikované diplomové práce (Preininger 2017; Nováková 2018); data z Novákové budu často využívat. Využiju i data z ČNK, která pro mě vyhledával František Kovařík.

(ii) Hodnocení gramatické správnosti vět obsahujících marker -s rodilými mluvčími často nebývá stejné a i jeden mluvčí často neumí hodnotit určitou větu jednoznačně: hodnocení mých dat se pohybovalo na ose [ok / ok v registru X – spíš ok / spíš ok v registru X – nevím – spíš špatně – špatně]. Ve studii ovšem nelze (přirozeně) všechny tyto hodnoty u jednotlivých příkladů reflektovat a kvantifikovat je vzhledem k teritoriálně a/nebo sociálně vymezené množině hodnotitelů.

2 PHI-MARKER -S

Řekl jsem už hned na počátku pro první přiblížení, že phi-marker -s se objevuje ve verbálním komplexu s $V_{-l-participium}$ v CP s nominativním subjektem s rysy [D], [Index], [Nom] a phi-rysy [2. os. sg.] a overtně sjednocuje jeho phi-rysy [Pers] a [Num] s rysy v hlavě $Infl^0$ rozšířené vP. $V_{-l-participium}$ pak (ve slovanských jazycích) vyjadřuje sufixem na pravé periferii „nominální“ phi-rysy subjektu: znovu touž hodnotu phi-rysu [Num], tj. [sg.], kterou overtní subjekt vyjadřuje „zájmenem“ *ty*,⁽⁶⁾ a hodnotu rysu [GENUS], kterou overtní subjekt *ty* jakožto bezrodé zájmeno nemá.⁽⁷⁾ (Tyto rysy jsou D-subjektu „na pokyn“ rysu [Index] přidělovány z diskurzu):

(6) Ty // *pro* pracoval[-Ø/-a/-o]-s

6 Nebudu si všímat subjektů s rysy 2. sg., které nesou rys [Honorific] a jsou overtně vyjadřovány zájmenem *vy*, neboť shodový phi-marker ve finitní formě nese rys 2. pl.: *Vy jste přišel*.

7 $V_{-l-participium}$ vyjadřuje phi-rysy jen „krátkými“ sufixy, zatímco $Adj_{-l-participium}$ jen „dlouhými“ sufixy:

(i) Ty (j)si // (j)seš $_{Adj}$ zmrzl-ý/-á ...

(ii) Ty(j)si // *(j)seš $_{V}$ zmrzl-Ø/-a ...

Marker *-s* je tedy prostředkem dublujícím nominální subjekt a tuto vlastnost sdílí se sufixálními phi-markery, tedy i markery 2. sg. *-i* (ve V_{imper} v kontextu ... CC_ *čt-i*), *-š* (u V (*j*)*se-š*, *píše-š*), $\emptyset$ (u AUX *by*, u V_{imper} default, *piš*) a s gramatickým AUX (*j*)*s-i*, který ve své vnitřní struktuře za rysově prázdným $\sqrt{js}$ sufixální marker 2. sg. *-i* obsahuje. Data v (7) ukazují, že všechny tři overtní markery 2. sg. mají různé vlastnosti morfologické, syntaktické i prozodické, které se projevují v overtní syntaxi v jejich různém seřazení. Marker *-s* má v (a) vlastnost jako sufix, v (b), (c) a (d) jako C2 klitika; z toho plyne, že v [(a), (b), (c), (d)] = ? (výraz se schizofrenním chováním).

(7)

	<i>-š</i>	<i>js-i</i>	<i>-s</i>
	sufix	C2 klitika	?
a.	Ty dobře spíš	*Ty dobře spal <i>jsi</i>	Ty dobře spals
b.	*Ty dobřeš spí	+Ty dobře <i>jsi</i> spal	+Ty dobřeš spal
c.	Ty*š dobře spí	Ty <i>jsi</i> dobře spal	Tys dobře spal

2.1 STATUS PHI-MARKERU -S

V české lingvistice se status phi-markeru *-s* zjišťuje zvl. diachronním pohledem a je přejímán bez analýzy do synchronních popisů (např. i Migdalski 2006). Standardně se předpokládá, že toto *-s* je příklonka (tj. klitika), která vznikla z prezenní formy gramatického AUX s rysem 2. sg. *jsi* zaniknutím koncové samohlásky *i* a počátečního *j*. Zánik *i* dokumentuje Haller (1937) dokladem už z *Alexandreidy*: že *js'* přepustil, že *js' ho slyšeti nerodil* – a vysvětluje ho na principu analogie, uváděje např. změnu *kdosi* > *kdos*. Zánik počátečního *j* dokládá příklady zase už z nejstarších památek (*otvořil si*, z legendy o Jidášovi) a zánik obou konsonantů *jakž s' chtěl, takž s' vše obřiedil* z legendy o Panně Marii. Změna (*j*)*s-i* > *-s* zachovává obsah rysů výchozího i výsledného jazykového objektu, proto je jejím východiskem jen gramatický AUX obsahující $\sqrt{js}$, který diachronně viděno vznikl

procesem ve funkční gramatice chápaném jako nezavršená gramatikalizace, viz (3) > (4) ve vzorci 1 a srovnání se vzorcem 2 níže:

Vzorec gramatikalizace 1

(1)	>	(2)	>	(3)	>	(4)
$\sqrt{[\sqrt{(j)}s\text{-}\phi]_{\text{Ind.Prez}}}$ plné V		$\text{LexAUX}[\sqrt{(j)}s\text{-}\phi]_{\text{Ind.Prez}}$ plné V / C2 klitika		$\text{GramAUX}[\sqrt{(j)}s\text{-}\phi]_{\phi}$ C2 klitika		$_{?}[\sqrt{s}]_{\phi}$?

Atypické je to, že při této změně (3) > (4) phi-rysy 2. sg. přecházejí ze sufixu *-i*, který mizí, na $\sqrt{s}$. Analýza nadto nedává odpověď na tři zásadní otázky: (i) Jaký je gramatický status phi-markeru *-s*; (ii) proč změna nastává právě pro 2. sg. a právě jen pro ni, když je podle navrhovaného „zkracovacího“ mechanismu k dispozici pro všechny phi-markery, např. 1. sg. $(j)s(-e)\text{-}m > *s$; (iii) proč vůbec vzniká „nový“ marker 2. sg.: *přišel jsi // přišels*.

2.2 STRUKTURNÍ ANALÝZA PHI-MARKERU -S

Navrhuji strukturní analýzu markeru *-s*, která dá na výše uvedené otázky odpověď. Východiskem jsou matice ukazující sufixy nesoucí phi-rysy v AUX:

Matice A: AUX[phi]

AUX [phi]			
$\sqrt{}$	Phi		
	osoba		číslo
		sg.	pl.
(j)s	1.	$ -e \text{-}m^*$	<i>-me</i>
(j)s	2.	<i>-i</i>	<i>-te</i>
	3.		

* $|x|$ = fonetická realizace *x* je obligátní, (x) = fonetická realizace *x* není obligátní.

Matice B: AUX[hyp][phi]

AUX [hyp][phi]			
hyp √	Phi		
	osoba	číslo	
		sg.	pl.
by	1.	-ch	-o -m
by	2.		-ste
by	3.		

Můžeme se nyní podívat, jak shodové sufixální phi-markery koreluje se strukturou phi-rysů nominativního subjektu, ať už jsou uspořádány jako svazky rysů (např. ve strukturalismu), nebo jako hierarchie rysů (např. v geometrii rysů). Inspirován Premingerem (2021) použiji redukovanou verzi geometrie phi-rysů, která záměrně nereflektuje rysy PERS: inkluziv × exkluziv; NUM: duál a jiné, protože i když je nese subjekt, české referenční výrazy ani flexe je nevyjadřují (viz Ziková a Karlík 2014). Nereflektují ani rys GENUS, protože není pro naši analýzu relevantní. Rysy jsou monovalentní a objeví se jen tehdy, když mají pozitivní hodnotu.

Uvádím dvě možná (a v literatuře se objevující) schémata, protože momentálně nemám přesvědčivé důvody pro volbu jednoho. Mohu tak postupovat proto, že phi-marker -s v obou případech reprezentuje materiál, který vyjadřuje shodu s D-subjektem KOMUNIKANT.⁽⁸⁾

8 A situaci neřeší ani známé polské shodové „analytičtější“ phi-markery.

1. os. sg. -m 1. os. pl. -šmy

2. os. sg. -ś 2. os. pl. -ście

Ke geometrii schématu 2 svádí to, že je-li v subjektu [KOMUNIKANT-potenciálně ADRE-SÁT], tak v shodovém phi-markeru je ś. Ke geometrii schématu 1 zase svádí to, že je-li v subjektu [KOMUNIKANT-MLUVČÍ], tak ve shodovém phi-markeru je -m.

Schéma 1:

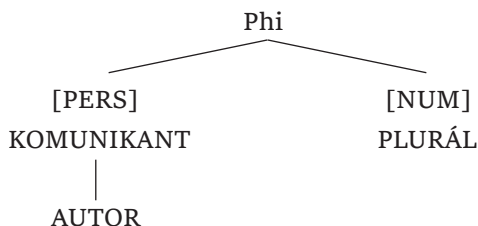
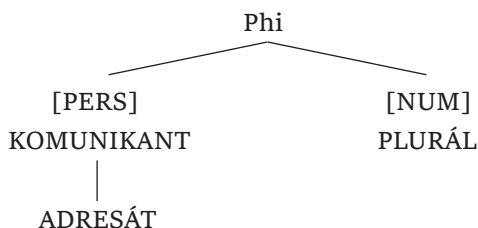

Schéma 2:

Sufixální phi-markery v matici A i B odpovídají geometrii phi-rysů referenčních výrazů v nominativním subjektu v obou schématech 1 a 2 tím, že tzv. 3. os. nemá sufixální phi-marker, protože realizuje shodu se subjektem, který nemá rys KOMUNIKANT (je to známá ne-osoba). Vhodné je taky připomenout, že v těch jihoslovanských jazycích nebo jejich registrech, v nichž je v konstrukci s V_{-l-participium} pro 3. os. overtní klitický AUX, je rozdíl mezi 1. os. a 2. os. na straně jedné a 3. ne os. na straně druhé vidět i v řazení klitik v klitickém klastru (KK). Klitické AUX s phi-rysy KOMUNIKANT (1. a 2. os.) se řadí před zájmenné klitiky (stejně jako např. v češtině a polštině, v nichž AUX 3. os. nemá phi-marker, zatímco klitické AUX bez phi-rysů KOMUNIKANT (3. os.) jsou řazeny za zájmenné klitiky. Srovnejme např. kontrast v srbštině/chorvatštině/bosenštině (O'Connor 2002, 7).

(8) Ja *sam* mu ih dao
On mu ih *je* dao

*Ja mu ih *sam* dao
*On *je* mi ih dao

Geometrii rysů v obou schématech 1 a 2 odpovídá taky to, že PLURÁL má v maticích obou AUX sufixální vyjádření, kdežto sg. nemá. Nadto sufixy PLURÁL v matici A: AUX[phi] jsou identické pro všechna V: *js-me, dělá-me, bude-me ...*, *js-te, dělá-te, bude-te.*⁹⁾ Matice A: AUX[phi] je tedy strukturně maticí V[finít], a je jí i materiálem realizujícím phi-rysy taky, kromě 2. os. sg. (-i je sufix 2. os. sg. pro podmnožinu V[finít][imper]). *√by* nese rys [hyp], a má tedy v celé matici B: AUX[hyp][phi] overtní realizaci (v derivaci je insertován v hlavě Mod), kdežto *√(j)s* nenese žádný rys; a v matici A: AUX[phi] je tedy jen hostitelem sufixů vyjadřujících phi-rysy. V 3. os., nerealizující shodu s KOMUNIKANT, sufix není, a tedy není ani licence pro jeho inserci.

Nesoulad se schématy 1 i 2 ukazuje matice B: AUX[hyp][phi]. Synkretismu realizace rysů 2. sg. a 3. sg. neodpovídá geometrii rysů, a neobjevuje se proto pro realizaci rysů 2. a 3. os. sg. v matici A: AUX[phi] ani jinde u V. Nadto se PLURÁL pro 2. os. v AUX [hyp][phi] vyjadřuje sufixem *-ste*, který nikde jinde u V není. Odstranění uvedeného nesouladu startuje potřebu mít materiál nutně pro realizaci 2. os., protože 3. os. je bez materiálu. To vede k reanalýze a dekompozici sufixu s rysem 2. pl. *-ste*: *-ste* > *-s -te*, vysvobozující jako samostatný segment *-s*. Ten ze sufixu *-ste* dědí rys 2. os. a rys prozodicky a syntakticky nesamostatného jazykového objektu a ztrácí jeho (v prozódii) slabičnost a (v syntaxi) vlastnost sufixu. Srovnajme sufix *-ch* a ne-suffix *-s* v (9):

(9)

Já by- <i>ch</i> spal	*Já- <i>ch</i> by spal
Ty by- <i>s</i> spal	+Ty- <i>s</i> by spal
Já by- <i>ch</i> se omluvil	*Já by se- <i>ch</i> omluvil
Ty by- <i>s</i> se omluvil	Ty by se- <i>s</i> omluvil

9 Pominu možnost vynechání *-e*, má-li 1. os. marker *-u* nebo *-i* (*nes-u* – *nese-m(e)* × *dělám* – *dělá-m*(e)*), jehož vysvětlení je triviální, a vynechání AUX v 1. os., je-li overtně vyjádřen subjekt (*Včera já (jsem) přišel* × *Včera pro *(jsem) přišel*; *Včera my (jsme) přišli* × *Včera pro *(jsme) přišli*), které je taky na vysvětlení triviální.

Phi-maker -s se objevuje taky v matici A: AUX[phi] jako výraz se stejnými phi-rysy, jako gramatický AUX (j)s-i, ale zatímco AUX (j)s-i je C2 klitika, -s klitika není a není ani sufix:

(10)

Ty-s spal	Ty <i>jsi</i> spal
Ty spal-s	Ty spal <i>jsi</i>
+Ty-s se holil	Ty <i>jsi</i> se holil
Ty se-s holil	*Ty se <i>jsi</i> holil
+Ty se holil-s	*Ty se holil <i>jsi</i>

Plnou integraci matice B: AUX[hyp][phi] do schématu 1 a 2, včetně realizace phi-rysů sufixy, umožňuje reanalýza [v(j)s-phi]: AUX[phi] v matici A > sufix[phi] v matici B. Tato reanalýza poskytuje tedy sufix taky pro realizaci phi-rysů 2. sg. (j)si, a poskytuje tak vedle co do syntaktických vlastností unikátního markeru -s druhou formu sladění matice B se schématy 1 a 2. Je proto formou standardní. Navíc – jako všechny (j)s- sufixy – poskytuje formu sjednocující phi-materiál ve schématech 1 a 2.

(11)

*já by-(j)sem	*my by-(j)sme
ty by-(j)si	*vy by-(j)ste

Data v (12) poskytují na základě srovnání se sufixem -ch a s ne-sufixem -s evidenci pro to, že [v(j)-phi] se v matici B chová jako sufix:

(12)

Ty by-(j)si se bál	*Ty by se-(j)si bál
+Ty by-s se bál	Ty by se-s bál
*Já by-(j)sem se bál	*Já by se-(j)sem bál
Já by-ch se bál	*Já by se-ch bál

Reanalýza: $\text{gramatický AUX } [\sqrt{(j)}\text{-phi}]_{\text{phi}} > [\sqrt{(j)}\text{-phi}]_{\text{phi}}$ znamenající změnu „C2 klitika > sufix“ je ve funkční lingvistice analyzovatelná jako standardní zavržení procesu gramatikalizace, viz vzorec 2:

Vzorec gramatikalizace 2

(1)	>	(2)	>	(3)	>	(4)
$\sqrt{[\sqrt{(j)}\text{-phi}]}_{\text{Ind.Prez}}$ plné V		$\text{LexAUX } [\sqrt{(j)}\text{-phi}]_{\text{Ind.Prez}}$ plné V / C2 klitika		$\text{GramAUX } [\sqrt{(j)}\text{-phi}]_{\text{phi}}$ C2 klitika		$\sqrt{[\sqrt{(j)}\text{-phi}]}_{\text{phi}}$ sufix

Srovnání vzorce gramatikalizace 1 phi-markeru -s se vzorcem gramatikalizace 2 phi-markeru -jsi, ať už končí jako gramatický AUX se statusem C2 klitiky (3) v matici A, nebo jako sufix (4) v matici B, ukazuje, že phi-marker -s je *strukturální sirotek*.

3 POZICE PHI-MARKERU -S V CP

Data v (7), která představují pozici phi-markeru -s v minimálních kontextech, ukazují, že marker -s se objevuje v pozici adjacenní za $V_{-l\text{-participium}}$ (i), v pozici adjacenní k foneticky realizovanému objektu před $V_{-l\text{-participium}}$, preference C2 (ii).

(i) V pozici adjacenní za $V_{-l\text{-participium}}$ se marker -s chová jako hlavová klitika, nikoli jako sufix. Lze to dobře dokumentovat známými polskými daty (Migdalski 2006, 236n, mezi jinými). V polštině ovlivňuje přítomnost phi-markeru 2. sg. -ś fonologické procesy probíhající ve struktuře $[V_{-l\text{-participium}}\text{-ś}]$: (a) o > ó [u] *raising* a (b) umístění přízvuku. (a) O > ó [u] nastává v poslední slabice slova před znělou obstruentou a připojení phi-markeru -ś k -l-participiu *raising* blokuje (13). (b) Slovní přízvuk je v polštině na penultimě prozodického slova. Připojení markeru 2. sg. -ś k -l-participiu posunuje přízvuk ve slově na slabiku doprava (14):

(13) Jam mógl × Ja mogłem

(14) robił × robiłem

Uvedené chování phi-markeru -s (a stejně se chová phi-marker 1. sg. -m, a podobně i 1. pl. -šmy, 2. pl. -šcie) vede k analýze, že to jsou sufixy.⁽¹⁰⁾ V češtině phi-marker 2. sg. -s, pokud je mi známo, fonologické procesy probíhající ve struktuře [V_{-l-participium} -s] neovlivňuje. To je chování, které je typické pro klitiku. Klitiky totiž s hostitelem fonologicky neinteragují; v češtině se např. klitika neúčastní degeminace (viz chování klitiky -li: *Rozhodl-li se, že ...* [/rozhodlli], *[rozhodli]), ale sufixy se jí účastní: *sas-ský* [saski:]. Neúčast markeru -s na degeminaci, viditelná na -l-participiu s apokopou [l] (*Ness ho?* [ness]), mluví pro to, že -s není afix, ale hlavová klitika (V-klitika). Stejně se fonologicky chová i XP, které se sloučí při derivaci s phi-markerem (např. *A less viděl?* [less]), což ukazuje i fonologicky, že phi-marker -s je klitika, v tomto případě frazální klitika.

Analýza markeru -s jako V-klitiky predikuje data (15a) ukazující tzv. *participle fronting* V_{-l-participium} a kontrast (15a) × (15b), spočívající v rozdílu mezi V-klitikou (a) a XP-klitikou (b):

(15) a.	Četls knížku	×	*Četl knížkus
b.	Čísts knížku nechtěl		Číst knížkus nechtěl

(ii) V pozici adjacenní k jakémukoli foneticky realizovanému objektu před V_{-l-participiem} se phi-marker -s chová schizofrenně. Typicky se objevuje v pozici KK adjacenní k nejvyšší pozici. Tou může být buď nějaká hlava v C-doméně (α), nebo [Spec, XP], do níž se posunuje XP, aby realizovalo Topik nebo Fokus (β):

(α) V první pozici je hlava v C-doméně. Uvedu pro ilustraci dvě.

V první pozici je podřadící spojka: spojky generované v pozici C⁰ jsou v první pozici, ale nad C⁰ je v hierarchii projekcí finitní klauze ještě několik hlav, do jejichž specifikátorů se může posunout XP, a spojka se tak ocitne na jiné než první pozici. Marker 2. sg. -s se

10 Jak je vidět v (13), mohou se tyto sufixy posunout i k hostiteli nalevo (např. Cysmann, 2006, mluví o *floating affixes*, elegantní analýzu s vysvětlením „mobility“ tohoto afixu navrhuje Embick, 1995).

chová standardně jako C2 klitika (v kanonické C2 pozici nebo nekanonické C3 pozici):

- (16) a. Řekl, žes ty přišel pozdě b. Řekl, že tys přišel pozdě
 a. Řekl, tys že přišel b. Řekl, ty žes přišel pozdě

V první pozici je diskurzová partikule: Ta je v hlavě nacházející se v C-doméně tak vysoko, že pro posun nějaké XP před ni už není v syntaxi pozice. Marker -s se chová zase standardně jako C2 klitika:

- (17)
 Taks toho medvěda neměla hladit // Tak toho medvědas neměla hladit
 Toho medvědas ^{*part/adv} tak neměla hladit
 Tos ty Pavla kritizovala // To tys Pavla kritizovala, To ty Pavlas kritizovala
 *Tys to Pavla kritizovala

(β) V první pozici je [Spec, XP], do níž se posunuje XP, aby realizovalo Topik nebo Fokus a jejich kontrastivní varianty; proto jsou v první pozici XP různé kategorie a velikosti, např.:

- (18)
 Tu knížkus dostala od babičky
 Tys odpovídala správně
 Kohos pochválila?
 O cos // Očs hrála?
 Velmi správněs odpovídala
 Číst knihys začala na gymnáziu
 Od nádraží na fakultus šla pěšky?
 Tu růži a tu vázus dostala od Petra
 Heleně do Kalifornies telefonovala, mně ani na chalupu ne

Phi-marker -s se v pozici adjacentní k XP chová jako C2 enklitika, není-li důvod, aby se choval jako proklitika. Ten důvod nastává, je-li v první pozici syntaktická XP, která je současně prozodickou frází, a tedy za první pozicí je „pauza“. Pauza brání, aby klitika enklitizací k syntaktické XP v první pozici získala prozodického hostitele, a chovala se tak jako „vzorná“ C2 klitika. Marker -s má dvě možnosti získat prozodického hostitele: (a) chovat se i v tomto prozodickém prostředí jako „vzorná“ C2 klitika, a tedy proklitizovat k XP v první pozici po pauze; (b) nechovat se jako „vzorná“ C2 klitika, a k XP/V_{-l-participium} v první pozici po pauze enklitizovat (-s preferuje (b), v psaném diskurzu se v (a) neužívá vůbec). Příklad (21) ukazuje, že proklitizace nebo enklitizace se týká celého KK (viz dále):

- (19) a. Dívku, která přišla poslední | sPavlovi nepředstavil
 b. Dívku, která přišla poslední | Pavlovis nepředstavil
 (20) a. Karla IV, Otce vlasti | snamaloval dobře
 b. Karla IV, Otce vlasti | namalovals dobře
 (21) a. Že nepřijdeš | [smi] neřekla
 b. Že nepřijdeš | neřekla[s mi]

Tato data doplním o základní data ukazující pozici phi-markeru -s v CP s jednou klitikou nebo více klitikami zaplněným KK (viz níže). Phi-marker -s se i v tomto kontextu chová nestandardně. Může stát uvnitř KK, a chová se tedy jako C2 klitika (22a). Nebo může stát mimo KK, typicky v pozici adjacentní za V_{-l-participium}, a ukazuje chování V-klitiky (22b). Nebo může stát adjacentně za XP mezi KK a V_{-l-Participium} a ukazuje chování netypické pro větné klitiky i pro slovní klitiky (22c):

- (22) a. Ty[s mu ho] dal
 b. Ty [mu ho] dals
 c. Ty[mu ho] faks dal

- (23) a. Koupil[-lis] tu knížku?
b. Koupils[-li] tu knížku?

Poslední data, která představím, ukazují pozici phi-markeru -s uvnitř KK. Klitiky v něm mají (jak známo) rigidní řazení, v češtině toto:

Klitický klastr v češtině (zopakujme si):

_{KK}[[OPERÁTOR -li] > [doména AUXILIAR: hyp: *by* > phi (*j*)s] > [doména VOLNÝ DAT: slabé REFL *si* > slabá PRON *mi / ti*] > [doména slabá REFL: *si* > *se*] > doména slabá PERS.PRON: DAT > ACC > GEN]]

Phi-marker -s se uvnitř KK zase chová nestandardně: může stát v jakékoli pozici před doménou PERS.PRON: (24a) – (24c) × (24d), tj. jak v pozici odpovídající jeho standardnímu řazení jakožto phi-markeru (24a), tak v pozicích, které jeho řazení jakožto phi-markeru neodpovídají (23b), (23c). Zcela unikátní vlastností phi-markeru -s je, že v KK velmi silně preferuje pozici za REFL.klitikou (24c):

- (24) a. Ty [bys se mu] opravdu líbil
b. Ty[s by se mu] opravdu líbil
c. °Ty [by ses mu] opravdu líbil
d. *Ty [by se mus] opravdu líbil

Data v (25) jsou pro moji analýzu velmi důležitá, protože ukazují dvě unikátní vlastnosti phi-markeru -s projevující se jeho senzitivností k REFL.klitice:

(i) Je-li v KK REFL.klitika, phi-marker -s preferuje pozici uvnitř KK (25a) před pozicí mimo KK adjacenní za V_{-l-participium} (25b). V CP bez klitiky v KK jsou obě pozice co do jejich preference phi-markerem -s mnohem rovnocennější, víc preferovaná je ale i v tomto kontextu pozice uvnitř KK, tj. (25a') // > (25b'):

- (25) a. [⊙]Ty [ses] bál a'. Ty[s] přišel
 b. Ty [se] báls b'. Ty [] přišels

(ii) Je-li uvnitř KK klitika [Hyp] *by* a REFL.klitika, phi-marker -s preferuje pozici adjacenní za REFL.klitikou (26a),⁽¹¹⁾ která neodpovídá jeho standardnímu řazení jakožto phi-markeru, před pozicí odpovídající standardnímu řazení phi-markeru (26b). Tyto pozice jsou preferovány před první pozicí v KK (26c):

- (26) a. [⊙]Ty [by ses] bál
 b. Ty [bys se] bál
 c. Ty[s by se] bál
 a. [⊙]Ty [by ses mu] opravdu líbil
 b. Ty [bys se mu] opravdu líbil
 c. Ty[s by se mu] opravdu líbil

SHRNUTÍ

Dostupné pozice phi-markeru -s lze definovat následující škálou, reflektující jejich preferovanost:

$A > B / C$

(A) = pozice bezprostředně za slabým REFL *si/se*

(B) = pozice adjacenní k $V_{-l-participium}$

(C) = pozice adjacenní k jakémukoli foneticky realizovanému objektu před $V_{-l-participiem}$, preference C2

Cestu k vysvětlení takového schizofrenního chování phi-markeru -s ukazuje jeho unikátní pozici *sirotka* v matici A a B reflektující geometrii phi-rysů.

¹¹ Pro analýzu směřující k porozumění tomu, že phi-marker -s preferuje pozici adjacenní za REFL.klitikou, viz Karlík (přípr.).

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arna Nováka 1/1

602 00 Brno

pkarlik@phil.muni.cz

CC BY-SA 4.0.

Studie vznikla v rámci první fáze řešení projektu Behaviour of clitics in Czech and Slovenian (GF23-04856K), podporovaného Grantovou agenturou ČR / LA granty.

LITERATURA

- Balhar, Jan et al. 2014. *Český jazykový atlas 4*. Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Cesky_jazykovy_atlas.html (přístup 13. 11. 2024).
- Crysmann, Berthold. 2006. „Floating Affixes in Polish.“ In *Proceedings of the HPSG06 Conference*. Ed. Stefan Müller.. Stanford: CSLI, s. 123–138. <http://bultreebank.org/wp-content/uploads/2017/05/paper09-ilovepdf-compressed.pdf> (přístup 13. 11. 2024).
- Dikken, Marcel den. 2011. „Phi-feature inflection and agreement: An introduction.“ *Natural Language and Linguistics Theory* 29(4), s. 857–874.
- Embick, David. 1995. „Mobile inflections in Polish.“ *North East Linguistics Society* 25, Article 10. <https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1223&context=nels> (přístup 13. 11. 2024).
- Haller, Jiří. 1937. „Ses, sis.“ *Naše řeč* 21(8), s. 209–212. <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3212> (přístup 13. 11. 2024).
- Harbour, Daniel, Adger, David a Béjar, Susana (eds.). 2008. *Phi Theory. Phi-Features across Modules and Interfaces*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Karlík, Petr. (přípr.) „Proč phi-marker 2. sg. -s preferuje pozici za reflexivní klitikou?“
- Migdalski, Krzysztof. 2006. *The syntax of compound tenses in Slavic*. Utrecht: LOT. https://www.lotpublications.nl/Documents/130_fulltext.pdf (přístup 13. 11. 2024).
- Nováková, Barbora. 2018. *Řazení klitiky -s v současné češtině*. Mag. dipl. práce. Brno: FF MU. https://is.muni.cz/th/ie2lq/Diplomova_prace_s_prilohami_Novakova.pdf (přístup 13. 11. 2024).
- O'Connor, Rob. 2002. „The placement of enclitics in Bosnian, Croatian and Serbian.“ *Rutgers Optimality Archive. Rutgers School of Arts and Science* <http://roa.rutgers.edu/files/521-0502/521-0502-CONNOR-o-o.PDF> (přístup 13. 11. 2024).
- Preminger, Omer. 2021. *Phi-feature agreement in syntax*. Rkp. <https://ling.auf.net/lingbuzz/005890> (přístup 13. 11. 2024).
- Preininger, Mikuláš. 2017. *Příklonné -s v mluvené češtině. Bakalářská práce*. Praha: FF UK. https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/92551/BPTX_2015_1_11210_o_492929_o_168302.pdf?sequence=1&isAllowed=y (přístup 13. 11. 2024).

- Růžička, Milan. 2004. „Geometrie rysů českého finita.“ In *Čeština – univerzália a specifika* 4. Eds. Zdeňka Hladká a Petr Karlík. Brno: Masarykova univerzita, s. 265–275.
- Sedláček, Miroslav. 1994. „Ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)?“ *Naše řeč* 77(1), s. 27–43. http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7171#_ftn8 (přístup 13. 11. 2024).
- Toman, Jindřich. 2000. „Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích.“ In *Čeština – univerzália a specifika* 2. Eds. Zdeňka Hladká a Petr Karlík. Brno: Masarykova univerzita, s. 161–166.
- Válková, Lucie. 2011. „Za deset litrůs říkal? Příklonné -s a jeho distribuce ve spontánním dialogu.“ In *Korpusová lingvistika*. Eds. Vladimír Petkevič a Alexandr Rosen. Praha: NLN, s. 38–48.
- Ziková, Markéta a Karlík, Petr. 2014. „Osobní zájmeno.“ In *Gramatika a lexikon češtiny*. Petr Karlík. Brno: Masarykova univerzita, s. 104–118.

UDĚLUJÍ ČESKÉ PŘEDLOŽKY PÁD?

LUBOŠ VESELÝ

DO CZECH PREPOSITIONS ASSIGN CASE?

There are two interpretations of the relationship between the preposition and the form of the noun: 1) the preposition requires a complement to which it assigns a case; 2) the preposition does not control the case and specifies its semantics. The task of the article is to try to say whether one of the concepts is more accurate.

Keywords: prepositional case; prepositional phrase; preposition; case

1 DVĚ PROTIKLADNÉ KONCEPCE

Pokud jde o syntakticko-sémantický vztah mezi předložkou a pádem v rámci tzv. předložkového pádu, resp. uvnitř tzv. předložkové fráze (řeceno slovy bezprostředněsložkové syntaxe), existují dvě protichůdné interpretace. Jejich protikladnost spočívá zejména v odpovědi na otázku, zda předložka rozhoduje, anebo nerozhoduje o pádu daného jmenného výrazu, většinou substantiva. Podle jedné z těchto koncepcí předložka diktuje formu substantivu, tzv. selektuje právě určitý pád z množiny existujících pádů. Pádová forma se syntakticky váže na předložku. Podle druhé koncepce se naopak předložka váže k pádu. Pádový tvar je syntakticky primární, základní (přičemž nese určitý obecný význam), předložka se k němu připojuje a sémanticky ho určuje, specifikuje (někdy i modifikuje). V tomto případě je to naopak pád, který z množiny existujících předložek selektuje ty, které se na něj mohou vázat. První interpretace (předložka uděluje pád) je charakteristická pro generativní, bezprostředněsložkovou syntax (Karlík 2000;

Caha 2007; 2009; Emonds 2007; Biskup 2009 aj.);⁽¹⁾ druhá interpretace (pád není dán předložkou) se objevuje v syntaxi závislostní/dependenční. Formulace typu „předložka řídí pád“ lze však hojně nacházet i mimo oblast generativní gramatiky (Trávníček 1951; Kopečný 1958; Konečná 1969; 1974; Kroupová 1974; 1977; Petkevič 2020 aj.). Toto pojetí je vlastní i školské gramatice – např. autoři *Základní mluvnice českého jazyka* píší: „Předložka řídí pád jména a tvoří s ním předložkový pád neboli předložkové spojení“ (Styblík, Čechová, Hauser a Hošnová 2007, 136). I proto (ale nejenom proto) se domnívám, že toto pojetí je bližší lidské intuici. Interpretace, podle níž předložka neuděluje pád, je vlastně relativně vzácná (Komárek et al. 1986; Komárek 2006; Kořenský 1972; pro slovenštinu Oravec 1967).

Nastolení otázky formálního (ne)ovlivňování substantiva předložkou je i tematizováním problematiky syntaktické nadřazenosti/podřazenosti, resp. hledáním odpovědi na otázku, který člen syntagmatu je řídící/dominující a který podřazený/dominovaný (řečeno slovy závislostní syntaxe), resp. který prvek fráze je hlavou a který její projekcí (řečeno slovy syntaxe bezprostředněsložkové). V této souvislosti je vhodné poznamenat následující: v obou případech – jak v syntaxi závislostní, tak i v bezprostředněsložkové – je při zjišťování (určování) řídícího členu / hlavy fráze relevantní tzv. sémantická determinace, resp. směr sémantické determinace. Platí princip, že jednotka syntakticky nadřazená je významově určována jednotkou syntakticky podřazenou. Tento princip má asi větší důležitost v syntaxi závislostní, ale i v syntaxi bezprostředněsložkové je silně zastoupen, neboť hlava bývá považována za významově nejdůležitější prvek fráze, za její významový základ. Zde se dostáváme k možné příčině (či spíše jedné z příčin) existence dvou protikladných interpretací: přinejmenším teoreticky se nabízejí dvě možnosti, jak nahlédnout významový poměr mezi předložkou a pádovým tvarem: 1) jak už bylo naznačeno výše, lze vyjít z obecné sémantiky pádu

1 Úmyslně uvádím texty pracující s českým jazykovým materiálem.

a předložku nahlížet jako její významový specifikačtor, anebo 2) lze předložku nahlížet jako dvoumístný (dvouargumentový) predikát, který uvádí ve vztah dva účastníky větné struktury – hovoří se o tzv. interním a externím argumentu, resp. o tzv. ground a figure (srov. např. Talmy 1975; 2000) – kupř. ve větě *Ibišky rostou za domem* předložka *za* místně usouvztažňuje ibišky (jakožto externí argument, figure) a dům (jakožto interní argument, ground). Na předložky se tedy pohlíží podobně jako na slovesa ve valenční teorii: předložky v důsledku svého relačního (usouvztažňovacího) významu vyžadují (podobně jako slovesa) významové doplnění, které je – pokud jde o interní argument, ground – syntakticky realizováno jako komplement v právě určitém, pevně daném pádu.⁽²⁾

2 ARGUMENTY PRO A PROTI

V tomto oddíle prezentuji různé „situace“ či „skutečnosti“ a komentuji je s ohledem na to, zda hovoří spíše ve prospěch jednoho, anebo druhého z protikladných stanovisek. Omezují se jen na tzv. předložky primární a jen na místní, prostorové významy předložkových pádů. Navíc nepracuji se všemi (primárními) předložkami schopnými vyjadřovat lokální významy, ale jen s předložkami *na*, *nad*, *pod*, *před*, *za*, *k*, *u*, *do*, *v*, *od* a *z*. Úvahy obsažené v předkládaném textu jsou tedy v tomto smyslu limitované. Složitost zvolené problematiky a s ní spojená obtížnost volby mezi jednou, anebo druhou interpretací má vliv i na formulační styl příspěvku. Obsahuje výrazně více jistotně modálního výraziva, než bývá v odborných textech obvyklé.

Předložky *před*, *za*, *nad*, *pod* a *na* denotačně postihují vnější prostor objektu-ground, přičemž současně reflektují horizontálně-vertikální rozčlenění tohoto prostoru. Předložky *u* a *k* rovněž postihují vnější prostor objektu-ground (jeho blízké okolí), aniž by ho však specifi-

2 Pro jistotu dodávám, že termínem *pád* (jakož i termíny *genitiv*, *dativ*...) mám v tomto textu na mysli vždy tzv. pád morfologický neboli spojení tvarotvorné báze a tvarotvorného formantu (deklinacího morfu).

kovaly v horizontálně-vertikálním smyslu (je-li něco u něčeho neboli v blízkosti něčeho, může to být před/za/nad nebo pod tím). Předložky *v* a *do* postihují vnitřní prostor objektu-ground. Všechny právě uvedené předložky denotují prostor objektu s ohledem na významy „cíl směřování“ nebo „místo setrvávání“. Pokud jde o předložky odlukové, předložka *od* vyjadřuje odluku vůči předložkám *k* a *u* a předložka *z* vyjadřuje odluku vůči předložkám *do*, *v* a *na*.

2.1 Ať má určitá předložka kterýkoli ze svých významů (místní, časový, účelový či jiný), anebo i když žádný snadno stanovitelný význam nemá, pojí se vždy se stejným pádem. Tato naprostá pravidelnost může podporovat přesvědčení, že předložka o daném pádu rozhoduje, že ho vyvolává, uděluje.⁽³⁾ Je totiž pravda, že z předložek jako *pro*, *přes*, *při*, *bez*, *u*, *od*, *k* ad. příslušný pádový tvar v určitém slova smyslu jasně plyne, tyto předložky jsou vlastně (řečeno jazykem logiky) jeho postačující podmínkou – výskyt dané předložky implikuje výskyt daného pádu. V tomto smyslu se místní předložky *k*, *od*, *u*, *do*, *z*, *v*⁽⁴⁾ zdají být v souladu s koncepcí, že předložka uděluje pád. Je to tak právě proto, že se tyto předložky pojí jen s jedním pádem, a to je zase (do značné míry) dáno tím, že je v těchto případech totéž místo v prostoru objektu (v prostoru ground) denotováno formálně různými předložkami – kupř. *k* místu v blízkosti objektu odkazují předložky *u*, *k* a *od*. Nic z právě uvedeného ovšem neplatí o případech s dvoupádovými místními předložkami *na*, *nad*, *pod*, *před* a *za*; zejména neplatí, že jejich výskyt implikuje výskyt právě určitého pádu. Tyto předložky se proto (ve smyslu tohoto odstavce) v souladu s uvedenou koncepcí být nezdají. Rovněž je namístě dodat následující: samotný fakt, že výskyt daných předložek implikuje výskyt daných pádů, pro řešení hlavní otázky tohoto textu vlastně mnoho neznamená – např. i výskyt určitého adjektivního pádového tvaru

3 Nevylučuji, že toto přesvědčení může podporovat i závazná prepozice předložky před substantivem.

4 O předložce *v* lze tvrdit, že se při vyjadřování místa pojí jen s jedním pádem, lokálem.

implikuje (s určitými výhradami) výskyt právě určitého pádového tvaru substantiva, a přitom samozřejmě netvrdíme, že pád adjektiva rozhoduje o pádu substantiva.

2.2 Mějme konstrukce *Umístil to před skříň / za skříň / na skříň / nad skříň / pod skříň*:

Zdá se, že tyto konstrukce jsou v souladu s interpretací, že pád je (obecnější) sémantickou základnou a předložka jeho význam specifikuje, zkonkrétňuje: akuzativu tu lze přisoudit směrový význam (odpovídající na otázku *Kam?*), což je v souladu s obecnou sémantikou zaměřenosti, zasaženosti dějem, která bývá tomuto pádu připisována (srov. např. *Mluvnice češtiny* 2). Akuzativ v těchto případech vyjadřuje, který objekt (zde skříň) je cílem lokalizace objektu děje (zde se k němu referuje zájmenem *to*), a předložka vyjadřuje, kam konkrétně (na které místo vůči cílovému objektu) byl objekt děje umístěn (zda před, za, na, nad anebo pod něj). Jako skutečnost, která do určité míry náležitost této interpretace zpochybňuje, bývá uváděno, že k výše uvedeným konstrukcím neexistuje i (jakási základová) bezpředložková konstrukce typu **Umístil to skříň*, která by měla jen (obecný) význam směru, bez specifikace přesného místa v prostoru cílového objektu, tj. skříně (srov. Horák 1973, 143). Jde o absenci konstrukce (**Umístil to skříň*), která by znamenala přibližně „umístil to někam ve směru skříně“. Na to se namítá, že absence takové hypotetické konstrukce není pro danou interpretaci překážkou, protože má jít ze strany předložky „o [sémantickou] determinaci [pádového] tvaru jakožto nositele invariantního významu, který je zakotven v systému pádů a není vázán na spojení se zcela určitým slovesem“ (Komárek 2006, 221). Myslím, že s touto námitkou je možné souhlasit, i když je – podle mého názoru – pravda, že by existence takové konstrukce uvedenou interpretaci usnadňovala.

2.3 Mějme konstrukce *Položil tu knížku na stůl* vs. *Ta knížka leží na stole*; a pro jistotu i konstrukce jako *Tancuje na pódium* vs. *Tancuje*

na pódiu (abychom měli i případy, kdy sémantický rozdíl směrovost vs. nesměrovost není předpokládán už samotným slovesem, jak je tomu u sloves *položit* a *ležet*):

Jediným významovým rozdílem mezi těmito konstrukcemi je zcela zřejmě jen rozdíl směrovost vs. nesměrovost a jediným formálním rozdílem mezi nimi je evidentně jen rozdíl v přítomnosti akuzativu, anebo lokálu. Proto se přímo nabízí přisoudit signalizaci daných významů právě těmto pádovým tvarům: akuzativ v kontextu dané věty říká, že příslušné substantivum (*stůl*) denotuje cíl umístění druhého účastníka děje (knížky), a lokál signalizuje, že jím denotovaný objekt (*stůl*) je místem „setrvávání“/„prodlévání“ druhého účastníka děje (knížky). V důsledku toho pak na předložku *na* „zbývá“ jen význam povrchu objektu (zde stolu); rozhodně není důvod uvažovat o vyjadřování protikladu směrovost vs. nesměrovost.

2.4 Podobně lze pohlížet na opozici *Umístil to před/za/nad/pod dům* versus *Nachází se to před/za/nad/pod domem*):

Jediným a evidentním rozdílem mezi těmito konstrukcemi je významový rozdíl směrovost vs. nesměrovost a formální rozdíl akuzativ vs. instrumentál. Zdá se být proto zcela namístě považovat za signalizátory a nositele daných významů právě jen uvedené pádové formy a předložkám přisoudit čistě jen význam právě určitého místa ve vnějším prostoru příslušného objektu, domu (nikoli tedy i význam ne/směrovosti).⁵⁾ Koncepce přisuzující předložkám valenční potenciál a status syntakticky nadřazeného prvku řeší tyto situace (kdy se tatáž předložka pojí se dvěma pády) tak, že jednou jde o předložku *na*, *před*, *za* atd. s významem direkcionálním, směrovým, a podruhé o předložku *na*, *před*, *za* atd. s významem stacionárním, nesměrovým, stavovým. Podle toho, který z těchto významů předložka právě má, selektuje/vyžaduje/diktuje odpovídající pád (Karlík 2000; Bis-

5 Na tom nic nemění ani fakt, že v některých případech jsou akuzativ a instrumentál homonymní, synkretické (*před domy*_{akuz.} – *před domy*_{instr.}).

kup 2017 aj.). Takové řešení se může jevit – alespoň tedy v kontextu právě probíraných předložek – jako poněkud „svévolné“, popř. jako východisko z nouze (k tomu srov. Komárek 2006, 221). Zdá se tedy, že situace u předložek *na*, *před*, *za*, *nad* a *pod* hovoří spíše ve prospěch interpretace, pro kterou jsou předložky vůči pádovým tvarům v roli syntakticky podřízené. Je ovšem otázka, zda by věc zůstala takto jasná, kdybychom se detailněji zaměřili na problematiku invariantních pádových významů a snažili se ověřit, je-li významový poměr mezi pádem a předložkou ve sledovaných předložkových pádech opravdu takový, jak daná interpretace předpokládá. Mohli bychom se kupř. ptát, odkud „je vzat“ stacionární význam instrumentálu – není-li vyvozen právě jen z protikladu typu *před skříní* vs. *před skříň*, anebo má-li oporu i jinde, mimo předložkové konstrukce. Pokud by byl vyvozen jen z daných předložkových pádů, mohli bychom se ptát, zda je to dostačující. Prozatím lze snad odpovědět následovně: už tím, že je v daných případech instrumentál jediným formálním signalizátorem stacionárnosti, stává se automaticky i nositelem (znakem) tohoto významu. Na druhou stranu lze však v této souvislosti připomenout názor, že čistě jen na základě opozice typu *rozdělit* vs. *rozdělovat* nelze tvrdit, že jsou kmenotvorné přípony *-i-* a *-ova-* nositeli vidových významů, protože kupř. přípona *-i-* je obsažena nejen v perfektivu *rozdělit*, ale i v imperfektivu *dělit*, a tudíž ji nelze považovat za znak dokonavosti (Veselý 2010, 121). Každopádně se domnívám, že invariantnost pádového významu je jev natolik obtížně uchopitelný (natolik hypotetický), že je největší komplikací pro danou interpretaci vztahu mezi předložkou a pádem.

2.5 Mějme konstrukce *Postavil stoličku ke skříní* / *Odsunul židli od stolu* / *Dal pastelky do šuplíku* / *Vyndal penál z aktovky* / *Noční stolek stojí u postele*:

O všech těchto předložkách platí, že se pojí jen s jedním pádem a že jsou vždy přítomny buď jen v konstrukcích s direkcionálním významem, anebo jen v konstrukcích se stacionárním významem:

k, od, do a *z* jsou pouze direkcionální/směrové, *u* je pouze stacionární/nesměrové. Proto se zdá, že by zde – na rozdíl od případů s předložkami *na, před, za* atd. – nemělo nic bránit tomu, aby byly daným předložkám významy směrovost, resp. nesměrovost přímo připsány. To ovšem znovu navozuje otázku, zda by přece jen nebylo možné uvažovat o předložkách *na, před, za, nad* a *pod* jako o výrazech polysémních, pokud jde o významy direkcionálnosti a stacionárnosti, a to právě s oporou v tom, že z předložek *k, od, do, z* a *u* je vidět, že předložky tyto významy nést mohou. V této souvislosti už by se tedy nejednalo o neodůvodněnou „svévůli“ či východisko z nouze. Lze však vznést následující, podle mého názoru relevantní, námitku: přisouzení významů ne/směrovosti předložkám *k, od, do, z* a *u* bylo učiněno právě jen na základě toho, že se vždy účastní vyjadřování pouze jednoho, anebo druhého významu; to však o předložkách *na, před, za, nad, pod* neplatí.

Dále je důležité (a je to další podstatná odlišnost od případů s předložkami *na, před, za, nad* a *pod*), že genitiv se vyskytuje jak v předložkových pádech směrových (*do skříně, od skříně, ze skříně*), tak i v nesměrových (*u skříně*). Lokál/instrumentál a dativ/akuzativ jsou – jak jsme viděli – v rámci (lokálních) předložkových pádů vždy jen nesměrové, anebo jen směrové, a má tudíž smysl uvažovat o tom, že jim tyto významy přisoudíme; genitivu však lze (v této souvislosti) stěží některý z těchto významů přisoudit. (Anebo bychom měli uvažovat o vícevýznamovosti genitivu u těchto předložkových pádů?) Pokud jde o konstrukci *k* + dativ, tu by bylo možné nahlédnout v souladu s interpretací, v níž je pád syntakticky nadřazený: dativu by se (kupř. na základě vět jako *Poslal dopis babičce, Předal syna matce, Adresoval výzvu občanovi*) připsal směrový význam a k tomuto směrovému dativu by se připojovala směrová předložka *k* se specifikačním významem „do blízkosti něčeho/někoho“. Podobně se ovšem nabízí i opačný pohled na věc: syntakticky primární je direkcionální předložka *k*, která vyžaduje doplnění dativem jakožto pádem, který se k ní svou direkcionálností sémanticky hodí.

2.6 Když se svého času – při prosazování valenční teorie – hledaly argumenty ve prospěch stanoviska, že syntaktickým a sémantickým základem věty je nikoli podmět, ale predikát, argumentovalo se i tím, že existují slovesa, která mohou i bez substantiva zakládat gramaticky korektní věty – šlo o věty typu *Prší, Sněží* atp. (srov. Sgall 1998, 18). Sloveso tedy – vzato takto obecně – nepotřebuje substantivum, což má svědčit o jeho syntaktické nadřazenosti. Podobně je tomu u vztahu mezi substantivem a adjektivem nebo u vztahu mezi slovesem a adverbiem – substantiva, resp. slovesa mohou být ve větách bez adjektiv, resp. bez adverbíí, a jsou jim syntakticky nadřizena. Je pravda, že pád bez předložky být může (jde o tzv. prosté pády), kdežto předložka bez pádu nikoli (samozřejmě nepočítáme-li případy s elipsou). Tato skutečnost tedy (přistoupíme-li na uvedenou logiku) mluví spíše ve prospěch interpretace, že pádový tvar je vůči předložce syntakticky nadřazený.

2.7 Lze se ptát, zda určitou překážkou pro uznání předložky za syntakticky nadřazený prvek s valenčním potenciálem není i to, že bývá řazena mezi neplnovýznamové slovní druhy, synsémantika. V tzv. tradičních syntaxích se valenční schopnost a také větněčlenská platnost přiznává pouze autosémantikům. Tato skutečnost může vést k následující otázce: Je možné, aby měla neplnovýznamová jednotka neschopná samostatného větněčlenského fungování schopnost vyžadovat na základě svého „neplného“ významu doplnění regulérním autosémantikem? Víme však, že existují i jednotky menší než slovo, které mají vliv na formu větného členu: kupř. předpona *pro-* způsobuje akuzativ v případech jako *střelit do něčeho* → *prostřelit něco*, *tancovat* → *protancovat střevíce* atp. Není myslím náhodou, že se v bezprostředněsložkové syntaxi, kde je předložka vůči pádu vždy považována za syntakticky nadřazenou, někdy předložka řadí k tzv. lexikálním kategoriím, a je tak stavěna (takřka) na roveň slovesům, substantivům nebo adjektivům, tedy tzv. plnovýznamovým slovním druhům. Pokud jde o tzv. neplnovýznamovost (anebo řečně-

me i „lexikálně sémantickou chudost“) předložek, stojí za pozornost následující (dávna) Trávníčkova formulace:

Předmětový nebo příslovečný význam předložkového výrazu je většinou plně vyjádřen předložkou samou a jméno, ať je v kterémkoli pádě, jen naznačuje, že se tento význam vztahuje na ně. Na př. ve výrazu *ke škole* je význam „směrem“ vyjádřen předložkou *ke* a dativ *škole* jen znamená, že se tento význam týče školy (Trávníček 1951, 1237).

2.8 Předložky se jeví jako významově mnohem snáze uchopitelné než pády, u nichž se dosti nesnadno hledá invariantní význam. Podobně je tomu u vztahu mezi konkrétním slovesem a jeho pádovou rekcí, valencí. Tato analogie mezi předložkami a slovesy může hovořit spíše ve prospěch interpretace, v níž je předložka chápána jako prvek syntakticky nadřazený.

2.9 Jak už bylo naznačeno v odd. 1, interpretovat předložky jako dvouargumentové predikáty vyžadující doplnění jednoho z nich (interního, ground) v právě určitém pádovém tvaru nutně znamená stavět předložky v tomto smyslu na roveň slovesům, jimž je tato schopnost (nazývaná valencí) běžně přisuzována – sloveso na základě, resp. v důsledku své sémantiky vyžaduje doplnění substantivem v určitém pádovém tvaru. V této souvislosti je vhodné připomenout, že předložky bývají (právem) přirovnávány k předponám, zejména pokud jde o lexikální význam: *vyndat ze šuplíku*, *vjet do garáže*, *přistoupit k přepážce*, *nasednout na motorku* aj. Sémantika lokálních předpon mívá ve vztahu k sémantice základových sloves charakter modifikační, předpony často místně specifikují, zkonkréťují obecnější význam slovesa: *couvat* → *nacouvat*, *couvat* → *zacouvat*, *couvat* → *vycouvat*, *lézt* → *vlézt*, *lézt* → *vylézt* atp. Tentýž jev lze pozorovat i u významového vztahu mezi slovesy a předložkami: *couvat na obručník* (*nacouvat na obručník*), *couvat do garáže* (*zacouvat do ga-*

ráže), *couvat z garáže* (*vycouvat z garáže*), *lézt do stanu* (*vlézt do stanu*), *lézt ze stanu* (*vylézt ze stanu*) atp. Je-li ustanovení této analogie mezi významovým poměrem sloveso–předpona a významovým poměrem sloveso–předložka opodstatněné, může se nabízet následující otázka (formulovaná např. s pomocí věty *Tatínek couvá do garáže*): Je vzájemně slučitelné vidět v sémantice lokální předložky (zde *do*) jak 1) „pouhý“ významový specifikač slovesa (*couvá do*), tak současně i 2) predikát disponující dvěma místy pro dva argumenty, dva účastníky vztahu (*Tatínek* $\leftarrow$ *do* $\rightarrow$ *garáž*)?

3 SHRNUÍ DOSAVADNÍCH ÚVAH

Nahlížíme-li celou věc z hlediska schopnosti jednotlivých součástí předložkových pádů signalizovat (z pohledu vnímatele) významy, které předložkové pády jako celek vyjadřují, lze říci následující: Proti stanovisku, že mají předložky (při vyjadřování lokálních významů) vždy buď direkcionální (směrový), anebo stacionární (nesměrový, stavový) význam, a v souladu s tím udělují sémanticky odpovídající (tzn. direkcionální, anebo stacionární) pád příslušnému substantivu, hovoří zejména tyto dvě skutečnosti: 1) předložky *na*, *nad*, *pod*, *před* a *za* se účastní jak vyjadřování direkcionálnosti, tak vyjadřování stacionárnosti: *na skříň*, *nad skříň* atd. (direkcionálnost) i *na skříni*, *nad skříni* atd. (stacionárnost); 2) genitiv se účastní jak vyjadřování direkcionálnosti, tak vyjadřování stacionárnosti: *do/ze/od skříně* (direkcionálnost) i *u skříně* (stacionárnost).

Ad 1) zdá se být problematické přisuzovat např. předložkám *nad* nebo *za* direkcionální význam, jestliže se vyskytují i ve stacionárních spojeních jako *nad stolem*, *za stolem*. Stejně tak je samozřejmě problematické přisuzovat jim význam stacionární. Jisté je, že tyto předložky dané významy formálně nesignalizují. K tomu dodejme následující: přisoudíme-li pěti předložek *na*, *nad*, *pod*, *před* a *za* čistě jen význam místa v prostoru objektu (viz výše v odd. 2.3 a 2.4), stěží je budeme považovat za (dvoumístné) predikáty uvádějící ve vztah příslušná sub-

stantiva denotující ground a figure – jeví se spíše jen jako denotátory daného místa v prostoru objektu-ground. Ad 2) není neproblematické tvrdit, že je genitiv udělován v souladu s direkcionalností *do*, *z* a *od* a současně také v souladu se stacionárností *u*.

Proti stanovisku, že je pádový tvar sémantickou základnou pro sémantické působení předložky, hovoří zejména situace u genitivu: je-li přítomen jak ve spojeních direkcionalních (*od domu*, *z domu*, *do domu*), tak ve spojeních stacionárních (*u domu*), stěží může být jeho významovým základem, společným pro tyto předložkové pády (pro působení daných protikladných předložek), právě jeden z těchto významů (direkcionalnost, resp. stacionárnost).

Genitiv je tedy (alespoň v kontextu představených úvah) „kamenem úrazu“ pro obě koncepce, a to ze stejného důvodu – účastní se vyjadřování direkcionalnosti i stacionárnosti. U ostatních pádových tvarů (objevujících se v předložkových pádech) problémy tohoto typu nenastávají: dativ, akuzativ, lokál a instrumentál se vyskytují buď jen v předložkových pádech direkcionalních (dativ, akuzativ), anebo jen v předložkových pádech stacionárních (lokál, instrumentál), a v tomto smyslu tedy nejsou ani pro jednu z koncepcí zásadním problémem. I kdybychom však tyto pády uznali – na základě jejich výskytu v předložkových pádech – za direkcionalní, resp. stacionární, nutně to neznamená, že tím automaticky zcela pozbývá na relevantnosti otázka, mají-li tyto významy oporu i mimo předložkové pády. Tato otázka se týká jak koncepcí, v níž je pád sémantickou základnou pro působení předložky, tak ale i koncepcí, v níž předložka uděluje pád, protože i tam by měla být sémantika předložky a pádu v souladu (k tomu srov. Biskup 2017). Lze uvažovat takto: s ohledem na obě koncepce by mělo být stanoveno, odkud vlastně direkcionalnost/stacionárnost daných pádových tvarů „povstává“, chceme-li např. tvrdit, že 1) direkcionalní *k* vyžaduje direkcionalní dativ (s ohledem na jednu koncepci), anebo že 2) direkcionalní dativ je významovou základnou pro direkcionalní *k* (s ohledem na druhou koncepci). Pro oba přístupy by měla být direkcionalnost dativu podložena i jinak než

jen tím, že se vyskytuje pouze v direkcionálním předložkovém pádu. (Toto netvrdím jako své stanovisko, jde pouze o formulování hypotetické úvahy.)

4 K VÝZNAMU PÁDOVÝCH FOREM

Domnívám se, že i mimo předložková spojení lze vysledovat takové významy (prostých) pádů, jež lze uvést do souvislosti s těmi významy, které je třeba pro potřeby obou koncepcí daným pádům přisoudit ve spojení s předložkou (při vyjadřování lokálních významů). Neplatí to však – podle mého názoru – pro všechny pády. Oporu pro direkcionálnost akuzativu a dativu lze spatřovat v případech jako *pronásledovat/sledovat/stopovat zločince, trefit terč* atd.; *posílat autíčko Vaškovi, přihrát míč Masopustovi* atd. Oporu pro stacionárnost instrumentálu však – domnívám se – nalézt nelze. *Mluvnice češtiny 2* ovšem obsahuje následující pasáž: „Statičnost sémantiky těchto předložek ve spojení s I proti dynamičnosti týchž předložek ve spojení s A vyhovuje instrumentálovému sémantickému rysu zahrnutosti“ (Komárek et al. 1986, 201).⁶ Nyní se vraťme ke genitivu v konstrukcích *od/z/u/do* + genitiv: lze vysledovat prostý genitiv korespondující s odlukovými spojeními *od* + genitiv a *z* + genitiv: *zbavit se něčeho, vzdát se / zřít se něčeho, pustit se něčeho, pozbyt něčeho, zprostit něčeho* atd.; i prostý genitiv korespondující se stacionárním spojením *u* + genitiv: *dotýkat se něčeho* (*Dotýkají se rameny* = „jsou v kontaktu rameny“), *držet se něčeho* atd. Sémanticky odpovídající prostý genitiv pro přílukové (cílové) spojení *do* + genitiv je snad možné hledat v případech jako *dotknout se něčeho, chytit se něčeho, chopit se něčeho, dosáhnout vrcholu, zmocnit se něčeho*.

Pro vysvětlení role genitivu v předložkových pádech se nabízí dosti nápadná skutečnost, že se tento pád objevuje pouze tam, kde

6 Pokud jde o lokál, který nikdy není pádem prostým, můžeme se ptát, zda má vůbec smysl (pro zodpovídání hlavní otázky tohoto textu) považovat za relevantní hledání významové opory v prostých pádech (když u lokálu to nepřichází v úvahu).

jde v jistém slova smyslu o „kontakt“ objektu-figure s objektem-ground, ať už jde o protiklad trvání kontaktu vs. zánik kontaktu (*u auta – od auta*), o protiklad vznik kontaktu vs. zánik kontaktu (*do auta – z auta*), anebo v případech jako *ze stěny*, *z hlavy*, *ze skříně* o význam „zánik kontaktu“ (*sundat obraz ze stěny / čepici z hlavy / krabici ze skříně*). Pro případy typu *u auta – od auta* se pro bližší specifikaci slova *kontakt* hodí slovo (*blízké*) *sousedství*, pro případy typu *do auta – z auta* slovo *zahrnutí* a pro případy typu *ze stěny* slovo *dotyk*. Tento výklad se zdá být v souladu s koncepcí, v níž je pád významovou základnou pro předložku, a to proto, že při tomto výkladu není genitiv ani direkcionální, ani stacionární, přičemž koncepce „pád selektuje předložku“ to explicitně nepožaduje, zatímco koncepce „předložka selektuje pád“ ano. Sémantická základna genitivu by pak spočívala právě ve významu široce pojatého kontaktu, stacionární předložka *u* by vyjadřovala trvání kontaktu ve smyslu *sousedství* (*je u auta*), odluková předložka *od* zánik kontaktu ve smyslu *sousedství* (*odstoupit od auta*), příluková předložka *do* vznik kontaktu ve smyslu *zahrnutí* (*nastoupit do auta*) a odluková předložka *z* buď zánik kontaktu ve smyslu *zahrnutí* (*vystoupil z auta*), anebo zánik kontaktu ve smyslu *dotyku* (*spadl ze střechy*).

5 PRAVIDELNOSTI V SYSTÉMU LOKÁLNÍCH PŘEDLOŽKOVÝCH PÁDŮ (S PŘEDLOŽKAMI *NA*, *NAD*, *POD*, *PŘED*, *ZA*, *K*, *U*, *OD*, *DO*, *V*, *Z*) POZOROVATELNÉ V SOUVISLOSTI S MOŽNÝM ROZČLENĚNÍM PROSTORU OBJEKTU-GROUND

Možné rozčlenění sémantického prostoru objektu-ground bylo předběžně nastíněno v závěrečném odstavci bodu 2. Daný prostor lze základně rozdělit na tyto tři významové oblasti: 1) vnější prostor horizontálně-vertikálně rozčleněný (*na*, *nad*, *pod*, *před*, *za*); 2) blízké okolí bez horizontálně-vertikální specifikace (*k*, *u*, *od*); 3) vnitřní prostor (*do*, *v*, *z*). Je myslím obhajitelné řadit význam povrchu (před-

ložku *na*) k významům vnějšího prostoru s horizontálně-vertikálním rozčleněním (tzn. k předložkám *nad*, *pod*, *před* a *za*) – viz např. opozici *váza stojí na skříni* (= nahoře na skříni) vs. *hodiny visí nad skříní*, popř. i vertikální antonymii jako *na posteli* vs. *pod postelí*, *na stromě* vs. *pod stromem*. Současně je však předložka *na* v rámci této skupiny specifická, a to ve dvou aspektech: a) postihuje sice vnější prostor (figure se nachází vně ground), avšak – oproti *nad*, *pod*, *před* a *za* – prototypicky vyjadřuje kontakt, dotyk s objektem-ground; b) sice často znamená „nahore“ (*na stole* vs. *pod stolem*), ale rozhodně ne vždy (samolepka nalepená na skříni může být nalepená i dole na povrchu skříně).

Se zřetelem k právě řečenému lze v rámci zde analyzovaných předložkových pádů pozorovat – s ohledem na uvedené rozčlenění daného prostoru – následující pravidelnosti (ne zcela výstižné slovo *pravidelnosti* volím z nedostatku výstižnějšího):¹⁾ Žádná předložka denotující horizontálně-vertikálně rozčleněný vnější prostor (*na*, *nad*, *pod*, *před*, *za*) se nespecializuje na vyjadřování významu direkcionálnosti, anebo stacionárnosti. Všechny ostatní předložky se naopak specializují na vyjadřování jednoho, anebo druhého z nich: *k* – *u* – *od* (pro blízké okolí); *do* – *v* – *z* (pro vnitřní prostor). 2) K horizontálně-vertikálním předložkám *nad*, *pod*, *před* a *za* neexistují nesložené primární předložky s odlukovým významem. Ty existují jen pro významy blízkého okolí (*od domu*) a vnitřního prostoru (*z domu*); odlukové *z* se ovšem uplatňuje i pro (specifický) význam povrchu (*sundat vázu ze skříně*, *odlepit samolepku ze skříně*). Z bodu 1) a 2) plyne, že nesložené odlukové předložky existují jen k předložkám direkcionálně-stacionárně specializovaným (a k specifickému *na*). 3) Odluková směrovost vždy vyžaduje genitiv (*od auta*, *z auta*, *ze střechy*). 4) Příluková (cílová) směrovost pro horizontálně-vertikálně rozčleněný vnější prostor (*na*, *nad*, *pod*, *před*, *za*) vyžaduje akuzativ; příluková směrovost pro blízké okolí (*k*) dativ a příluková směrovost pro vnitřní prostor (*do*) genitiv. U každé oblasti prostoru ground se tedy (v rámci přílukovosti) uplatňuje jiný pád. 5) Nesměrovost pro vnější prostor s ho-

rizontálně-vertikálním členěním (*na*, *nad*, *pod*, *před*, *za*) vyžaduje instrumentál; ovšem s výjimkou (specifické) předložky *na*, která se pojí s lokálem. Tím se – jakožto předložka s významem vnějšího kontaktu, dotyku – shoduje s předložkou *v* s významem vnitřního kontaktu, zahrnutí (*na stole* – *ve stole*). Tyto dvě kontaktové předložky se k sobě vážou i tím, že k sobě mají shodnou odlukovou konstrukci v podobě *z* + genitiv (*sundat ze stolu* – *vyndat ze stolu*). Nesměrovost pro význam blízkého okolí (*u*) vyžaduje genitiv. Genitiv je tedy jedinou součástí předložkových pádů, která se uplatňuje ve všech třech oblastech prostoru objektu-ground (vnější horizontálně-vertikálně rozčleněné: odlukové *ze stolu*, tj. z povrchu stolu; vnější ve smyslu blízkého okolí: odlukové *od stolu* a nesměrové *u stolu*; vnitřní: odlukové *z domu* a přílukové *do domu*). Společný jmenovatel pro všechna tato užití genitivu se hledá obtížně – viz alespoň (v odd. 4) pokus uvažovat v těchto případech o významu široce pojatého kontaktu.

Nezdá se, že by naznačené korespondence (korelace) mezi jednotlivými oblastmi sémantického prostoru objektu-ground, vlastnostmi předložek a uplatněním pádových tvarů dávaly více za pravdu jedné, anebo druhé koncepci.

ZÁVĚREM

Viděli jsme, že lze uvádět řadu skutečností, které jsou v souladu (popř. nejsou v rozporu) s jednou a/nebo s druhou z obou (protichůdných) interpretací. Na základě toho můžeme říci, že ani jedna z interpretací není neodůvodněná. Nabízí se i konstatování, že oba pohledy na věc jsou stejně možné (přibližně stejně opodstatněné, podložené), anebo jinak řečeno: o syntakticko-sémantickém vztahu mezi předložkou a pádovým tvarem lze hovořit oběma způsoby (aniž by ovšem byla ve hře ambice být jedním, anebo druhým z nich blíže ontologii fungování jazyka v oblasti předložkových pádů). Na druhou stranu ale fakt, že lze nacházet i řadu skutečností, které jednu a/nebo druhou interpretaci problematizují, může navozovat otázku, je-li ne-

zbytné snažit se vidět v jedné ze složek předložkového pádu (syntaktický a sémantický) prius a v druhé posterius. Pak by se mohl nabízet následující pohled na věc: má-li být (skrze spojení předložky a pádu) vyjádřeno kupř. to, že se určitý objekt dostává prostřednictvím nějakého děje do blízkosti jiného objektu, bude k tomu užito spojení předložka *k* + dativ, přičemž toto spojení je (pro potřeby signalizace uvedeného významu) dáno jako celek, aniž by jedna z jeho složek rozhodovala o druhé, resp. aniž by podoba jedné složky rozhodovala o podobě druhé složky. Anebo má-li být vyjádřeno, že se určitý objekt nachází v prostoru před jiným objektem, bude k tomu užito spojení předložka *před* + instrumentál, přičemž toto spojení je k tomuto účelu ustanoveno jako celek, aniž by předložka selektovala pád, anebo pád předložku. Nadále by platilo, že předložkový pád je (jako celek) syntakticky dominován příslušným slovesem (popř. jménem) a že toto sloveso (popř. jméno) je předložkovým pádem sémanticky determinováno. Jsem si ovšem vědom toho, že naznačené řešení mohou problematizovat všechny ty skutečnosti, které vyhovují dvěma výše analyzovaným interpretacím.

V úplném závěru pro jistotu ještě zdůrazňuji: jestliže nastoluji otázku možnosti nepohlížet na předložkový pád jako na spojení složky syntakticky nadřízené a podřízené, neznamená to, že se domnívám, že by snad nebylo možné „rozdělovat odpovědnost“ za jednotlivé významové položky souhrnného významu předložkových pádů (místo v prostoru ground, ne/směrovost, odlukovost, přílukovost) mezi předložku a pádový tvar. Z řady výše uvedených pasáží je zřejmé, že to (v různé míře) možné je. Je např. evidentní, že všechny zde probírané předložky jsou schopny samy o sobě (samozřejmě v rámci místních předložkových pádů) jednoznačně identifikovat konkrétní místo v prostoru objektu-ground (určitá nejednoznačnost je jen v opozici ze *stolu* – ze *stolu* (z povrchu – z vnitřku). Taktéž lze s jistotou tvrdit, že předložka *do* je jasně příluková (a tudíž i směrová), předložky *z* a *od* jasně odlukové (a tudíž i směrové) a předložka *u* jasně nesměrová; tato jejich vyjadřovací a signalizační kompetence se silně uplatňuje

v opozicích *do města* – *z města*, *u města* – *od města*, v jejichž rámci genitiv z daných významů formálně nesignalizuje žádný. Vzato naopak z pohledu pádových tvarů, u právě uvedených opozic působí nápadně a nenáhodně, že jde vždy – za přítomnosti genitivu – o význam „kontaktu“ objektu-figure a objektu-ground, což vybízí k tomu, aby byl tento obecný význam (v těchto případech) genitivu přiznán. Podobně lze konstatovat, že ve stacionárních předložkových pádech *na stole* – *ve stole* je lokál, který nikdy není v předložkových pádech direkcionálních, a tudíž aspiruje na přiznání odpovědnosti za stacionární význam (viz hlavně opozici *na stole* – *na stůl*). Schopnost signalizovat tento význam má bez pochyby i instrumentál v opozicích s akuzativem (*před skříní* – *před skříň*, *nad skříní* – *nad skříň* atd.). V případě *k* + dativ (*k autu*) jsou direkcionální jak předložka, tak pád. A bylo by možné pokračovat. Avšak ani v rámci zde analyzovaných předložkových pádů se – podle mého názoru – věc nejeví tak, že by bylo (u dostatečného počtu z nich) relativně neproblematicky možné buď 1) přisoudit pádovému tvaru jasný obecnější významový základ, jenž by byl předložkou specifikován, anebo 2) vysvětlit, proč by měla určitá předložka diktovat (na základě svého významu) substantivu právě určitý pádový tvar. V daném světle je myslím otázka nastolená v tomto závěru relevantní.

CC BY-SA 4.0.

Mgr. Luboš Veselý, Ph.D.

Oddělení gramatiky

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha, Česká republika

vesely@ujc.cas.cz

<https://orcid.org/0000-0002-6023-025X>

Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje

Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

- Biskup, Petr. 2009. „The Syntactic Structure of PPs.“ In *Czech in Formal Grammar*. Eds. Mojmír Dočekal a Markéta Ziková. München: Lincom, s. 9–27.
- Biskup, Petr. 2017. „Předložka.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/PŘEDLOŽKA>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová.
- Caha, Pavel. 2007. „Case Movement in PPs.“ *Nordlyd* 34(2), s. 239–299.
- Caha, Pavel. 2009. „Poznámky k syntaxi předložky před.“ *Slovo a slovesnost* 70(4), s. 287–294.
- Emonds, Joseph. 2007. „Czech Cases and the Syntacticon: Poznámky k o, oko-
lo, nad něčím a pro někoho.“ In *Czech in Generative Grammar*. Eds. Mojmír Dočekal, Petr Karlík a Jana Zmrzliková. München: Lincom, s. 81–103.
- Horák, Emil. 1973. „Významový protiklad smer-miesto v predložkovom systéme slovenčiny.“ *Jazykovedný časopis* 24, s. 142–152.
- Karlík, Petr. 2000. „Hypotéza modifikované valenční teorie.“ *Slovo a slovesnost* 61(3), s. 170–189.
- Komárek, Miroslav et al. 1986. *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia.
- Komárek, Miroslav. 2006. „K významu předložkových pádů v češtině.“ In *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum, s. 221–230.
- Konečná, Dana. 1969. „O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních.“ *Slovo a slovesnost* 30(4), s. 347–357.
- Konečná, Dana. 1974. „O významech českých pravých předložek.“ *Slovo a slovesnost* 35(4), s. 261–264.
- Kopečný, František. 1958. *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kořenský, Jan. 1972. *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- Kroupová, Libuše. 1974. „K diskusi o slovnědruhově povaze předložek a jejich klasifikaci.“ *Slovo a slovesnost* 35(4), s. 265–268.

- Kroupová, Libuše. 1977. „Další sporné případy sekundárních předložek.“ *Naše řeč* 60(2), s. 68–75.
- Oravec, Ján. 1967. *Vázba sloví v slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Petkevič, Vladimír. 2020. „Akuzativní rekce předložky ‚o‘ a její identifikace při morfologické anotaci českých textů.“ In *Lingvistika – korpus – empirie*. Eds. Jana Bílková, Ivana Kolářová a Miloslav Vondráček. Praha: Ústav pro jazyk český, s. 71–80.
- Sgall, Petr. 1998. „Teorie valence a její formální zpracování.“ *Slovo a slovesnost* 59(1), s. 15–29.
- Styblík, Vlastimil, Čechová, Marie, Hauser, Přemysl a Hošnová, Eva. 2007. *Základní mluvnice českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Talmy, Leonard. 1975. „Semantics and Syntax of Motion.“ In *Syntax and Semantics* 4. Ed. John P. Kimball. Leiden: Brill, s. 181–238.
- Talmy, Leonard. 2000. *Toward a Cognitive Semantics: Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press.
- Trávníček, František. 1951. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Veselý, Luboš. 2010. „Ke slovesnému vidu v češtině.“ *Naše řeč* 93(3), s. 113–124.

K PROBLEMATICE TYPŮ, VARIANT A DERIVACÍ SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

JOSEF ŠTĚPÁN

ON THE ISSUE OF TYPES, VARIANTS AND DERIVATIONS OF A COMPOUND COMPLEX SENTENCE

The paper describes seven types of compound complex sentences (i. e. sentence consisting of more than two clauses) based on the individual connectives, clause-order variants of these types, modality variants and derivation of the types and clause-order variants.

Keywords: clause-order; compound complex sentence; subordinate clause; hypotactic connectives; main clause; paratactic connectives; syntax

ÚVOD

Ve strukturní lingvistice se zkoumají syntagmatické a paradigmatické vztahy. Zatímco v morfologii se můžeme opírat o paradigmata (vzory), v syntaxi takovou oporu zpravidla nemáme.

Ve funkčně strukturní syntaxi začal u nás zkoumat paradigmatické vztahy (kombinatorické možnosti) Grepl (1968, 21), který větné typy jako jednotky syntaktické roviny jazykového systému chápe jako vzorce, jejichž specifika na rozdíl od slova a slovního spojení je dána predikací. Explicitním vyjádřením predikace bývá verbum finitum.

Vycházíme z české vědecké i školské syntaktické tradice, ve které se rozlišuje věta (jednoduchá – jedno verbum finitum, tj. jedna věta) a souvětí (více než jedno verbum finitum, tj. dvě a více než dvě věty, které jsou v syntaktickém vztahu), a pracujeme v tomto článku s ter-

mínem spojovací výrazy, protože jsou podle našeho názoru konstituujícím rysem souvětí; pro spojovací výrazy se v jiném pojetí užívá v syntaxi termínu spojovací prostředky (Grepl a Karlík 1986, 473), termín spojkové výrazy nacházíme v morfologii (Rusínová a Nekula 1995, 350) i v syntaxi (Hošnová 2005, 40). Spojovací výrazy mají syntaktickou funkci spojit dvě věty v souvětí a zároveň vyjadřovat významový vztah mezi těmito větami (Štěpán 2013, 14). Stranou necháváme souvětí bez spojovacích výrazů (souvětí asyndetické), protože bývá především v mluvené češtině a v tomto článku půjde o češtinu psanou, spisovnou.

Vymezíme podřadící a souřadící spojovací výrazy jako gramatické a lexikálně-gramatické jazykové prostředky, které spojují věty v souvětí, abychom je tak odlišili od konektorů, jichž se užívá v textové (diskurzí) lingvistice v různě širokém významovém smyslu.

Syntaktický pojem-termín podřadící spojovací výrazy, které uvozují vedlejší věty, jde napříč některými slovními druhy, protože to bývají jednak tradiční spojky podřadící (*že, aby, když, protože* atd.), které nemají lexikální význam, a proto nejsou větnými členy, jednak tradiční relativa, tj. *k-* a *j-* výrazy, jež mají zájmenné kořeny *k-* (*c-, č-*), *j-* a mají platnost větných členů, zájmena (*kdo, co, který, jaký, jenž, či aj.*), zájmenná příslovce (*kde, kdy, jak* atd.) a zájmenné číslovky (*kolik, seč*). Uvedené podřadící výrazy jsou jednoslovné, mohou však být i dvouslovné stejnovětné (*jako když, než když, dříve než, hned jak, i když, než aby, místo co, když už* atd.), nebo různovětné (*že když, že aby, že ačkoli, protože když, aby přestože aj.*).

Souřadící spojovací výrazy, které spojují věty hlavní nebo vedlejší, jsou jednoslovné souřadící spojky (*a, ale, nebo, proto* atd.), zájmenné příslovce (*zato*), částice (*vždyť, ovšem*), omezující částice (*jen, leda*). Dvouslovné, popř. tříslavné spojovací výrazy jsou distantní (*jednak-jednak, sice-ale, nejen-ale i, buď-nebo* atd.), ale také kontaktní (*a proto, a tedy, ba spíše, nebo spíše, tím méně, natož aby* apod.). Vztah mezi spojovacími výrazy se v prvním případě označuje spojovníkem (ne pomlčkou), v druhém mezerou (zdůvodnění této grafiky

je obsaženo v úvodním odstavci oddílu 1, když popisujeme vzorce složitého souvětí).

Souvětí o více než dvou větách se v české lingvistice nazývá zpravidla složité. Počet vět v takovém souvětí není omezen syntaktickými pravidly gramatického systému, ale sdělnými potřebami a možnostmi účastníků jazykové komunikace. Ve složitém souvětí o třech větách jsou už dva nebo tři mezivětné spojovací výrazy v distantním nebo kontaktním postavení. Kontaktní postavení různovětných spojovacích výrazů je pouze ve složitém souvětí, a je tak charakteristické právě pro složité souvětí jako strukturně syntaktickou jednotku.⁽¹⁾

Složité souvětí bylo od padesátých let minulého století předmětem popisu české a slovenské lingvistiky. O pěti druhích podřadného složitého souvětí psal Trávníček (1951, 723–727), který ještě neužíval termín typ složitého souvětí. Havránek a Jedlička (1963, 391–393) pracují se čtyřmi základními typy složitého souvětí a připouštějí, že může docházet k jejich rozmanitým kombinacím. Sedm typů složitého souvětí uvádějí poprvé Bauer a Grepl (1965, 233–236) a nezávisle na nich Hrbáček (1965), který píše o sedmi typech souvětných konstrukcí. Prohloubenější popis sedmi typů složitého souvětí a některých jejich větosledných variant podávají Grepl a Karlík (1986, 458–462). V uvedených pracích jsou typy různé seskupeny a jen výběrově se v nich přihlíží ke spojovacím výrazům. Knižně deset typů složitého (zloženého) souvětí a jejich větosledné varianty podrobně po několikaleté slovenské diskusi popsal slovenský lingvista Kočiš (1973). Bauer (1966, 292) nově užíval termínu *derivace* tak, že při klasifikaci složitého souvětí derivoval (odvozoval) konstrukce složitého souvětí ze souvětí jednoduchého.

1 Josef Hrbáček (1970, 58) nepovažuje složité souvětí za strukturně syntaktickou jednotku ani ve vymezení kvantitativním, ani ve vymezení kvalitativním. Vychází totiž při popisu souvětí jenom z rozlišení souvětí podřadného a souřadného, které spojuje s módním termínem *výpověď*, a nepřihlíží ke kontaktnímu postavení spojovacích výrazů. O kontaktním postavení různovětných podřadících výrazů, srov. níže doklad (3), psal průkopnický Kočiš (1972) a nazýval ho vazbou dvojité podřadící spojky.

Cílem tohoto článku je popsat nejen typy složitého souvětí, jak se ustálily především v brněnské syntaktické škole (šest typů má tři věty, jeden typ obsahuje čtyři věty, a to dvě hlavní a dvě vedlejší věty), ale zároveň i přihlédnout k didaktické praxi – zde se soustředíme na kvalitu jednotlivých vztahů mezi větami ve složitém souvětí tím, že budeme více než v dosavadní lingvistice přihlížet ke spojovacím výrazům a ke kontextově podmíněným diskurzním obměnám těchto typů, a to systematicky k větosledným variantám, u nichž v některých případech jde i o kontaktní dvojice, popř. trojice spojovacích výrazů, které svědčí o tom, že složitá souvětí je svébytná strukturně syntaktická jednotka (oddíl 1) a výběrově k variantám modálnostním (oddíl 2). Odvozování útvarů vyššího stupně složitosti připojováním hlavní nebo vedlejší věty k typům a větosledným variantám už nepovažujeme za varianty, ale za derivace složitého souvětí (oddíl 3).

Složitá souvětí se nacházejí v psaných projevech, vyjadřují už složité myšlenky. Doklady složitých souvětí byly shromážděny v anotovaném *Manuálním korpusu souvětí* (MAKOS), který vznikl dlouhodobou excerpcí současné původní české prózy a odborné literatury (odborné knihy v článku necháváme stranou), jejichž autory jsou rodilí čeští mluvčí narození od roku 1920, a který je u autora článku uložen elektronicky. Malá část původní české beletrie z výše řečené databáze MAKOS je uvedena níže v oddílu Zdroje. Dále užíváme souvětí z elektronického korpusu SYN v12.

1 TYPY A VĚTOSLEDNÉ VARIANTY SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

Typ složitého souvětí je zobrazen lineárním vzorcem jako sled písmen a symboly pro syntaktické vztahy,⁽²⁾ vzorcem, podle kterého se tvoří konkrétní složitá souvětí. Konstituujícím rysem typu složitě-

2 Větu hlavní značíme písmenem H, vedlejší větu písmenem V, dolní index označuje pořadí věty, symbol šipky → označuje syntaktickou závislost, interpunkční znaménko pomlčky – označuje syntaktickou souřadnost, kulaté závorky () značí, že věty vedlejší závisí společně na jedné větě hlavní, nebo že jedna věta vedlejší rozvíjí společně dvě věty hlavní. Odlišné lineární vzorce složitého souvětí použil při deduktivním dynamickém popisu Štěpán (1968).

ho souvětí jsou podle našeho názoru mezivětné syntaktické vztahy závislosti (šipka) a souřadnosti (pomlčka), jejichž vyjádřením jsou spojovací výrazy podřadicí a souřadicí. Ke zpřehlednění popisu složitěho souvětí používáme v článku desetinné třídění a lineární vzorce typů,⁽³⁾ u slovního popisu variant typů složitěho souvětí je uvedeno vždy na jeho konci v závorce pořadové číslo konkrétního dokladu složitěho souvětí, po dvojtečce i spojovací výrazy podřadicí a souřadicí v kurzivě, přičemž u těchto spojovacích výrazů je rozlišeno jejich distantní postavení (proto je v těchto případech mezi nimi spojovník -) a jejich kontaktní postavení (mezera mezi spojovacími výrazy).

Následující typy složitěho souvětí a jejich větosledné varianty jsou hierarchicky uspořádány v gramatickém systému. Ve větosledných variantách jsou stále uváděna kontaktní postavení různovětných spojovacích výrazů, jež jsou ze syntaktických jednotek pouze ve složitěm souvětí, a to jednak podřadicích (doklady 3, 5 aj.), jednak souřadicího a podřadicího (15, 19, 23 atd.), jednak dvou souřadicích a jednoho podřadicího, tedy trojice spojovacích výrazů (16).⁽⁴⁾ Něco jiného je ojedinělý popis postavení vedlejších vět u druhého typu složitěho souvětí, a to také kontaktní (doklady 9, 10) a distantní (doklad 8).

Typy a větosledné varianty složitěho souvětí jsou uspořádány do dvou pododdílů podle toho, zda v souvětí o třech větách jsou dva *stejnorodé spojovací výrazy* (oddíl 1.1; buď jen podřadicí, nebo jen souřadicí), nebo zda v souvětí o třech, popř. čtyřech větách jsou dva až tři *různorodé spojovací výrazy* (oddíl 1.2; současně podřadicí a souřadicí).

3 Použití planimetrických schémat typů a variant složitěho souvětí by značně rozšířilo rozsah článku.

4 O syntagmatice, kombinaci a kumulaci spojek, které vyhledává podle jejich formy v korpusech SYN2000 a SYN2005, píše Čermák (2008), aniž při klasifikaci přihlíží k syntaktickým funkcím spojek.

1.1 DVA STEJNORODÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY

Dva stejnorodé spojovací výrazy jsou buď oba podřadicí (1.1.1), nebo oba souřadicí (1.1.2). Pokud jsou spojovací výrazy jen podřadicí, je počet větosledných variant složitého souvětí mnohem větší, než když jsou tyto výrazy pouze souřadicí. Vysvětlením je, že vedlejší věty uvozené podřadicími výrazy mohou stát v postpozici nebo antepozici, popř. interpozici, vzhledem k větě hlavní, zatímco hlavní věty, mezi nimiž stojí souřadicí výrazy, mají až na některé případy poměru slučovacího a vylučovacího stálý pořádek.

1.1.1 Dva podřadicí výrazy jsou v souvětí s jednou větou hlavní a dvěma větami vedlejšími. Věty vedlejší přitom jsou v syntaktickém vztahu závislosti (1.1.1.1) nebo nejsou v syntaktickém vztahu vůbec (1.1.1.2). Zatímco v prvním případě jde o závislost v jednom směru do hloubky druhého stupně, v případě druhém je to závislost větvená jen do hloubky prvního stupně.

1.1.1.1 Jsou-li obě vedlejší věty ve vztahu syntaktické závislosti, jde o první typ složitého souvětí s řetězcovou závislostí vedlejších vět, jehož vzorec vypadá následovně: $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$. Podrobněji o něm píše Štěpán (1977; 2020a). Na větě hlavní (řídící) závisí vedlejší věta prvního stupně závislosti, která je větou řídící pro vedlejší větu druhého stupně závislosti atd., takže se vytváří řetězcová závislost vedlejších vět.

Pokud jde o větosledné varianty tohoto typu složitého souvětí, směr závislosti vedlejších vět je progresivní, dopředu, tj. podle směru psaní a čtení zleva doprava, kdy se uplatňuje gramatický princip závislosti vedlejších vět. Variantou je závislost regresivní, dozadu (zprava doleva), kdy nad principem gramatické závislosti vítězí souvětňá důležitost vedlejší věty, což znamená, že se uplatňuje antepozice vedlejší věty vůči dominující (řídící) jiné větě vedlejší nebo větě hlavní v rámci aktuálního členění souvětí. V kombinaci s postpozicí, antepozicí a interpozicí řetězce vedlejších vět vůči větě hlavní tak vzniká následujících šest větosledných variant

souvětí s řetězcovou závislostí, jejichž doklady v závorce čísluje-
me, pro identifikaci jejich vedlejších vět vždycky v těchto přípa-
dech uvádíme i uvozující podřadicí výrazy: postpozice progresivně
progresivní (1: *že-které*), postpozice progresivně regresivní, jejichž
různovětné podřadicí spojovací výrazy jsou v postavení distantním
(2: *jestli-že*) nebo kontaktním (3: *že když*), kdy různovětné spojky
stojí vedle sebe, antepozice regresivně progresivní (4: *když-že*), an-
tepozice regresivně regresivní s kontaktním postavením různovět-
ných podřadicích spojovacích výrazů (5: *aby kdo*), kterou lze změnit
na postpozici progresivně progresivní (5a: *aby-kdo*) a interpozice
progresivně progresivní (6: *který-jak*) a progresivně regresivní
(7: *že sotva*) do hlavní věty.

- (1) Vždycky jsem myslela, že je z těch žen, které se nezastaví
před ničím. (SYN)
- (2) Řekl jsem si, jestli přežiju, že se vrátím. (Körner 178)
- (3) Došlo to tak daleko, že když konečně natáčel, nesměl se
podívat do hledáčku kamery. (SYN)
- (4) Když každý den slyšíš, že Bůh existuje, věříš v něj. (SYN)
- (5) Ale aby kdo kupuje, vždycky koupil, na to není regule.
(Čtvrtek 57)
- (5a) Na to není regule, aby vždycky koupil, kdo kupuje.
- (6) Každý muž a každý otec, který zahubí ženu, tak jak Mášu
zahubil Volkonský, ztrácí právo na její srdce. (Štětina 92)
- (7) [...] představa, že sotva dojde do práce, půjde zase za La-
vičkou, se jí vůbec nelíbila. (Hutařová 154)

1.1.1.2 Druhým typem složitěho souvětí je souvětí, v němž vedlejší
věty jsou bez syntaktického vztahu a jehož vzorec je $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$. Na
větě hlavní závisí dvě vedlejší věty prvního stupně závislosti (Štěpán
2021). Tato závislost je větvená, a to do dvou směrů, kdy větosled-
ná varianta má distantní postavení vedlejších vět (8: *když-že*). Jinou
variantou jsou vedlejší věty v postavení kontaktním, kdy závislost je

v jednom směru, a to věty vedlejší jsou v postpozici (9: *jak-abyste*), nebo v antepozici (10: *sotva-i kdybych*); ve všech případech jde o distantní postavení podřadicích spojovacích výrazů, kdy každý uvozuje svou vedlejší větu:

- (8) Když přišla ta zpráva, myslel jsem nejdřív, že jsem se přehlédl. (Klíma 48)
- (9) [...] apeluji na vás, jak zde stojíte jeden jako druhý, abyste pomohli zabránit [...]. (Lustig 55)
- (10) Sotva usednu k papíru, i kdybych si nevím jak přísně uložil zdrženlivost, vyvalí se ze mě hrubá a stále hrubější lavina. (Kantůrková 119)

1.1.2 Jako třetí typ složitého souvětí popisujeme souvětí, v němž jsou dva souřadící spojovací výrazy, tj. souvětí se třemi větami hlavními, jehož vzorec vypadá následovně: $H_1-H_2-H_3$ (11: *ale-a*). Tento typ je na periferii systému typů složitého souvětí, neboť má nejméně komplikovanou souvětňovou stavbu, není v něm totiž věta vedlejší a neuvažuje se tudíž o větosledné variantě jako v předcházejících dvou typech (Štěpán 2020b):

- (11) Chvíli ještě poslouchala, ale pak vyčerpaně strhla sluchátka z uší a hodila je na stůl. (Hofman 121)

1.2 DVA AŽ TŘI RŮZNORODÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY

Jeden spojovací výraz je souřadící a jeden podřadicí (1.2.1), nebo jeden spojovací výraz je souřadící a dva spojovací výrazy jsou podřadicí (1.2.2).

1.2.1 V souvětí jsou dvě věty hlavní, mezi nimi stojí souřadící spojovací výraz. Na jedné větě hlavní závisí prostřednictvím podřadicího výrazu věta vedlejší (1.2.1.1), nebo věta vedlejší závisí na obou větách hlavních (1.2.1.2).

1.2.1.1 Za čtvrtý typ složitěho souvětí považujeme souvětí, v němž mezi větami hlavními je souřadící spojovací výraz, podřadící výraz uvozuje vedlejší větu, která závisí samostatně jen na jedné větě hlavní. K této situaci vypadá vzorec takto: $H_1-H_2 \rightarrow V$. Vedle uvedeného vzorce, kdy je vedlejší věta v postpozici k druhé hlavní větě (12: *a-kterou*), jsou ještě čtyři další větosledné varianty: vedlejší věta je v postpozici k první větě hlavní (13: *že-a*), věta vedlejší je v antepozici k první hlavní větě (14: *když-a*) nebo k druhé hlavní větě, kde bývá kontaktní postavení souřadícího a podřadícího výrazu (15: *a že*), nebo v souvětí je k druhé hlavní větě anteponována vedlejší věta s *když* tak, že příslovce *zato* zesiluje předcházející spojku *ale*, takže spojením této dvojice souřadících výrazů a podřadícího výrazu *když* vzniká dokonce trojice spojovacích výrazů (16: *ale zato když*):

- (12) Seděl na širokém lůžku podepřený polštáři a pochutnával si na silné slepičí polévce, kterou ho Ludmila krmila po lžících z objemné misky. (Whitton b 145)
- (13) Slíbila, že pak půjde Filip domů, a to se taky stalo. (Vlasák 255)
- (14) Když sem přišla, neměla nikoho, a teď svolává celou rodinu! (Březinová 239)
- (15) Já jsem nikoho nesledoval, a že jsem se náhodou ocitl v blízkosti pana Tomana, to přece není trestné. (Maratová 126)
- (16) Více než sedm jsem jich zatím nechtyl, ale zato když jsem opravoval v létě střechu, našel jsem pod hřebenáči čtyři svlečené hadí kůže. (Nepil 39)

1.2.1.2 Pátým typem složitěho souvětí je souvětí, ve kterém věta vedlejší závisí společně na obou větách hlavních. V tomto případě je vzorec: $V \leftarrow (H_1-H_2)$. Tato vedlejší věta stojí v antepozici (17: *když-a*), větoslednou variantou je postponovaná vedlejší věta, která závisí na obou větách hlavních (18: *a-když*):

- (17) Když jsme sem ale s Markem dorazili, nic se tu nedělo a nikdo o žádném dopise nevěděl! (Whitton a 212)
- (18) Bylo ještě šero a lezavá ranní mlha stoupala z mokřin, když z Bezdězu vyrazila družina jezdců. (Vondruška a 15)

1.2.2 V souvětí se nachází jeden spojovací výraz souřadící a dva spojovací výrazy podřadící. Podřadící výrazy uvozují dvě vedlejší věty, přitom souřadící výraz je mezi těmito vedlejšími větami (1.2.2.1), nebo souřadící výraz je mezi větami hlavními, přičemž na každé větě hlavní závisí věta vedlejší (1.2.2.2).

1.2.2.1 Šestým typem složitého souvětí je souvětí s jednou větou hlavní, na které závisí společně dvě věty vedlejší uvozené podřadícími výrazy, mezi větami vedlejšími je souřadící spojovací výraz, je to tedy souvětí s vedlejšími větami spojenými souřadně (Štěpán 2017). Vzorec pro tento typ složitého souvětí: $H \rightarrow (V_1 - V_2)$. Vedlejší věty stojí v postpozici k větě hlavní (19: *že-a že*). Vedle toho existují dvě další větosledné varianty: první je antepozice souřadných vedlejších vět vzhledem k hlavní větě (20: *protože-a že*), druhou variantou je interpozice vedlejších vět do věty hlavní (21: *která-nebo*):

- (19) Dozví se, že jeho otec byl cirkusový klaun a že zemřel na infarkt. (SYN)
- (20) Protože Jorga dosud neletěla letadlem a že nám ten týden v Mariánských lázních celý propršel, chtěla Jorga k moři, já do hor [...]. (Páral 151)
- (21) Alena, která kráčela, nebo spíš se vlekla v lehounkém oparu snu, by si byla manželova vozu ani nepovšimla. (SYN)

1.2.2.2 Sedmým, posledním typem složitého souvětí je souvětí s dvěma větami hlavními, mezi nimiž stojí souřadící spojovací výraz, na každé větě hlavní závisí samostatně věta vedlejší. Vzorec je $H_1 \rightarrow V_1 - H_2 \rightarrow V_2$ a věta vedlejší je vždy uvozena podřadícím spojovacím

výrazem, obě věty vedlejší jsou v postpozici k první a druhé větě hlavní (22: *že-ale-že*). Jsou tu tři větosledné varianty: obě věty vedlejší jsou v antepozici k první a k druhé větě hlavní a před spojkou a se píše správně čárka, protože věta s *když* je vložena mezi obě věty hlavní (23: *když-a když*), přičemž není správné, když se před a čárka nepíše (24: *až-a než*). U druhé větosledné varianty je první věta vedlejší s *byť* v antepozici k první hlavní větě a druhá věta vedlejší s *že* v postpozici k druhé větě hlavní (25: *byť-a-že*). Třetí varianta má první vedlejší větu s *aby* v postpozici k první hlavní větě, druhá vedlejší věta s *kdo* v antepozici k druhé hlavní větě tak, že souřadicí a podřadící výraz jsou v kontaktní pozici (26: *aby-a kdo*):

- (22) Myslela jsem si, že to jsou vojáci, ale zdá se, že se zaměřil spíše na hliněné světce [...]. (Černá a 14)
- (23) Když jsi se mnou, šťveš mě, a když jsi pryč, nenávidím tě ještě víc. (Žáková 55)
- (24) Až se všichni strážci shromáždí, nepřítel už bude daleko v kraji a než bychom došli do místa střetu, bude již zcela jistě po všem. (Fišera 10)
- (25) Byť nepatřil mezi esa třídy, čamar si nikdy jako outsider nepřipadal, a je pravda, že ho za něj nikdo v kolektivu ani nepovažoval. (Vondrášek 20)
- (26) Kněz s úsměvem a radostí v srdci prošel, aby co nejméně zavázal, a kdo na něj od práce pohlédl, tomu požehnal. (Vojtíšek 102)

2 MODÁLNOSTNÍ VARIANTY

Při popisu typů složitého souvětí a jejich větosledných variant byla v oddílu 1 uvedena složitá souvětí, která jako celek mají modálnost oznamovací.⁽⁵⁾ Zvláště v mluvené komunikaci může dojít k diskurz-

5 O syntagmatice, kombinaci a kumulaci spojek, které vyhledává podle jejich formy v korpusech SYN2000 a SYN2005, píše Čermák (2008), aniž při klasifikaci přihlíží k syntaktickým funkcím spojek.

ní obměně oznamovacího složitého souvětí a jsou tu pak nejružnější modálnostní varianty složitého souvětí. Protože však v článku popisujeme složitě souvětí v psané češtině, uvedeme jen modálnostně smíšená složitá souvětí, která se objevila v psaných dokladech a v nichž se spojují věty oznamovací a tázací, popř. oznamovací a žádací, a proto náš stručný popis modálnostních variant složitého souvětí je jen ilustrační a výběrový. Popis ovšem ukazuje například na dokladech (30) a (31), že u vzorce čtvrtého typu složitého souvětí se uplatňují jeho různé větosledné a modálnostní varianty. Kompetenci pro další interpretaci našich modálnostních variant mají lingvisté, kteří popisují mluvenou češtinu.

Smíšená modálnost se vyskytuje v souvětí se vzorcem $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, kde tázací je poslední vedlejší věta (27: *že-protože*). V souvětí se vzorcem $H_1 - H_2 - H_3$ je tázací hlavní věta poslední (28: a), tázací hlavní věta však může být druhá v souvětí (29: a). V souvětí $H_1 - V \leftarrow H_2$ (viz výše doklad oznamovacího souvětí 15), jež je větoslednou variantou vzorce čtvrtého typu $H_1 - H_2 \rightarrow V$, je tázací druhá hlavní věta i s anteponovanou větou vedlejší s *i kdyby* (30: a i *kdyby*), v souvětí $H_1 \rightarrow V - H_2$ (viz výše doklad oznamovacího souvětí 13), které je jinou větoslednou variantou stejného vzorce $H_1 - H_2 \rightarrow V$, druhá hlavní věta je žádací, první hlavní věta s postponovanou větou vedlejší s *jestli* je oznamovací (31: *jestli-ale*). V souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ s anteponovanou vedlejší větou s *že* je tázací druhá hlavní věta (32: *že-ale*). V souvětí se vzorcem $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ je tázací druhá věta vedlejší s *co*, která jen velmi volně závisí na větě hlavní (33: *že-a*):

- (27) Uvědomuju si, že strkat sem peníze nemá smysl, protože kdo v tom tady bude pokračovat? (Pechar 56)
- (28) Labutě a kachny odletěly, mládenec s píšťalou je už dávno pryč a kam se poděli zlatí brouci? (Hrachovcová 94)
- (29) Lekl jsem se, kdo by se nelekl, a rychle jsem couvl.
(Kratochvíl 92)

- (30) Konráda Wolfa si drží od těla, a i kdyby chtěla, copak se od nich Vít hne? (Vondruška a 251)
- (31) Nevím, jestli to bude k něčemu užitečné, ale vy dva zatím prohledejte celou faru. (Vondruška b 64)
- (32) Že jsem tak smělý, snad pochopíš, ale mohl bych ho vidět? (Vojtíšek 105)
- (33) Obávala se, že přijde rozkaz k evakuaci a co pak udělá s dětmi? (Rottová 146)

3 DERIVACE SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

Jazyková realita složitých souvětí v textech je mnohotvárnější, než představují výše uvedené typy a varianty složitého souvětí, a proto dále ještě užíváme adaptovaného Bauerova termínu *derivace* složitého souvětí (Bauer 1966, 292). Od Bauera se lišíme v tom, že nederivujeme složitě souvětí ze souvětí jednoduchého, tj. od souvětí, které se skládá jen ze dvou vět, ale že vycházíme z výše uvedených sedmi typů, popř. větosledných variant složitého souvětí (tři a více vět) a že k nim připojujeme hlavní nebo vedlejší větu, a tak v oddílu 3.2 derivujeme další konstrukce složitého souvětí. Svoboda (1965, 39) užíval pro takové derivace termínu *varianta*, neužíval termínu *derivace* a nepracoval s termínem *typ složitého souvětí*, ale s termínem *struktura*.

Nejprve upozorníme na Kočišovy typy složitého souvětí, které jsou v jiných pojetích redukovány, protože jsou považovány za derivace (3.1). Potom se stručně budeme zabývat některými vybranými derivacemi složitého souvětí z textů nejsoučasnější původní české prózy (3.2).

3.1 Hrbáček (1965, 30) některé Kočišovy typy složitého souvětí považoval za stylistickokonstrukční varianty složitého souvětí, v našem pojetí jde o stylistickokonstrukční *derivace* typů složitého souvětí. Při stanovení jednotlivých typů je třeba podle Hrbáčka vycházet ze strukturních rozdílů, a nikoli z rozdílů stylistických, kontextových a z významového druhu spojení vět.

Kočiš (1963) jako typy složitěho souvětí uvádí $H_1-H_2-H_3 \rightarrow V$, $H_1-H_2 \rightarrow V$, $H_1 \rightarrow V-H_2$ a $H_1-H_2 \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, v našem pojetí jde o stylisticko-konstrukční derivace složitěho souvětí typu $H_1-H_2 \rightarrow V$, tj. souvětí alespoň s dvěma větami hlavními, v němž na jedné větě hlavní závisí věta (věty) vedlejší. Později Kočiš (1973, 67) redukuje typy složitěho souvětí, když už jako typ neuvádí $H_1-H_2-H_3 \rightarrow V$ a vzorce $H_1-H_2 \rightarrow V$ a $H_1 \rightarrow V-H_2$ chápe jako dva podtypy.

3.2 Derivace složitěho souvětí vznikají z prvních šesti typů a větosledných variant složitěho souvětí, které mají tři věty, a ze sedmého typu, jenž má čtyři věty, připojením jen jedné hlavní věty (3.2.1) nebo jen jedné vedlejší věty (3.2.2), přičemž jsme si ovšem vědomi toho, že některá derivovaná souvětí mohou být popsána i tak, že jsou odvozena od více různých typů.

Z důvodu omezeného rozsahu článku nebudeme popisovat derivace ze všech typů a větosledných variant složitěho souvětí, ale uvedeme pouze výběr derivací, které jsme našli v současné české beletrii. Nebudeme popisovat derivace, v nichž se připojují dvě hlavní nebo dvě věty vedlejší, popř. větší jejich počet, protože by se tím tento článek příliš rozšířil.

3.2.1 Věta hlavní se připojuje pomocí souřadicího výrazu k některému typu složitěho souvětí s jednou větou hlavní, vznikají derivace složitěho souvětí, a to ze souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, ke kterému se připojuje hlavní věta dodatečně, což je naznačeno středníkem (34: *že-který-proto*), nebo u jeho progresivně regresivní varianty je předsunuta, jak naznačuje pomlčka (35: *a-že ačkoliv*), a ze souvětí s $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$, ve kterém chybí čárka před slučovací spojkou *a*, když hlavní věta je předsunuta před tímto souvětím (36: *a když-aby*), správně už je čárka před spojkou *a*, protože tam končí souvětí s $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$ (37: *když-jako by-a*). Dále je to derivace ze souvětí $V \leftarrow (H_1-H_2)$, kde vedlejší věta po postpozicičním připojení věty hlavní závisí na třech větách hlavních (38: *jakmile-a*):

- (34) Vavřince hnětlo, že v házení nad něj vynikal jeho kamarád Hans, který byl za to setníkem přede všemi chválen; svíral ho proto hořký pocit žárlivosti. (Dvořák a 111)
- (35) Úkosem jsem krátce vzhlédla od talíře – a překvapilo mne, že ačkoliv Jíra z roztok hovoří ke knížeti Fridrichovi, dívá se přitom upřeně na mě. (Dvořák b 62)
- (36) Přestala mu vadit tma a když uléhal ke spánku na otep slámy, zhasínal kahan, aby ušetřil olej. (Dvořák a 204)
- (37) Když masa zjankovatí, je to, jako by se splášlo stádo, a splašené stádo se špatně ovládá. (Drška 226)
- (38) Jakmile oba pomocníci odběhli splnit úkoly, královský prokurátor se opřel ve svém křesle, zavřel oči a na chvíli si krátce zdříml. (Vondruška a 131)

3.2.2 Připojením jedné věty vedlejší k větě vedlejší pomocí podřadičího výrazu (3.2.2.1), nebo k větě vedlejší pomocí souřadícího výrazu (3.2.2.2).

3.2.2.1 Připojením věty vedlejší k větě vedlejší pomocí podřadičího výrazu se zvyšuje stupeň závislosti vedlejších vět, a tak vzniká konstrukce složitější.

Jde o následující derivace větou s *i když* ze souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$ s postponovanou progresivně progresivní závislostí, ve které jsou rozdílné podřadičí výrazy (39: *že-protože-i když*), nebo větou s *že* se opakuje podřadičí spojka *že* (40: *že-že-že*), dále derivace větou s *jestli* z větosledné varianty s anteponovanou regresivně progresivní závislostí, v níž je kontaktní dvojice podřadičích spojek (41: *že pokud-jestli*). V souvětí $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ je derivace dána antepozicí vedlejší věty s *-li* k druhé souřadné vedlejší větě, kde by měla být čárka před spojkou a (42: *že-li-že*), u druhé vedlejší věty s *že* je anteponována věta s *jestli*, takže se vedle sebe dostávají dva různovětné podřadičí výrazy a ty spolu se souřadičí spojkou a vytvářejí trojici spojovacích výrazů (43: *že-ale že jestli*). Ze souvětí $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$ je derivace vedlejší větou se

spojovacím výrazem *ve které* k anteponované větě s *když* (44: *když-ve které-zda*) a ze souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ je derivace postpozicí vedlejší věty s *aby* k anteponované vedlejší větě s *když* (45: *když-aby*):

- (39) Vyděsila se, že zase dostane vynadáno, protože má těch kaněk plné sešity, i když se snaží psát starým plnicím perem po sestře co nejopatrněji. (Dubská a 10)
- (40) Byla jsem přesvědčená, že je na mě vidět to, že se stydím za to, že se mám lépe nežli oni. (Brabenec 134)
- (41) Milouš znejistěl a Hedviku napadlo, že pokud přemýšlí o tom, jestli je normální člověk, tak by mu z toho přemýšlení třeba mohlo alespoň vyhládnout. (Černá b 71)
- (42) [...] a tu jsem si myslela, že přeci nezmizím ze světa a budeš-li mne mít stále rád, že se vrátím [...]. (Křížová 65).
- (43) Řekli mu, že jejich konečným cílem jsou Američané, ale že jestli neodejde, nic z jeho stanoviště nezbude. (SYN)
- (44) Když šli podél kavárny, ve které se setkali, Maria zauvažovala, zda ty očístivé dámy jsou ještě stále na svých místech. (Outratová 197)
- (45) Když se pohnul, aby otevřel dveře, byli blízko u sebe a drželi se navzájem. (SYN)

3.2.2.2 Připojením věty vedlejší k jiné větě vedlejší pomocí souřadícího výrazu na stejném stupni závislosti vzniká souřadná věta vedlejší.

Souřadnou větu vedlejší pomocí souřadícího výrazu lze připojit k souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, ve kterém chybí čárka před spojkou *a*, protože před ní stojí řetězec vedlejších vět *že-která* ukončený větou přívlastkovou, za kterou musí být podle interpunkčních pravidel čárka, a připojená věta s *že* je v souřadném poměru k první větě s *že* (46: *že-která-a že*), v souladu s interpunkčními pravidly čárka před spojkou *a* není tehdy, je-li připojená věta s *aby* v souřadném poměru k poslední větě řetězce *jestli-aby* (47: *jestli-aby-a aby*). Souřadná věta

vedlejší s *aby* se připojuje k souvětí $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ (48: *abych-a aby-a aby*), nebo se k ní připojuje věta s *že* bez souřadící spojky (49: *že-že-že*), k souvětí $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$, kde delší věty vedlejší obklopují hlavní větu z obou stran, se připojuje souřadná vedlejší věta s *jak* (50: *když-jestli-a jak*) a dále k souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ se k větě vedlejší s *místo* *abych* připojuje souřadná věta vedlejší s *a* (51: *místo abych-a-a*):

- (46) Přepadl ho neodbytný pocit, že se dostal do nějaké časové smyčky, která ho přenesla do jeho někdejší kanceláře v Bartolomějské a že se právě pokouší prolomit ledy úzkosti nějaké bázlivé svědkyně. (Fieber 60)
- (47) Nebyl jsem si jistá, jestli si Jíra celý příběh nevymyslel, aby mě uchlácholil a aby v mých očích vylepšil Václavův obraz. (Dvořák b 185)
- (48) Přál jsem si, abych u ní mohl zůstat celý večer a aby Diana neodešla k pultu nebo na toaletu a aby jí pan někdo neuvolnil místo na druhém konci stolu. (Moc 69)
- (49) Lidi budou nadávat, že si nemohou vybrat, že není možnost konkurence, že se zdražuje. (SYN)
- (50) Když jsem druhý den pustila kozy na pastvu, byla jsem opravdu zvědavá, jestli si Ema pamatuje včerejší nepříjemný zážitek a jak velkým obloukem se tomu septiku vyhne. (Dubská b 71)
- (51) Místo abych se štěstím roztetelila a skočila mu kolem krku, seděla jsem nehnutě a snažila se potlačit pláč. (Táborská 70)

ZÁVĚR

Složitě souvětí v psané a spisovné češtině je v článku stručně popsáno jako syntaktický systém, k jehož popisu byla nově použita pojmová síť *typ*, *varianta* a *derivace* složitěho souvětí. Na základě mezivětných vztahů závislosti a souřadnosti, které se vyjadřují podřadicími a souřadícími spojovacími výrazy, je vymezeno sedm typů složitěho

souvětí, pro které se užívají lineární vzorce, a jejich diskurzí (pro-
mluvové) obměny, jimiž jsou větosledné varianty, u kterých jde nově
o kontaktní dvojice, resp. trojice spojovacích výrazů, a modálnostní
varianty. Derivace už nejsou variantami typů složitěho souvětí, ale
syntaktickými konstrukcemi, které vznikly odvozením z typů a va-
riant připojením hlavní nebo vedlejší věty a jež jsou tedy už složi-
tější. U variant a derivací jsou také uvedena značně složitá souvětí
s nedostatky v interpunkci.

Zcela na závěr je možno zmínit, že podrobný empirický popis typů
a větosledných variant složitěho souvětí byl jako samostatná kapitola
zařazen do vznikající *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny*
(Štěpán, v přípravě).

doc. PhDr. Josef Štěpán, CSc.

emeritní pracovník Katedry českého a slovenského jazyka
(dnes Ústav českého jazyka a teorie komunikace)

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

e-mail: stepan.josef@centrum.cz

ZDROJE

- Brabenec, Jan. 2004. *Cesta na východ*. Praha: Formát.
- Březinová, Taťána. 2007. *Tanec na paletě*. Praha: Eroica.
- Černá a, Jaroslava. 2016. *Santini. Peklem duše k světlu světa*. Brno: MOBA.
- Černá b, Jaroslava. 2017. *Sekaná s malinama*. Brno: CPress.
- Čtvrtek, Václav. 1977. *Cesty formana Šejtročka*. Praha: Albatros.
- Drška, Jiří. 2013. *Kodrcohlavy*. Dobřichovice: KAVA-PECH.
- Dubská a, Kateřina. 2016. *Malé zázraky*. Brno: Jota.
- Dubská b, Kateřina. 2018. *Z kopce do kopce*. Brno: Jota.
- Dvořák a, Otomar. 2007. *Hořící lilie*. Praha: Knižní klub.
- Dvořák b, Otomar. 2009. *Past na královnu: vášnivá cizinka na českém trůnu*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Fieber, Michal. 2012. *Škola detektivů*. Brno: MOBA.
- Fišera, Zdeněk. 2019. *Staré pověsti od Broumova k Mělníku*. Velké Přílepy: Olympia.
- Hofman, Robert. 2010. *V říši opice a hada*. Praha: Brána.
- Hrachovcová, Alena. 2017. *Do žížal se nekouše!* Praha: Eroica.
- Hutařová, Ivana. 2012. *Matylida na stopě. 2, Vražedný advent*. Praha: JaS.
- Kantůrková, Eva. 2002. *Nečasův román*. Brno: Host.
- Klíma, Josef. 2003. *Boží mobil*. Praha: Nakladatelství Andrej Šťastný.
- Körner, Vladimír. 1995. *Odváté novely*. Praha: Melantrich.
- Kratochvil, Jiří. 2012. *Dobrou noc, sladké sny*. Brno: Druhé město.
- Křížová, Jarmila. 2013. *Píši ti s láskou*. Praha: Lika klub.
- Lustig, Arnošt. 2011. *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou*. Praha: Mladá fronta.

- Maratová, Monika. 2013. *Volavka*. Praha: Naše vojsko.
- Moc, Stanislav. 2006. *Tábor na Alligator River*. Praha: Maťa.
- Nepil, František. 1996. *Dobrá a ještě lepší jitra*. Praha: Český spisovatel.
- Outratová, Jana. 2004. *Dvakrát v jedné řece*. Praha: M-Press.
- Páral, Vladimír. 1977. *Generální zázrak: román naděje*. Ústí nad Labem: Severo-české nakladatelství.
- Pechar, Ivo. 2018. *Pouze krok ke štěstí*. Praha: Galén.
- Rottová, Inna. 2001. *Doktorka ze Ženevy*. Praha: Knižní klub.
- SYN v12: Korpus SYN: verze 12 z 29. 12. 2023. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, www.korpus.cz (přístup 11. 3. 2024).
- Štětina, Jaromír. 2006. *Bastardi*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- Táborská, Olina. 2014. *Výchova dcerou*. Praha: K4K Publishing.
- Vlasák, Vladimír. 2009. *Bez iluzí aneb Lesk a bída šoubyznyusu*. Praha: XYZ.
- Vojtíšek, Honza. 2019. *Kazatel*. Český Krumlov: Golden Dog.
- Vondrášek, Kamil. 2017. *Údiv, aneb, Červená knihovna pro chlapy*. Praha: Volvox Globator.
- Vondruška a, Vlastimil. 2002. *Dýka s hadem*. Brno: MOBA.
- Vondruška b, Vlastimil. 2014. *Ďáblův sluha*. Brno: MOBA.
- Whitton a, Hana. 2016. *Božena česká: boj o trůn a lásku: román*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Whitton b, Hana. 2017. *Kněžna Ludmila: vznešená, milovaná, zrazená: román*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Žáková, Helena. 2021. *Saudade*. Brno: MOBA.

LITERATURA

- Bauer, Jaroslav. 1966. „Složitě souvětí a jeho klasifikace.“ *Slovo a slovesnost* 27(4), s. 289–299.
- Bauer, Jaroslav a Grepl, Miroslav. 1965. *Skladba spisovné češtiny* (učební text). Praha: SPN.
- Čermák, František. 2008. „Syntagmatika, kombinace a kumulace spojek.“ In *Grammar & Corpora/Gramatika a korpus 2007*. Eds. František Štícha a Miriam Fried. Praha: Academia, s. 315–323.
- Grepl, Miroslav. 1968. „K podstatě větných typů v slovanských jazycích.“ In *Otázky slovanské syntaxe II. Sborník sympozia „Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj“, Brno 20.–22. X. 1966*. Eds. Jaroslav Bauer, Miroslav Grepl, Roman Mrázek a Radoslav Večerka. Brno: Universita J. E. Purkyně, s. 21–30.
- Grepl, Miroslav a Karlík, Petr. 1986. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- Havránek, Bohuslav a Jedlička, Alois. 1963. *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- Hošnová, Eva. 2005. *Studie z vývoje novočeské syntaxe (konjunkce, pronominalizace)*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hrbáček, Josef. 1965. „O pojetí a klasifikaci tzv. složitě souvětí; typy souvětých konstrukcí.“ *Slovo a slovesnost* 26(1), s. 26–35.
- Hrbáček, Josef. 1970. „Poznámky k diskusi o tzv. složitě souvětí.“ *Slovo a slovesnost* 31(1), s. 58–64.
- Kočiš, František. 1963. „Ku klasifikácii zloženého súvetia.“ *Slovenská reč* 28(3), s. 155–164.
- Kočiš, František. 1972. „Väzba dvojitej podrad'ovacej spojky.“ *Slovenská reč* 37(2), s. 65–72.
- Kočiš, František. 1973. *Zložené súvetie v slovenčine*. Bratislava: SAV.
- Rusínová, Zdenka a Nekula, Marek. 1995. „Morfologie.“ In *Příruční mluvnice češtiny*. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Zdenka Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 227–356.
- Svoboda, Karel. 1965. „K třídění složených souvětí.“ *Slovo a slovesnost* 26(1), s. 35–44.

- Svoboda, Karel. 1972. *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.
- Štěpán, Josef. 1968. „K problematice složitého souvětí v současné češtině. Pokus o dynamický popis.“ *Slovo a slovesnost* 29(4), s. 384–398.
- Štěpán, Josef. 1977. *Složitě souvětí s řetězcovou závislostí*. Praha: Univerzita Karlova.
- Štěpán, Josef. 2013. *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita.
- Štěpán, Josef. 2017. „Souvětí se souřadnými vedlejšími větami.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 16, s. 47–63.
- Štěpán, Josef. 2020a. „Souvětí s řetězcovou závislostí vedlejších vět jako nejvyšší gramatická jednotka.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 21, s. 41–58.
- Štěpán, Josef. 2020b. „Souvětí složené z více než dvou vět hlavních.“ In *Lingvistika – korpus – empirie. K počtě Františka Štíchy*. Eds. Jana Bílková, Ivana Kolářová a Miloslav Vondráček. Praha: Ústav pro jazyk český, s. 81–90.
- Štěpán, Josef. 2021. „Souvětí s vedlejšími větami bez syntaktického vztahu.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 23, s. 28–46.
- Štěpán, Josef. V přípravě. „Složitě souvětí.“ In *Velká akademická gramatika spisovné češtiny: III., Syntax: Syntagma, Věta, Souvětí*. František Štícha et al. Praha: Academia.
- Trávníček, František. 1951. *Mluvnice spisovné češtiny, 2. Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.

SLOVESA REAKCE V ČEŠTINĚ A AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTY

VOJTĚCH VESELÝ

VERBS OF REACTION IN CZECH AND THE TOPIC-FOCUS ARTICULATION OF THE SENTENCE

This paper examines whether the presupposition of a stimulus implied by verbs of reaction in Czech is manifested in the topic-focus articulation of the sentence, and whether it is affected by the fact that the stimulus and the reaction together form (or do not form) a reciprocal situation.

Keywords: presupposition; reciprocity; stimulus; topic-focus articulation; verb of reaction

Tento text vznikl v rámci výzkumu sloves s recipročním významem v češtině. Konkrétně byl podnícen následujícím postřehem: Sloveso *odpovědět* vyjadřuje (svým vlastním významem) děj, který je nereciproční, jednosměrný – vyjadřuje verbální akci participantu A směrem k participantu B. Současně ale platí, že toto sloveso implikuje, nebo přesněji presupponuje (k pojmu presupozice viz dále v textu), časově předcházející děj „opačného směru“, tj. verbální akci participantu B směrem k participantu A. Oba děje pak společně vytvářejí *reciproční situaci*.

Termín reciproční (vzájemnostní) situace vymezuje Haspelmath následovně: „A mutual situation can be defined as a situation with two or more participants (A, B, ...) in which for at least two of the participants A and B, the relation between A and B is the same as the relation between B and A“ (Haspelmath 2007, 2088). Reciprocita je vymezována na základě významového rysu symetrie. Například věta *A a B se na-*

vzájem navštívili je významově reciproční a symetrická v tom smyslu, že současně platí věty (tvrzení) *A navštívil B* a *B navštívil A*.⁽¹⁾

Jestliže participant A odpověděl participantu B (na otázku C), pak z užití slovesa vyplývá, že spolu A a B komunikovali, a komunikace je z podstaty reciproční situace. Gramaticky se ovšem sloveso *odpovědět* jako reciprokum nechová: Z tvrzení *A odpověděl B (na otázku C)* nijak nevyplývá tvrzení *B odpověděl A* ani tvrzení *A a B si vzájemně odpověděli* (srov. např. *A potkal B, B potkal A; A a B se spolu potkali*). Věta odpovídající příslušné implikaci by ovšem gramatické vlastnosti vět s recipročními predikáty měla (srov. *A komunikoval s B, B komunikoval s A; A a B spolu komunikovali*). To, že se sloveso *odpovědět* gramaticky nechová jako reciprokum, má souvislost s tím, že jeden z dějů tvořících reciproční situaci, a sice děj implikovaný, je vyjádřitelný syntaktickým doplněním s formou *na* + akuzativ.

Na uvedený postřeh lze přirozeně navázat dvěma otázkami:

- A) Jaká další slovesa jsou podobná slovesu *odpovědět* v tom smyslu, že svým vlastním významem a presupozicí konstruují reciproční situaci, přičemž presupozice je vyjádřitelná také formou syntaktického doplnění slovesa? Existují také slovesa se stejnou/podobnou presupozicí, která reciproční situaci nekonstruují? (Viz odd. 1.)
- B) Jaké má syntaktické doplnění vyjadřující presuponovaný děj syntakticko-sémantické vlastnosti? (Viz odd. 2.)

1 SLOVESA IMPLIKUJÍCÍ RECIPROČNÍ SITUACI A SLOVESA REAKCE

Významově nepřáliš vzdálené slovesu *odpovědět* je sloveso *odmítnout* (odmítnutí je svého druhu odpověď), které však ne vždy poukazuje

¹ V zahraniční literatuře již tomuto jevu bylo věnováno mnoho pozornosti (srov. např. monografii Königa a Gasta 2008); zvýšený zájem badatelů lze v poslední době pozorovat také v české lingvistice (viz např. Kettnerová a Lopatková 2020, Pergler 2022, Veselý a Veselý 2022 aj.).

ke komunikační situaci ve smyslu verbálního aktu (srov. *odmítl odpovědět na redaktorovu otázku × svou knihou odmítl nihilistické vidění světa*). Reciproční situaci implikují také slovesa *odvděčit se a pomstít se*, která jsou navzájem významově protikladná. Jestliže se A odvděčil B, pak platí, že A vykonal (směrem k B) děj pro B příznivý, a to v reakci na předchozí děj, který vykonal B (směrem k A) a který byl pro A rovněž příznivý. Povaha děje není na rozdíl od slovesa *odpovědět* blíže specifikována, takže se příliš nenabízí sloveso, které by příslušnou reciproční situaci vystihovalo, zhruba je však vystihnutelná např. větou *A a B si navzájem učinili něco příznivého*. V případě slovesa *pomstít se* je pak implikována situace vystihnutelná větou *A a B si navzájem učinili něco nepříznivého*. Reciproční situaci této podstaty lze ve volnějším smyslu spatřovat i ve významu sloves jako *poděkovat* (*poděkoval mu za podporu*), *vynadat* (*táta mu vynadal, protože byl na něj drzý*), *odsoudit* (*byl odsouzen za krádež*) nebo *potrestat* (*za krádež byl potrestán pěti lety vězení*). Platí-li např. tvrzení *soud odsoudil mladíka za krádež*, spočívá reciprocita uvedené situace v tom, že mladík učinil něco nepříznivého společnosti a soud („jménem společnosti“) učinil něco nepříznivého mladíkovi. U slovesa *odpustit* nelze do implikované reciproční situace „započítat“ komponent „(ne)příznivý“, jelikož děj přímo vyjádřený a děj implikovaný mají v tomto ohledu opačnou polaritu (srov. např. *odpustil jí její nevěru*).

Mezi ději tvořícími implikovanou reciproční situaci je kauzální vztah: jestliže se A pomstí B za C, pak platí, že pomsta je reakcí na C a C je stimulem této reakce. Sloves tohoto významového typu je celá řada, a zdaleka ne všechna implikují reciproční situaci. K takovým slovesům (neimplikujícím reciprocitu) patří například slovesa: *kritizovat*, *uposlechnout*; *stydět se*, *urazit se*, *vadit*, *závidět*; *litovat* (v případě sloves *stydět se*, *urazit se*, *vadit* a *závidět* má pojmenovaný děj „vnitřní povahu“, tj. jde o děj emocionální nebo mentální; sloveso *litovat* může označovat nejen emoci, ale také její vnější, verbální projev). I tato slovesa implikují děj, popř. stav, který je stimulem děje vyjádřeného slovesem, přičemž mnohdy jde o děj/stav časově před-

cházející (*neuposlechl generálův rozkaz; litoval toho, co v opilosti provedl; urazil se kvůli tomu, že ho nenavštívili*), ale může jít také o děj / stav (alespoň částečně) současný (*styděl se za svého nevzdělaného bratra, vadil mu ten štiplavý kouř* aj.). Ve volnějším smyslu lze k těmto slovesům zařadit i slovesa percepční, především *vidět, slyšet* a *cítit* (*viděl, jak vlak vyrazí vpřed; slyšel v dálce houkat vlak; cítil štiplavý kouř* aj.). V těchto případech se stimulující situace a příslušná percepce nutně časově překrývají. Celou tuto skupinu, tj. slovesa implikující určitou reciproční situaci (*odpovědět, pomstít se* aj.) i slovesa, která žádnou reciproční situaci neimplikují (*litovat, vadit, vidět* aj.), je možné označit jako *slovesa reakce*. Jejich společným významovým rysem je to, že vyjadřují reakci na určitý stimul; tento stimul je jimi pouze implikován, presuponován, současně je však vyjádřitelný formou syntaktického doplnění slovesa (příklady viz výše).

Pojem *presupozice* je v literatuře vymezován různě,⁽²⁾ ale v zásadě lze rozlišit přístupy sémantické a přístupy pragmatické (poznamejme ovšem, že oba typy nejsou disjunktní, a v praxi jsou mnohdy těžko rozlišitelné). Sémanticky pojaté *presupozice* se obvykle vymezují jako složky významu rezistentní vůči negaci a dalším tzv. neveridickým operátorům (operátoru otázky, operátoru podmínkového souvětí apod., srov. Dočekal 2017), viz zejm. Strawson (1950) a van Fraassen (1968). Například: *Presupozici, že se učitel na něco zeptal žáka, implikuje nejen věta Žák odpověděl učiteli na otázku, ale také věta s negativním tvarem slovesa Žák neodpověděl učiteli na otázku* (při běžném způsobu interpretace slovesné negace). Pragmatické pojetí, které se zaměřuje na podobné typy *presupozic* jako pojetí sémantické,⁽³⁾ vychází z předpokladu, že *presupozice* jsou významo-

2 Literatura o *presupozicích* je extenzivní, nebylo by účelné ji v tomto textu podrobněji sumarizovat. Jako rozcestník lze využít např. heslo *Presupozice* v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (Hajičová, Karlík a Dočekal 2017).

3 Pragmatické *presupozice* mohou být také pojaty jako podmínky úspěšné komunikace v nejširším smyslu, zahrnující mimo jiné fyziologickou schopnost mluvího a adresáta komunikovat, jejich znalost společného jazyka atp. Pragmatické *presupozice* v tomto širokém smyslu zde na mysli nemám.

vě zahrnutý v kontextu pojatém jako soubor známých propozic sdílených komunikanty, přičemž relevantní je podoba tohoto souboru v okamžiku realizace věty (daný soubor se v důsledku toku informací v průběhu komunikace neustále proměňuje; srov. zejm. Karttunen 1974; Heimová 1992). V českém prostředí je výzkum presupozic spojen zejména s pracemi E. Hajičové (srov. zejm. Hajičová 1975).

Lexikálními presupozicemi⁽⁴⁾ implikovanými slovesy se zabývali např. Fillmore (1969), Kiparski a Kiparskiová (1973) a Karttunen (1971). Slovesné presupozice jsou tematizovány Danešem a Hlavsou (1981) v té souvislosti, že tzv. mutační slovesa presuponují tzv. výchozí situaci, např. *přijet do Prahy* presuponuje „nebýt v Praze“ (a vyjadřuje přechod z této výchozí situace do závěrové situace „být v Praze“). Presupozice v tomto smyslu jsou spjaté se širokou třídou sloves a jsou obecným předpokladem realizace vidového protikladu (ten je realizován právě jen u sloves mutačních); jde tedy spíše o jev povahy gramatické. Lexikálními presupozicemi konkrétněji vymezených slovesných skupin se zabývali Veselý a Veselý (2021); např. *převážít kapra* podle nich implikuje „kapr byl předtím zvážen“, *přisolit polévku* v některých kontextech implikuje „polévka byla předtím osolena“.⁽⁵⁾ Tato slovesa podobně jako typu *odpovědět* presuponují předchozí děj, neimplikují však reciprocitu ani nepatří mezi slovesa reakce.

Pokud je mi známo, slovesům reakce jako sémanticky vymezené skupině dosud v literatuře nebyla věnována pozornost ani v rámci výzkumu reciprocitu, ani v rámci výzkumu presupozic. Autoři si všímali

4 Lexikálními presupozicemi míním presupozice implikované jednotlivými autosémantickými lexikálními jednotkami (např. slovesem *kritizovat*, substantivem *vdovec* aj.), a to v protikladu k presupozicím spjatým s prostředky gramatickými. Povahu gramatických spouštěčů presupozic mají konstrukce s demonstrativními zájmeny a přívlastňovacími adjektivy, některé časové a přívlastkové věty, některá podmínková souvětí, slovosled a intonace jako výrazové prostředky aktuálního členění, ale také jednotlivá slova s obecným významem, jako např. fázové sloveso *přestat*, adverbia/částice *také* a *znovu* aj. Přehled různých typů spouštěčů presupozic lze najít u Levinsona (1983, 181n); srov. také Veselý (2023).

5 Uvedené presupozice jsou ale v obecné podobě přísouditelné prefixům *pře-* a *při-*, tj. prostředkům slovotvorným.

spíše jednotlivých sloves nebo jejich specificky vymezených skupin. Známé jsou např. Fillmorovy poznámky o lexikálních presupozičních sloves *accuse* „obvinít“ a *criticize* „kritizovat“ (Fillmore 1969, 380n). Tato slovesa jsou opozitní v tom smyslu, že vlastní význam prvního je presupozicí druhého a naopak. Věta *Harry accused Mary of writing the editorial* – „Harry obvinil Mary z toho, že napsala ten úvodník“ podle Fillmora presuponuje, že Harry považoval napsání úvodníku za špatné, a vyjadřuje jako svůj vlastní význam, že Harry tvrdil o Mary, že napsala úvodník. Věta *Harry criticized Mary for writing the editorial* – „Harry kritizoval Mary za to, že napsala ten úvodník“ naopak presuponuje, že Harry považoval Mary za toho, kdo napsal úvodník, a vyjadřuje jako svůj vlastní význam, že Harry tvrdil, že napsání úvodníku bylo špatné.

Slovesa reakce se jako skupina překrývají s tzv. slovesy faktovými (*factive verbs*), tj. se slovesy, jejichž doplnění vyjádřené vedlejší větou, infinitivní konstrukcí nebo participiální vazbou nutně vyjadřuje pravdivou skutečnost (Kiparski a Kiparskiová 1973; viz také Hajičová 1975, 58). Např. sloveso *kritizovat* (někoho za něco) je slovesem reakce a současně jde o sloveso faktové; řekneme-li *kritizoval ho za to, že se rozvedl*, pak nutně platí obsah vedlejší věty, tj. „rozvedl se“. Některá faktová slovesa ovšem nemají význam reakce na nějaký stimul, např. *vědět*, *uvědomit si*. A naopak: např. *popřít* není sloveso faktové (z věty *popřel, že má v úmyslu se rozvést* nutně neplyne *má v úmyslu se rozvést*),⁶ ale jde o sloveso reakce, které v daném spojení presuponuje stimul vyjádřitelný zhruba jako *někdo tvrdil, že má v úmyslu se rozvést* (závislá věta *že má v úmyslu se rozvést* je tu tedy jen složkou presupozece).

Na závěr tohoto oddílu ještě uvedu (abecedně seřazená) slovesa reakce, kterými jsem se v rámci tohoto výzkumu zabýval, včetně naznačení jejich významů (některá z těchto sloves mají rovněž význa-

6 V Karttunenově terminologii (Karttunen 1973) by šlo o sloveso typu „zátká“ (*plug*); tato slovesa blokují presupozece spuštěné v syntakticky podřízených složkách věty.

my, ve kterých je nelze hodnotit jako slovesa reakce; ty v přehledu zachyceny nejsou):⁽⁷⁾ *kritizovat* „posuzovat, hodnotit“, *litovat* „rmoutit se pro něco“ / „pociťovat nebo projevovat soucit“, *odmítnout* „projevit rozhodnutí neučinit, neposkytnout něco žádaného, nebo naopak nabízeného“ / „nevyhovět něčemu“, *odpovědět* „dát odpověď (slovy nebo i jinak)“, *odpustit* „přestat mít někomu za zlé nějaké provinění“, *odsoudit* „soudním rozsudkem uznat vinným a určit trest“ / „nepříznivě, odmítavě posoudit, projevit ostrý nesouhlas s někým, něčím“, *odvděčit se* „prokázat se vděčným, odměnit se“, *poděkovat* „projevit díky“, *pochválit* „projevit pochvalu“, *pomstít se* „vykonat pomstu“, *popřít* „prohlásit za nepravdivé, nepřiznat“, *potrestat* „stihnout trestem“, *slyšet* „vnímat sluchem“ / „prostřednictvím sluchu se dozvídat“, *souhlasit* „shodovat se v názoru“, *stydět se* „cítit stud“, *uposlechnout* „splnit něčí rozkaz, pokyn aj.“, *urazit se* „pocítit něčí jednání, slova ap. jako urážku a rozhněvat se“, *vadit* „být nevhod, na obtíž“, *vidět* „vnímat zrakem“ / „pozorovat, poznávat“, *vynadat* „nazvat urážlivými jmény“ / „ostře vytknout“, *vyvrátit* „dokázat nesprávnost něčeho, popřít“, *závidět* „pociťovat závist“.

2 SYNTAKTICKO-SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI

SYNTAKTICKÝCH DOPLNĚNÍ S VÝZNAMEM STIMULU

Porovnáme-li určité faktové sloveso reakce, např. *litovat*, s výše zmíněnými slovesy *převážít* (*kapra*) „znovu (*kapra*) zvážít“ a *přisolit* (*polévku*) „znovu (*polévku*) (poněkud) osolit“, můžeme pozorovat výrazný rozdíl v tom, jakým způsobem se z užití slovesa vyznačuje příslušná presupozice. Zatímco v prvním případě je presupozice explicitně vyjádřena formou objektového doplnění slovesa (*litoval toho, že přišel pozdě*), v druhém případě je slovesem implikována, je nutno ji „sestavit“ na základě morfologických a lexikálních kom-

7 Popisy významů jsou založeny na významových definicích uvedených ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989), příp. ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003).

ponentů odpovídajícího syntagmatu (prefix *pře-* v daném užití vyjadřuje opakování děje; skutečnost, že tímto dějem je vážení kapra, je dána syntagmatem s příslušným lexikálním obsazením). Pojímáme-li presupozice jako významové předpoklady věty, s nimiž se při užití věty počítá jako s daností, jako se známým faktem (srov. výše pragmatické pojetí Karttunenovo), lze jejich pouhé implikování považovat za základní realizační typ a jejich explicitní ztvárnění za typ sekundární. Uvedený nesoulad, tj. skutečnost, že významový předpoklad věty se explicitně vyjadřuje, je v zásadě možné překonat trojím způsobem: 1) Pokud je důvodem explicitního vyjádření to, že jde o novou informaci, nikoli o známý fakt (která ovšem může být jako známý fakt prezentována), recipient interpretuje uvedenou větu tak, že daná informace – nehledě na způsob vyjádření – je pojata jako její předpoklad, jako předem známý fakt. Tento mentální proces se v literatuře označuje termínem akomodace: jde vlastně o doplnění nové informace do kontextu sdílených předpokladů, na jehož pozadí je věta interpretována (Lewis 1979). Řekneme-li tedy *Karel litoval toho, že si nevzal sluneční brýle*, a nebylo předem známo, že Karel si nevzal sluneční brýle, recipient tuto skutečnost mezi známé fakty „přehradí“ a reakci pojmenovanou slovesem *litovat* interpretuje už s tímto předpokladem. 2) Pokud je důvodem pro explicitní vyjádření presupponovaného obsahu zvýšení jeho aktualizovanosti nebo potřeba jej jednoznačně identifikovat mezi jinými skutečnostmi, má mluvčí možnost daný obsah prezentovat jako informaci známou, kontextově zapojenou, a tím vlastně presupponovanou (srov. *Toho, že si Karel nevzal sluneční brýle, Karel litoval*, příp. jen pronominálně *Karel toho litoval*). 3) Poslední možností je zrušení samé podstaty uvedeného nesouladu, tj. odstranění explicitního vyjádření presupponovaného obsahu z věty, resp. jeho nevyjádření (srov. např. *Karel se mi po letech pomstil za to, že jsem mu tehdy lhal. – Karel se mi po letech pomstil*).⁽⁸⁾

8 Nutno ale poznamenat, že v případě nevyjádření stimulu nejde o stejný typ implikace jako např. u typu *převážít kapra*: zatímco v prvním případě je vyjádření presupozice možné a při jejím nevyjádření je danou informaci nutno „dosadit“ z kontextu, v druhém případě

Předpokládáme-li, že výše uvedená pozorování mají obecnou platnost, je možné formulovat několik hypotéz, týkajících se valenčních vlastností sloves reakce (hypotézy č. 1 až 3) a funkce doplnění s významem stimulu v aktuálním členění věty (hypotéza č. 4):

Hypotéza č. 1: Syntaktické doplnění s významem stimulu děje je argumentem (aktantem) slovesa reakce.

Hypotéza č. 2: Dané doplnění je sémanticky obligatorní.

Hypotéza č. 3: Dané doplnění je syntakticky fakultativní.⁽⁹⁾

Hypotéza č. 4: Dané doplnění zpravidla není vyjádřeno v ohnisku věty.

Uvedené hypotézy vycházejí z následující úvahy: Stimul děje je slovesem presuponován, ale v konkrétní podobě ze slovesa samotného nevyplývá, je vyjadřován jeho syntaktickým doplněním. Vzhledem k oběma těmto skutečnostem lze očekávat, že dané doplnění je ve vztahu ke slovesu syntakticky centrální (srov. hypotézu č. 1) a sémanticky obligatorní (srov. hypotézu č. 2). Současně ale lze, poněkud paradoxně, očekávat (opět s ohledem na presuponovanost daného významu), že vyjádření stimulu děje není gramaticky (povrchově syntakticky) nutné (srov. hypotézu č. 3), a že pokud stimul děje ve větě vyjádřen je, pak je to v pozici základu, nikoli v pozici ohniska věty (srov. hypotézu č. 4).⁽¹⁰⁾

Hypotéza č. 1 se týká rozlišení mezi syntaktickými doplněními, která „kompletují význam predikátu“ (Karlík 2017) – tvoří spolu

její vyjádření formou slovesného doplnění možné není, obsah presupozice je dán inherentně samotným syntagmatem *převážít kapra*.

9 Termíny obligatornost, resp. fakultativnost syntaktického doplnění se v české lingvistice neužívají jednotně. V textu proto terminologicky důsledně rozlišuji sémantickou obligatornost, resp. fakultativnost doplnění (význam doplnění je/není nutnou součástí významové struktury věty) a syntaktickou obligatornost, resp. fakultativnost doplnění (doplnění musí/nemusí být realizováno na povrchově syntaktické rovině, tj. musí/nemusí být lexikálně vyjádřeno).

10 Za nultou hypotézu by bylo možné považovat vůbec to, že stimul je ve významu slovesa reakce zakódován v podobě presupozice.

s predikátem valenční rámec –, a těmi jeho doplněními, pro která tato charakteristika neplatí. Termíny, které se k vystižení jedněch a druhých doplnění užívají, lze v literatuře najít různé a stejně tak i pojetí obou kategorií (a rozdílů mezi nimi). Připomenu zde alespoň jednu takovou dvojici termínů. Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) v návaznosti na Panevovou (1974–1975; i jinde) rozlišují mezi aktanty a volnými doplněními; k určení toho, ke které kategorii syntaktické doplnění náleží, užívají následující dvojici otázek:

1. Může dané doplnění rozvíjet jedno sloveso (jeden jeho výskyt) víc než jednou (odhlíží-li se od koordinace a apozice)?
2. Může dané doplnění rozvíjet (a) jakékoli sloveso (odhlíží-li se od obsahových omezení), nebo (b) jen některá slovesa tvořící omezenou skupinu, která mohou být specifikována výčtem?

Pokud platí, že syntaktické doplnění může dané sloveso rozvíjet pouze jednou a rozvíjí jen omezenou skupinu sloves, jde o slovesný aktant. Třebaže se tato kritéria zdají být jasná, jejich uplatnění není bez obtíží (některé plynou už z toho faktu, že jde o současné uplatnění dvou kritérií). Tyto obtíže naznačují, že mezi oběma kategoriemi zřejmě nelze vést ostrou hranici. To ovšem není překvapivé, protože není objektivně dáno, jakou podobu predikátu lze považovat za významově kompletní. Nezbytnost povrchově syntaktické realizace lze sice vnímat jako ukazatel „aktantnosti“, avšak není podmínkou nutnou a zřejmě ani podmínkou postačující. Na existenci přechodného pásma mezi oběma kategoriemi poukazuje také pojetí některých valenčních slovníků: např. ve slovníku VALLEX 4.5 (Lopatková et al. 2022) se do valenčního rámce zahrnují i tzv. kvazivalenční doplnění, která mají některé rysy vlastní aktantům a některé rysy vlastní volným doplněním, a pak také tzv. typická volná doplnění (valenční rámec je tedy pojat širěji než tak, že by zahrnoval jen predikát a příslušné aktanty).

O všech slovesech, která byla v rámci tohoto výzkumu analyzována (viz poslední odstavec odd. 1), platí, že jsou-li zpracována ve slovníku VALLEX 4.5 (Lopatková et al. 2022) – až na dvě výjimky, slovesa *odvděčit se* a *vynadat*, v něm zpracována jsou –, tak doplnění s významem stimulu je uvedeno v jejich valenčním rámci. K tomu je ale nutno dodat následující: stimul je stimul je ve slovníku VALLEX (resp. ve Funkčním generativním popisu, FGP) pokládán za kognitivní roli / situační participant, nikoli za funktor; u sloves analyzovaných v tomto textu mu odpovídají funktoři PAT – *patients*, např. u sloves *litovat* (čeho), *odpovědět* (na co) a *popřít* (co) – a CAUS – příčina, např. u sloves *pomstít se* (za co) a *potrestat* (za co).⁽¹¹⁾ Zatímco PAT má v pojetí FGP povahu aktantu, CAUS má povahu volného doplnění. Klasifikace syntaktických doplnění slovesa (ve smyslu rozlišení aktanty vs. volná doplnění i ve smyslu vymezení sémantických rolí) je ovšem silně závislá na zvoleném přístupu (na zvolené valenční teorii), i jen v rámci tuzemských valenčních teorií lze v tomto směru pozorovat značné rozdíly (srov. např. FGP s pojetím Danešovým, viz Daneš a Hlavsa 1981, nebo s pojetím Karlíkovým, viz Grepl a Karlík 1998). Pozorování, že pravovalenční doplnění slovesa má významovou povahu stimulu, navíc s tím, že jde v jednom případě o *patients* a v druhém případě o příčinu (resp. je možné přijmout takovou interpretaci), není v rozporu.⁽¹²⁾

Lze tedy považovat za jisté, že doplnění s významem stimulu význam predikátu podstatným způsobem doplňuje, že patří k jeho valenčnímu rámci v širším pojetí (proto je např. ve slovníku VALLEX 4.5 ve valenčním rámci zachycováno, viz výše). Oprávněnost hypotézy č. 1 navíc naznačuje aplikace výše zmíněných kritérií FGP pro rozlišení aktantů od volných doplnění. Ad kritérium č. 1: Pro všechna zde

11 Uvedené sloveso ale může mít také rámec s patientem: *potrestat co* (*potrestat chyby soupeře*).

12 Termín „syntaktické doplnění s významem stimulu“ odráží zde uplatňované sémantické, od syntaktické formy abstrahující pojetí této kategorie (srov. významovou i syntaktickou různorodost analyzovaných sloves).

analyzovaná slovesa, zdá se, platí, že mohou být doplněním s významem stimulu rozvíta pouze jednou, nepočítají-li se případy koordinace a adordinace/apozice. To platí nejen pro slovesa, která mají podle VALLEXu 4.5 doplnění typu PAT, ale také pro slovesa, která mají (podle téhož zdroje) doplnění typu CAUS, např. **pomstil se jí za její zradu za její pomluvu*,⁽¹³⁾ **za daňový podvod byl potrestán za krádež, kterou spáchal* aj. (není ale zcela jasné, jakou by takové „zdvojené“ rozvíjení mimo koordinaci a apozici mělo mít podobu; problematické by zřejmě bylo také u okolnostních určení dalších významových typů). Ad kritérium č. 2: Slovesa reakce neboli slovesa rozvíjená doplněním s významem stimulu tvoří zřejmě poměrně omezenou skupinu. Pokud bychom se opět zaměřili jen na slovesa, u nichž má toto doplnění podobu za + akuzativ/CAUS (u nichž lze vést diskusi o tom, zda je dané doplnění aktantem, nebo volným doplněním, viz výše), získali bychom skupinu co do počtu členů ještě omezenější.

Hypotéza č. 2 se týká poznatku, že významy některých syntaktických doplnění jsou pro užití slovesa nutné, ať je příslušné doplnění výrazově realizováno, nebo ne (věta by bez nich nebyla významově úplná), zatímco významy jiných doplnění nutné nejsou. Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) tento rozdíl vystihují dvojicí termínů (sémanticky) obligatorní doplnění – fakultativní doplnění a v konkrétních větách jej zjišťují dialogovým testem: jestliže je možné na doplňovací otázku cílící na příslušné doplnění (které je v otázce reprezentováno tázacím výrazem) smysluplně odpovědět *Nevím*, jde o doplnění fakultativní; v opačném případě jde o doplnění obligatorní. Například *Karel mi konečně odpověděl. – Na co ti odpověděl? – *Nevím*. Nepřijatelnost odpovědi *Nevím* indikuje, že syntaktické doplnění *na* + akuzativ je u slovesa *odpovědět* významově obligatorní. Pokud jde o slovesa reakce analyzovaná v tomto textu, sémantická obligatornost nebo fakultativnost doplnění s významem stimulu v pojetí slovníku VALLEX 4.5 v zásadě koresponduje s tím, zda je

13 Symbol * signalizuje, že dané vyjádření je (z mého pohledu) jazykově nepřijatelné.

v tomto slovníku hodnoceno jako aktant, nebo jako volné doplnění: doplnění vyjadřující funktor PAT jsou označena jako obligatorní, kdežto doplnění vyjadřující funktor CAUS jsou hodnocena jako fakultativní (typická). Výjimkou jsou slovesa *poděkovat* a *urazit se*, u nichž má příslušné doplnění podle slovníku VALLEX 4.5 povahu aktantu (PAT), a přitom je hodnoceno jako fakultativní. Uvedená korespondence dozajista není náhodná. Připomeňme výše už citovanou Karlíkovu poznámku, že argumenty „kompletují význam predikátu“ (Karlík 2017). Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) zase mluví o významové úplnosti, která může být porušena, je-li obligatorní doplnění ve větě nerealizováno (v tomto případě mají autoři zřejmě na mysli obligatornost ve smyslu sémantickém a současně také povrchově syntaktickém). Výše jsem uvedl, že doplnění *za* + akuzativ/CAUS rozvíjející slovesa reakce by podle kritérií stanovených FGP mohlo být považováno za aktant (přestože tak ve slovníku VALLEX 4.5 hodnoceno není). Pokud by tedy bylo aktantem a současně bychom předpokládali korespondenci mezi „aktantností“ a významovou obligatorností, mohli bychom očekávat, že je dané doplnění významově obligatorní. Zdá se mi, že dialogový test naznačuje oprávněnost tohoto pohledu. Například *Jeho bývalá manželka se mu pomstila.* – *Za co?* – *⁑Nevím.*⁽¹⁴⁾ Nebo *Učitel mě na minulé hodině kritizoval.* – *Za co?* – *⁑Nevím.* A třetím příkladem může být: *Tatínek ho potrestal domácím vězením.* – *Za co?* – *⁑Nevím.* Bylo by jistě možné si představit situace, na pozadí kterých by odpověď *Nevím* přijatelná byla, zvláště v rozvíte podobě, např. *Učitel mě na minulé hodině kritizoval.* – *Za co?* – *Nevím přesně, pořádně jsem nepochopil, o co mu šlo.* Nebo *Tatínek ho potrestal domácím vězením.* – *Za co?* – *Nevím, stydl se mi to říct.* V principu je však odpověď *Nevím* přijatelná jen těžko, a to u všech zde analyzovaných sloves reakce. Ostatně právě potřeba mluvčího odpověď *Nevím* nějak rozvíť, tj. vysvětlit tazateli, proč nemá informaci, kterou by podle očekávání mít měl, naznačuje vý-

14 Symbol [⁑] signalizuje, že přijatelnost daného vyjádření je (z mého pohledu) sporná.

znamovou obligatornost příslušného doplnění. Hypotéza č. 2 se tedy v tomto světle jeví jako oprávněná.

Ve vztahu k hypotézám č. 1 a 2 byla analyzovaná slovesa reakce posuzována jen introspektivně (aplikace příslušných diagnostických kritérií, viz výše, měla introspektivní povahu). Naopak ve vztahu k hypotézám „s vyššími čísly“ byla daná slovesa prověřována prostřednictvím analýzy korpusových dat (ta bude prezentována v následujícím oddílu). Korpusové ověřování platnosti hypotézy č. 1 by bylo rovněž možné, ale vyžadovalo by jiný typ materiálu i odlišný typ jeho analýzy (při shromažďování materiálu i při jeho analýze by se zřejmě muselo vycházet od syntaktického doplnění s významem stimulu, nikoli od vybraných sloves reakce). Hypotéza č. 2 korpusově ověřitelná nejspíše není, alespoň ne na základě dialogového testu (dialogy takového typu se mohou vyskytovat v běžně mluvených komunikátech, ty jsou však v Českém národním korpusu zastoupeny jen v omezeném rozsahu).

Hypotézy č. 3 a 4 spolu souvisejí následujícím způsobem: Jestliže je doplnění vyjadřující stimul syntakticky fakultativní, znamená to, že není nutné ho výrazově realizovat, resp. že je z věty (z její povrchové podoby) vypustitelné.⁽¹⁵⁾ V tom případě je hypotéza č. 4 splnitelná dvojím způsobem: buď tak, že je příslušné doplnění vyjádřeno v základu věty, nebo tak, že není vyjádřeno vůbec (v obou případech platí, že není vyjádřeno v ohnisku věty). Předpokládáme-li platnost hypotézy č. 2, znamená současná platnost hypotézy č. 3 (pro konkrétní sloveso), že doplnění stimulu je v daném případě potenciální v Danešově smyslu (Daneš 1971).

Ve vztahu k (ne)implikování reciprocity slovesem reakce je možné formulovat ještě následující hypotézu:

15 Tato druhá perspektiva je na místě, pokud se podoba věty, v níž je dané doplnění realizováno, pokládá za základní, a ta její podoba, v níž doplnění realizováno není, se pokládá za odvozenou.

Hypotéza č. 5: Jestliže sloveso presuponuje stimul, který společně s reakcí (jsoucí vlastním významem slovesa) konstituuje reciproční situaci, vyjádření stimulu v ohnisku věty je méně obvyklé, než když reciproční situace konstituována není.

Tato hypotéza vychází z následující úvahy: Jelikož v takových případech jsou oba děje (podněcující i podnícený) v zásadě homogenní a tvoří rovnocenné složky reciproční situace, lze očekávat tendenci k tomu, aby oba byly vyjádřeny formou samostatného tvrzení. Rovnocennost v jazykovém ztvárnění dějových složek je nakonec pro reciprocitu příznačná (srov. *Petr a Karel si vzájemně dali facku* – oba děje jsou vyjádřeny kondenzovaně, ale rovnocenně; *Petr dal facku Karlovi a Karel dal facku Petrovi* – oba děje jsou vyjádřeny samostatně).⁽¹⁶⁾ Tuto tendenci může zřejmě podporovat událostní povaha dějů v Danešově smyslu (viz Daneš a Hlavsa 1981; mnou zkoumaná slovesa takové děje často označovala), protože události jsou, jak lze předpokládat, snáze vnímatelné jako objekty mimojazykové reality než stavy a procesy a jsou snáze zařaditelné na časovou osu (to platí zejména pro události označitelné dokonavými slovesy). Je také možné očekávat, že při „plnohodnotném“ vyjádření obou dějů bude stimul děje v textu typicky vyjádřen dříve než reakce na něj, tak aby plynutí textu korespondovalo s časovým pořadím dějů.⁽¹⁷⁾ Daná úvaha může pokračovat takto: Je-li stimul samostatně vyjádřen před reakcí a mezi oběma „místy“ v textu není velká prodleva, pak je na tom „místě“, kde se vyjadřuje reakce, význam stimulu výrazně salientní (aktivovaný v kontextu pojetém jako soubor sdílených předpokladů), což snižuje pravděpodobnost, že bude vyjádřen v ohnisku věty – pravděpodobněji bude vyjádřen v základu věty, popř. bude pouze implikován.

16 Tato charakteristika ovšem neplatí pro tzv. diskontinuítní reciproka (Dimitriadis 2008), u nichž je jeden z participantů vyjádřen formou komitativu, např. *Petr se usmířil s Karlem*. Participant vyjádřený v pozici subjektu je v takových případech někdy spojován s aktivnější rolí než participant vyjádřený v pozici pravovalenčního doplnění.

17 To lze vykládat jako tendenci textu jakožto komplexního jazykového znaku k ikonicitě (podobnosti struktury textu se strukturou reality).

Tuto úvahu lze demonstrovat na slovese *odpovědět*; srov.

- (1) *Minulá otázka zněla: Domníváte se, že je správné vyvést KSČM z „politické izolace“? Na otázku odpovědělo celkem 887 čtenářů (SYN v12; Křen et al. 2023).*
- (2) *Celkem 887 čtenářů odpovědělo na minulou otázku, zda se domnívají, že je správné vyvést KSČM z „politické izolace“ (mnou upravený doklad ze SYN v12).*

V dokladu (1) jsou obě složky reciproční situace vyjádřeny jako samostatná tvrzení. V druhé větě dokladu je stimul vyjádřen v základu věty (navíc jen formou odkazu do pretextu). V upraveném dokladu (2) je stimulující děj vyjádřen v ohnisku věty. Podstatou hypotézy č. 5 je tedy očekávání, že věty se stimulem vyjádřeným v ohnisku budou u takových sloves méně časté nejen proto, že stimul je slovesem presuponován, ale také proto, že stimul a reakce jako složky reciproční situace projevují tendenci k samostatnému vyjádření v souladu s časovým pořadím své realizace a že oba faktory působí synergicky.

3 KVANTITATIVNĚ-KVALITATIVNÍ KORPUSOVÁ ANALÝZA VYBRANÝCH SLOVES REAKCE

Prostředkem k posouzení oprávněnosti hypotéz č. 3, 4 a 5 může být analýza užití jednotlivých sloves reakce v textech. Analýza provedená pro účely této studie, jejíž podoba a výsledky budou představeny níže, je v několika ohledech pouze dílčí. Předmětem analýzy bylo 22 českých sloves reakce, vybraných mnou arbitrárně, ovšem s tím úmyslem, aby v analyzovaném souboru byly reprezentovány různé syntakticko-sémantické typy sloves reakce (viz už poslední odstavec odd. 1; pak také v tabulce níže). Každé z těchto sloves bylo vyhledáno v korpusu SYN v12, výsledná konkordance byla omezena na 200 řádků náhodně vybraných korpusovou aplikací. V tomto vzorku jsem pak „manuálně“ rozlišil případy, kdy bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno

v ohnisku věty, a případy, kdy tomu tak nebylo (tj. doplnění bylo vyjádřeno v základu věty, popř. nebylo vyjádřeno vůbec),⁽¹⁸⁾ a sice s pomocí běžně užívaných testů ke zjišťování aktuálněčlenské hodnoty větných členů (srov. Sgall, Hajičová a Buráňová 1980). Následně jsem vypočítal poměr mezi počtem dokladů obou typů. Excelovský soubor s klasifikovanými doklady je veřejně přístupný v internetovém repozitáři Zenodo⁽¹⁹⁾ (viz <https://doi.org/10.5281/zenodo.10646132>). Doklady, v nichž bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty (resp. tak jsem je vyhodnotil), jsou v tabulce vyznačeny žlutou barvou. Doklady, v nichž toto doplnění nebylo vyjádřeno v ohnisku věty (bylo vyjádřeno v základu věty nebo vůbec), jsou vyznačeny zelenou barvou. Červeně jsou pak vyznačeny doklady, které z různých důvodů nebyly započítány do statistiky. Takové byly doklady, v nichž dané sloveso nebylo možné chápat jako sloveso reakce, nebo také doklady, v nichž bylo sloveso reakce užito jako verbum dicendi v uvozovací větě přímé řeči (stimul děje pak byl mnohdy vyjádřen přímou řečí).⁽²⁰⁾

U každého slovesa jsem si rovněž poznamenal, zda je u něj doplnění s významem stimulu povrchově syntakticky obligatorní, nebo fakultativní, tj. zda mezi zkoumanými doklady byly takové, v nichž dané doplnění nebylo výrazově realizováno. Výsledky analýzy jsou prezentovány v tabulce níže. Kromě uvedených hodnot zjištěných korpusovou analýzou je u každé položky uveden také (ontologický) druh děje, který sloveso vyjadřuje (tj. reakce), (ontologický) druh děje/stavu, který presuponuje (tj. stimulu),⁽²¹⁾ a zda sloveso může implikovat reciproční situaci. Slovesa jsou seřazena abecedně.

18 Bylo by možné namítnout, že by větší vypovídací hodnotu mělo zařazování dokladů do třech kategorií: stimul je vyjádřen v ohnisku věty, stimul je vyjádřen v základu věty a stimul ve větě není vyjádřen. S ohledem na účel analýzy (ověření výše uvedených hypotéz) však nerozlišování druhé a třetí kategorie pokládám za přijatelné zjednodušení.

19 Zenodo je repozitář určený k dlouhodobému uchovávání vědeckých dat, zaštitěný švýcarskou společností Cern (viz <https://zenodo.org/>).

20 Pořadí přímé řeči ohraničené uvozovkami a věty uvozovací je mnohdy spíše uzuální než determinované aktuálním členěním, proto jsem tyto doklady do statistik započítával.

21 Obě sémantické kategorie byly určeny na základě introspekce a posouzení analyzovaných korpusových dokladů, v případě ontologického typu reakce (odpovídajícího vlastnímu

	ontologický typ reakce	ontologický typ stimulu	syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu	vyjádření stimulu v ohnisku	implikování reciproční situace
<i>kritizovat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	39 %	ne
<i>litovat</i>	emocionál- ní/verbální	nespecifi- kovaný	ne	52 %	ne
<i>odmítnout</i>	verbální	verbální	ne	62 %	ano
<i>odpovědět</i>	verbální	verbální	ne	20 %	ano
<i>odpustit</i>	verbální/ mentální	nespecifi- kovaný	ne	25 %	ano
<i>odsoudit</i>	verbální/ mentální	nespecifi- kovaný	ne	32 %	(ano)*
<i>odvděčit se</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	9 %	ano
<i>poděkovat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	55 %	(ano)
<i>pochválit</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	47 %	ne
<i>pomstít se</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	24 %	ano
<i>popřít</i>	verbální	verbální	ano	51 %	ano
<i>potrestat</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	24 %	(ano)
<i>slyšet</i>	percepční	slyšitelný vjem	ano	61 %	ne
<i>souhlasit</i>	verbální/ mentální	verbální	ne	42 %	ano
<i>stydět se</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	27 %	ne
<i>uposlechnout</i>	nespecifi- kovaný	verbální	ne	50 %	ne

* Závorky indikují značnou míru kontextové závislosti uvedené implikace (je možné ji slovesu přisoudit jen v některých kontextech).

významu slovesa) s oporou v popisu lexikálního významu nabízeném výkladovými slovníky (srov. stručné popisy významu v přehledu analyzovaných sloves na konci odd. 1, zejm. v nich užitá slovesa: *projevit, pocítit, vnímat* aj.). Platí ovšem, že uvedené kategorie odpovídají typickému užití příslušných sloves a nevylučují užití odlišné, např. sloveso *poděkovat* typicky označuje verbální akt, avšak *poděkovat* lze i neverbálně, např. pokynutím hlavy.

	ontologický typ reakce	ontologický typ stimulu	syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu	vyjádření stimulu v ohnisku	implikování reciproční situace
<i>urazit se</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	26 %	ne
<i>vadit</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ano	46 %	ne
<i>vidět</i>	percepční	viditelný vjem	ano	63 %	ne
<i>vynadat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	30 %	(ano)
<i>vyvrátit</i>	verbální	verbální	ano	43 %	(ano)
<i>závidět</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	23 %	ne

Vyhodnocování dokladů lze ilustrovat na následujících dokladech:

- (3) *Chrudimskému soudu se po letech podařilo potrestat pytláka, tentokrát za zastřelení srnce* (SYN v12).
- (4) *Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán peněžitým trestem zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok [...]* (SYN v12).

V obou dokladech je stimul děje označeného slovesem *potrestat* explicitně vyjádřen formou slovesného doplnění typu *za něco*; zatímco v dokladu (3) je toto doplnění součástí ohniska věty, v dokladu (4) tvoří základ věty, předpokládáme-li její neutrální intonační realizaci. Podobu intonační realizace, a tedy rovněž aktuální členění věty, je většinou možné určit na základě kontextu.⁽²²⁾ Například u dokladu (4) je představitelná také interpretace odpovídající umístění ohniska na člen *za jízdu pod vlivem alkoholu*; jednalo by se

22 V některých případech ovšem nebyl kontext dostupný v korpusové aplikaci dostatečně široký k tomu, aby bylo možné aktuální členění s jistotou určit; v takových případech jsem zvolil interpretaci, kterou jsem vyhodnotil jako pravděpodobnou.

o tzv. subjektivní slovosled, signalizovaný umístěním intonačního centra pravděpodobně na výraz *alkoholu*. Kontext věty poskytnutý korpusovou aplikací však tuto interpretaci vylučuje, tj. prokazuje, že ve větě je uplatněn běžný objektivní slovosled, v němž člen *za jízdu pod vlivem alkoholu* patří k základu věty. Srovnajme doklad (4) rozšířený o předchozí kontext:

- (5) *Bylo prokázáno, že krev řidiče v době odběru obsahovala nejméně 1,06 promile alkoholu v krvi. Proto dopravní policisté z Domažlic zahájili úkony trestního řízení pro podezření ze spáchání přečinu ohrožení pod vlivem návykové látky. Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán peněžitým trestem, zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok [...]* (SYN v12).

Příslušnost členu *za jízdu pod vlivem alkoholu* k základu věty je možné prokázat standardními testy k rozlišení základu a ohniska, např. otázkovým testem: *Čím může být potrestán za jízdu pod vlivem alkoholu?* (*Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán*) *peněžitým trestem, zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok*. Odpověď mimo závorku zaměřuje ohnisko věty, člen v závorce tedy patří k základu věty.

Stimul děje ovšem ve větě vyjádřen být nemusí, je-li syntakticky fakultativní (v případě slovesa *potrestat* tomu tak je) – pak se pouze vyrozumívá z kontextu, srov.

- (6) *Prokurátor požadoval tři roky za mřížemi, soudkyně se je však rozhodla potrestat pokutou 200 tisíc [...]* (SYN v12).

Do kategorie „stimul je vyjádřen v ohnisku“ byly započítávány doklady typu (3), zatímco do kategorie „stimul není vyjádřen v ohnisku“ byly započítávány doklady typu (4) a (6).

Jako případy (ne)vyjadřování stimulu děje v ohnisku jsem započítával i případy, kdy byl stimul vyjádřen (nebo spoluvyjádřen) vět-

ným členem, který nezávisel přímo na daném slovesu reakce, ale na některém z jeho syntaktických doplnění. Můj přístup byl tedy výrazně sémantický, od syntaktické formy abstrahující (což má souvislost s širokým pojetím významových kategorií reakce i stimulu). Lze to demonstrovat např. na slovese *litovat*. Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) se užívá ve třech významech: 1. „rmoutit se pro něco“ (*litoval svých chyb*), 2. „pociťovat nebo projevovat soucit“ (*litoval strýčka, který nedávno zemřel*), 3. „šetřit s něčím“ (*nelitoval peněz a koupil si závodní motorku*). V analyzovaném vzorku významně převažovaly doklady se slovesem *litovat* ve významu č. 1, několik dokladů však zahrnovalo sloveso *litovat* ve významu č. 2 (ve významu č. 3 vůbec nejde o sloveso reakce), například:

- (7) *Patrik upřímně litoval mladý pár i sestru paní Kennedyové, kteří s největší pravděpodobností zahynuli [...] (SYN v12).*

Stimul děje je tu vlastně vyjádřen celým komplexem *mladý pár i sestru paní Kennedyové, kteří s největší pravděpodobností zahynuli* – je jím skutečnost, že „mladý pár i sestra paní Kennedyové s největší pravděpodobností zahynuli“. Vedlejší věta atributivní ho tedy spoluvyjádřuje. Uvedený doklad byl zařazen do kategorie „stimul je vyjádřen v ohnisku“. Jako příklad dokladu, v němž je stimul vyjádřen pouze větou atributivní, lze uvést následující užití slovesa *odsoudit*:

- (8) *Na doživotí byl včera ve Spojených státech odsouzen atentátník Jared Lee Loughner, který loni na mítinku v arizonském Tucsonu zastřelil šest lidí [...] (SYN v12).*

Také tento doklad byl započítán mezi případy se stimulem vyjádřeným v ohnisku věty.

Vyhodnocování dokladů bylo pochopitelně komplikováno polysémií/homonymií analyzovaných sloves reakce (srov. přehled sloves

reakce na konci odd. 1 a také komentář ke slovesu *lítovat* v předchozím odstavci). Zvolil jsem v principu jednoduchý přístup: rozhodující pro mě bylo, zda korpusový doklad obsahoval příslušnou formu, kterou je možné z významového hlediska hodnotit jako sloveso reakce; pokud příslušná forma takový význam neměla, byla ze souboru hodnocených dokladů vyřazena. V některých případech těmito dvěma základním způsobům užití (dané sloveso vyjadřuje reakci na nějaký podnět vs. dané sloveso nevyjadřuje reakci na nějaký podnět) odpovídal větší počet lexikálních významů. Rozdíly mezi nimi, pokud jde o aktuální členění vět a o formulované hypotézy vůbec, jsem se ovšem nezabýval, s ohledem na množství materiálu a „manuální“ povahu anotace by to bylo jen obtížně proveditelné. Pro ilustraci zde uvedu jeden příklad polysémie vybraného slovesa reakce i popis toho, jak jsem k ní při analýze přistoupil.

Sloveso *vidět* má podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) 7 významů: 1. „mít schopnost vnímat zrakem, nebýt slepý (*od narození nevidí*)“, 2. „vnímat zrakem; spatřovat (*vidět věci okolo sebe*)“, 3. „potkávat (se), setkávat se, scházet se (*delší dobu se s přáteli neviděli*)“, 4. „pozorovat, poznávat (*stonal, všichni to na něm viděli*)“, 5. „představovat si, vybavovat si (*viděl v duchu svého starého učitele*)“, 6. „považovat, uznávat (*viděli v něm nepřítele*)“ a 7. „pronikat k podstatě něčeho; nazírat intuicí (*viděl zkoumaný jev v jeho vývoji*)“. Uvedené sloveso je možné hodnotit jako sloveso reakce ve významech 1, 2 a 4 (i další významy mají souvislost s vizuálním stimulem, nevyjadřují ale percepce). Doklady manifestující význam č. 1 by ale započítávány nebyly (kdyby byly ve vzorku zastoupeny – zastoupeny totiž nebyly), protože stimul děje v nich není syntakticky vyjádřitelný, tj. sloveso v daném významu je nutně bezpředmětové.

Jak už bylo řečeno výše, doklady nezapočítané do statistik jsou v souboru s analyzovanými vzorky vyznačeny červenou barvou. Níže uvedu několik takových případů; bude se jednat o doklady, které nebyly započítány z toho důvodu, že dané sloveso nebylo možné považovat za sloveso reakce.

- *odsoudit*: Trosky nefunkčního amerického satelitu UARS, který dosloužil a je odsouzen k zániku, dopadnou na Zemi dnes (SYN v12).
- *popřít*: Když totiž Kováč Lexu jmenuje, ztratí tvář a popře podstatu všech svých dosavadních politických aktivit (SYN v12).
- *stydět se*: Margaret Thatcherová byla z prostších poměrů, a tak se nestyděla mluvit nahlas o hodnotách, které jí pomohly k úspěchu (SYN v12).
- *vyvrátit*: Prudký vítr, který doprovázel v noci ze středy na čtvrtek bouří v Královéhradeckém kraji, vyvrátil několik desítek stromů (SYN v12).

4 VYHODNOCENÍ VÝSLEDKŮ ANALÝZY

Z tabulky je evidentní, že hypotéza č. 3 se ukázala jako platná u 17 sloves z celého souboru 22 sloves (srov. sloupec tabulky „syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu“). Uvedené doplnění je povrchově syntakticky nutné jen u sloves *popřít*, *slyšet*, *vadit*, *vidět* a *vyvrátit*. Možnost kontextové elipsy typu *Popřel, že tam byl?* – *Popřel*. jsem v této souvislosti nebral v potaz. Naopak případy typu *pozval jsem ji na večeři, ale ona odmítla; musím bohužel odmítnout; bál se odmítnout* jsem považoval za projev syntaktické fakultativnosti příslušného doplnění.⁽²³⁾

Vyhodnocení výsledků korpusové sondy z hlediska hypotézy č. 4 je obtížnější; z předposledního sloupce tabulky je patrné, že podíl dokladů, v nichž bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku, se pohyboval v rozpětí od 9 % do 63 %. Zřejmé je i to, že jen

²³ Zvolené řešení ale nelze pokládat za zcela nesporné. Srovnejme případy jako *Volal na ni, ale ona neslyšela*; *Koupil jsem pro nás lístky do divadla, nevdá?*, kde pravovalenční doplnění lexikálně realizováno není.

u menšiny sloves byl tento podíl větší než 50 %; jen pro slovesa *lítovat*, *poděkovat*, *popřít*, *vidět* a *slyšet* platí, že v analyzovaném vzorku byla většinou užita tak, že doplnění s významem stimulu bylo vyjádřeno v ohnisku věty. U ostatních (tedy celkem u 17) sloves takové doklady ve vzorcích nepřevažovaly; o deseti slovesech pak platí, že doplnění s významem stimulu bylo v ohnisku vyjádřeno v méně než třetině analyzovaných výskytů (srov. slovesa *odpovědět* – 20 %, *odvděčit se* – 9 %, *stydět se* – 27 % aj.).

Zaměřme se nyní na oněch pět sloves, u nichž bylo doplnění s významem stimulu většinově vyjádřeno v ohnisku věty, tj. na slovesa *lítovat*, *poděkovat*, *popřít*, *vidět* a *slyšet*. U třech z nich, konkrétně u sloves *popřít*, *slyšet* a *vidět*, je možné pozorovat korelaci mezi neplatností hypotézy č. 3 a neplatností hypotézy č. 4. Jinými slovy jde o slovesa, u kterých syntaktické doplnění s významem stimulu není z povrchové struktury věty vypustitelné, a současně o slovesa užitá (v analyzovaných vzorcích) většinou společně s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku. Jedno z možných vysvětlení této korelace je následující: doklady s nevyjádřeným doplněním stimulu snižují podíl dokladů, v nichž je dané doplnění vyjádřeno v ohnisku věty; pokud stimul děje ve větě vyjádřen být musí, jako u výše uvedených čtyř sloves, podíl těchto dokladů je přirozeně vyšší. Takové vysvětlení je však poněkud technické, tj. neidentifikuje vnitrojazykovou souvislost mezi syntaktickou obligatorností doplnění a jeho tendencí ke kontextové nezapojenosti (neplatí ovšem apriorně, že taková souvislost vůbec existuje). Syntaktická obligatornost doplnění má nejspíše gramatickou souvislost se skutečností, že jde o bezpředložkové doplnění akuzativní (srov. *poděkovat za něco*, *odpovědět na něco* aj.), mající často podobu vedlejší věty obsahové: *popřel, že to udělal*; *viděl, že to jeho dceru baví*; *slyšel, že o patro výš probíhá oslava*. Skutečnost, že obsahem s (relativně) vysokou informační relevancí je „vybaveno“ právě takové doplnění (pravovalenční, syntakticky centrální, propoziční), je nakonec málo překvapivé. Pokud je tento obsah strukturován jako presupozice a přitom je informačně nový, je pro interpretaci

věty vyžadováno uplatnění akomodace (doplnění příslušné informace do kontextu; srov. odd. 2). O slovesech *vidět* a *slyšet* navíc platí, že v nich doplnění s významem stimulu povahu presupozice mnohdy ani nemá, srov. *Neviděl jsem tam žádného policistu* (přítomnost policisty není presupponována) × *Neviděl jsem, jak ke mně přichází policista* (přítomnost policisty je presupponována).

Podkud jde o hypotézu č. 5 (viz poslední sloupec tabulky), určité její potvrzení lze spatřovat v tom, že tři slovesa, která reciproční situaci navozují zřejmě nejsilněji – *odpovědět*, *odvděčit se* a *pomstít se* –, patřila ke slovesům s nejnižším podílem dokladů, v nichž byl stimul děje vyjádřen v ohnisku věty (po řadě: 20 %, 9 % a 24 %). Některá ze sloves, která reciproční situaci neimplikují, naopak patřila ke slovesům s nejvyšším podílem takových dokladů, srov. *litovat* (52 %), *uposlechnout* (50 %), *vidět* (63 %), *slyšet* (61 %). Jejich relativně vysoký podíl ovšem měla i slovesa s možnou reciproční interpretací, srov. zejm. *odmítnout* (62 %) a *popřít* (51 %). Jako potenciální vysvětlení se nabízí pozorování, že v obou vzorcích bylo nemálo dokladů, v nichž pravovalenční doplnění v ohnisku vyjadřovalo stimul děje nepřímo, z části implicitně, srov.

- (9) *Nemohl jsem odmítnout jeho pozvání, abych s ním a s několika jeho starými přáteli povečeřel* (SYN v12). → *Byl jsem pozván, abych s nimi povečeřel.*
- (10) *Na zanedbané zahradě reportér MF DNES zastihl jen asi padesátiletého muže, který odmítl sdělit své jméno* (SYN v12). → *Muž byl vyzván, aby sdělil své jméno.*
- (11) *Obviněný muž popřel, že by vraždu spáchal, a odmítl vypovídat* (SYN v12). → *Muž byl obviněn, že spáchal vraždu.*

Jako doklady se stimulem děje vyjádřeným v ohnisku byly anotovány nejen doklady typu (9), ale také doklady typu (10) a (11), v nichž součástí doplnění s významem stimulu není specifikace presupponovaného mluvního aktu (výzva, resp. obvinění). Proti hypotéze č. 5 ovšem

vypovídá to, že nízký podíl dokladů s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku měla i slovesa, která reciprocitu neimplikují, srov. *stydět se* (27 %), *urazit se* (26 %), *závidět* (23 %). Celkově je tedy nutno říci, že hypotéza č. 5 byla analýzou potvrzena mnohem slaběji než hypotézy č. 3 a 4. Roli tu nejspíše hrálo to, že některým slovesům je možné reciprocitu přisuzovat jen ve volnějším smyslu (srov. slovesa, u kterých je v posledním sloupci tabulky hodnota „ano“ uvedena v závorce, např. *poděkovat* – 55 % a *vyvrátit* – 43 %; jako implicitně reciproční se tato slovesa projevují jen v některých kontextech), a také interference dalších faktorů (např. u sloves *odmítnout* a *popřít* vyšší podíl dokladů s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku souvisí s tím, že dané doplnění je u těchto sloves ztvárněno jako akuzativní objekt).

ZÁVĚR

V předloženém textu jsem se zabýval syntakticko-sémantickými vlastnostmi tzv. sloves reakce (sloves vyjadřujících určitou reakci na určitý stimul). Na základě toho, že stimul děje je u těchto sloves složkou významu, která se označuje jako presupozice (zjednodušeně: významový předpoklad, s jehož platností se počítá), jsem formuloval několik hypotéz: *Hypotéza č. 1:* Syntaktické doplnění s významem stimulu děje je argumentem (aktantem) slovesa reakce. *Hypotéza č. 2:* Dané doplnění je sémanticky obligatorní. *Hypotéza č. 3:* Dané doplnění je syntakticky fakultativní. *Hypotéza č. 4:* Dané doplnění zpravidla není vyjádřeno v ohnisku věty. *Hypotéza č. 5:* Jestliže dané doplnění společně s denotátem slovesa konstituuje reciproční situaci, vyjádření doplnění v ohnisku věty je méně obvyklé než při nekonstituování reciproční situace. První dvě hypotézy byly ověřovány jen introspektivně, poslední tři hypotézy byly prověřovány prostřednictvím korpusové analýzy. Výsledek lze shrnout následujícím způsobem:

- Ad hypotéza č. 1: Zdá se, že u každého z 22 analyzovaných sloves reakce má doplnění s významem stimulu povahu argumentu

(aktantu): sloveso jím může být rozvito pouze jednou a skupina sloves, která je daným doplněním možné rozvíjet, je poměrně omezená (příp. jednotlivé skupiny sloves, pokud bychom se zaměřili na určité formální typy tohoto doplnění).

- Ad hypotéza č. 2: Aplikace dialogového testu na jednotlivá slovesa reakce naznačuje platnost této hypotézy. Například: *Karel mi konečně odpověděl. – Na co ti odpověděl? – *Nevím. / Jeho bývalá manželka se mu pomstila. – Za co? – ?Nevím.*
- Ad hypotéza č. 3: Analýza korpusových vzorků ukázala, že pro některá slovesa tato hypotéza platí, zatímco pro jiná neplatí. Tento rozdíl má zřejmou souvislost s formou syntaktického doplnění a s tím, zda má, nebo nemá povahu patientu (v pojetí Lopatkové et al. 2022), srov. např. *litovat čeho* vs. *kritizovat někoho (za něco)*.
- Ad hypotéza č. 4: Podíl dokladů, v nichž bylo syntaktické doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty, se u jednotlivých sloves pohyboval v rozsahu od 9 % do 63 %. Jen u pěti sloves reakce však přesahoval 50 %, což naznačuje oprávněnost dané hypotézy.
- Ad hypotéza č. 5: U tří sloves, která silně navozují reciproční situaci, byl podíl dokladů, v nichž bylo syntaktické doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty, nízký. Naopak u čtyř sloves, která reciproční situaci neimplikují, byl podíl těchto dokladů relativně vysoký. U ostatních sloves však byly výsledky analýzy nekonkluzivní, příp. dokonce indikovaly neplatnost dané hypotézy.

Podstatou klasifikace korpusových dokladů, jejíž výsledky byly v textu představeny (ve vztahu k hypotézám č. 3, 4 a 5), bylo „manuální“ přiřazování aktuálněčlenských hodnot syntaktickým doplněním s významem stimulu; případy, kdy doplnění nebylo ve větě povrchově realizováno, byly pojmány tak, jako kdyby bylo vyjádřeno v základu věty. S ohledem na to, jakých jevů se tato klasifikace týkala (aktuální členění, významy implikované slovesnými lexémy aj.), není překvapivé, že zařazení některých dokladů bylo problematické a může být vnímáno jako diskutabilní. V obecné rovině je překážkou sémantické klasifikace

znakových jednotek jazyka skutečnost, že počet sémantických tříd je nutně limitovaný (vyžaduje to ekonomie lingvistického popisu), zatímco počet zařazovaných jednotek může být značný. Klasifikace některých jednotek je navíc problematická z důvodu nedostatečné manifestace významových rysů, na jejichž základě jsou jednotlivé třídy definovány. Určité významy jsou obtížně zařaditelné už ze své podstaty: platí to například o vysoce abstraktních významech syntaktických, jako jsou právě hodnoty aktuálního členění, nebo také o významech různým způsobem implikovaných, vyplývajících z užití znakových jednotek. V těchto případech je také klasifikace silně závislá na zvolené lingvistické teorii.

„Manuální“ anotace, která je při klasifikaci dokladů na základě hloubkově syntaktických významů zřejmě nevyhnutelná, vyžaduje práci s relativně malými vzorky dat. Každou z položek souboru je nutno zařadit do určité apriorně definované třídy, podle apriorně definovaných kritérií. Sémantická klasifikace však nemůže být zcela objektivní, ani když je založena na pevně daných kritériích.⁽²⁴⁾ Číselné hodnoty, které z takové klasifikace vzejdou, je proto nutno interpretovat s opatrností. Vyjde-li např. pro jednotku A výsledek 50 % a pro jednotku B výsledek 52 % (srov. výše slovesa *uposlechnout* a *litovat*), nelze takový rozdíl pokládat za relevantní. Výrazně odlišné výsledky, např. 52 % versus 20 % (srov. *litovat* a *odpovědět*), ovšem indikativní být mohou, zejména pokud jsou mezi jednotkami také výrazné rozdíly jazykové (sloveso *litovat* váže syntakticky obligatorní doplnění s formou bezpředložkového akuzativu, zatímco sloveso *odpovědět* váže syntakticky fakultativní doplnění s formou *na* + akuzativ). Nejde tedy o to, že podíl dokladů určitého typu byl u slovesa *litovat* o 32 % častější než u slovesa *odpovědět* (přesná hodnota je tu málo podstatná), ale o to, že u slovesa *litovat* byl tento podíl *výrazně častější*.⁽²⁵⁾ Daná charakteristika by

24 Objektivnost analýzy by mohl zvýšit větší počet anotátorů a snaha o co největší „mezianotátorskou shodu“ (srov. Sláma a Štěpánková 2023), ale ani v tom případě by nebylo možné dosáhnout úplné objektivnosti.

25 Charakteristiky typu *často*, *zpravidla*, *převážně*, *zřídka*, *méně často* jsou nakonec v jazykovědě tradiční, běžně se objevují např. v lexikografických popisech.

nejspíše platila i při (do jisté míry) odlišné koncepci aktuálního členění, při jiném řešení nevyhraněných nebo sporných případů, při větší, či naopak menší míře nekonzistence v klasifikaci atp. Při takovém způsobu pohlížení na „exaktní“ číselné hodnoty má, domnívám se, smysl o kvantitativně-kvalitativní analýzu sémantických jevů usilovat.

Tento text uvádí do souvislosti jevy, jako je presupozice, reciprocita a aktuální členění, způsobem, který lze snad označit za originální, zejména s ohledem na provedenou analýzu autentických (z korpusu získaných) jazykových dat. Jsem si ale vědom problematických aspektů zvoleného přístupu. Předmětem statistických analýz jsou namnoze jevy jednoduše (strojově) klasifikovatelné, jevy silně vázané na jazykovou formu. Analýza, kterou jsem provedl pro účely této studie, se týkala jevů na formě do značné míry nezávislých. Bylo by ideální, kdyby každá položka této analýzy (každý korpusový doklad) byla podrobně okomentována, tj. bylo by vysvětleno, proč byla zařazena do té nebo oné skupiny. Z praktických důvodů však uvádění takových komentářů nebylo možné (analyzovaných dokladů bylo celkem 4400). Uvítám, pokud tato studie vyvolá diskusi nejen o jevech, které byly předmětem analýzy, ale také o otázkách metodologických.

PhDr. Vojtěch Veselý, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 123/4

118 00 Praha 1

Česká republika

vvesely@ujc.cas.cz

Příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu GA ČR Sémantické typy a pragmatické aspekty recipročních sloves v češtině ve světle korpusových dat č. 21-13807S.

LITERATURA

- Daneš, František. 1971. „Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní.“ In *Miscellanea linguistica*. Ed. Miroslav Komárek. Ostrava: Profil, s. 131–138.
- Daneš, František a Hlavsa, Zdeněk. 1981. *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- Dimitriadis, Alexis. 2008. „The event structure of irreducibly symmetric reciprocals.“ In *Event Structures in Linguistic Form and Interpretation*. Eds. Johannes Dölling, Tatjana Heyde-Zybatow a Martin Schäfer. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 327–354.
- Dočekal, Mojmír. 2017. „Veridikálita.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/VERIDIKALITA>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Fillmore, Charles. 1969. „Types of lexical information.“ In *Studies in syntax and semantics*. Ed. Ferenc Kiefer. Dordrecht: Reidel, s. 109–137.
- Fraassen, Bas van. 1968. „Presupposition, implication, and self-reference.“ *The Journal of Philosophy* 65, s. 97–116.
- Grepl, Miroslav a Karlík, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Hajičová, Eva, Karlík, Petr a Dočekal, Mojmír. 2017. „Presupozice.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/PRESUPOZICE>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Hajičová, Eva. 1975. *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*. Praha: Academia.
- Haspelmath, Martin. 2007. „Further remarks on reciprocal constructions.“ In *Reciprocal Constructions*. Ed. Vladimír Nedjalkov. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 2087–2115.
- Heimová, Irene. 1992. „Presupposition projection and the semantics of attitude verbs.“ *Journal of Semantics* 9, s. 183–221.
- Karlík, Petr. 2017. „Argument.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/ARGUMENT>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Karttunen, Lauri. 1971. „Some observations on factivity.“ *Papers in Linguistics* 4(1), s. 55–69.

- Karttunen, Lauri. 1973. „Presuppositions of compound sentences.“ *Linguistic Inquiry* 4(2), s. 169–193.
- Karttunen, Lauri. 1974. „Presupposition and linguistic context.“ *Theoretical Linguistics* 1, s. 181–194.
- Kettnerová, Václava a Lopatková, Markéta. 2020. „Ke způsobům vyjádření závislosti v češtině.“ *Slovo a slovesnost* 81(4), s. 243–268.
- Kiparski, Paul a Kiparskiová, Carol. 1973. „Fact.“ In *Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik*. Eds. János Petöfi a Dorothea Francková. Frankfurt: Athenäum, s. 315–354.
- König, Ekkehard a Gast, Volker (eds.). 2008. *Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations*. Berlin: De Gruyter.
- Křen, Michal et al. 2023. „Korpus SYN; verze 12.“ <https://www.korpus.cz>. Praha: Ústav Českého národního korpusu, FF UK (přístup 15. 1 2024).
- Levinson, Stephen. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, David. 1979. „Scorekeeping in a language game.“ In *Semantics from Different Points of View*. Eds. Rainer Bäuerle, Urs Egli a Arnim Stechow. Berlin: Springer-Verlag, s. 172–187.
- Lopatková, Markéta et al. 2022. „VALLEX 4.5.“ <http://hdl.handle.net/11234/1-4756> LINDAT/CLARIAH-CZ. Digital Library at the Institute of Formal and Applied Linguistics (ÚFAL), Faculty of Mathematics and Physics, Charles University (přístup 15. 1 2024).
- Panevová, Jarmila. 1974–1975. „On Verbal Frames in Functional Generative Description I–II.“ *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 22–23, s. 3–40, s. 17–52.
- Pergler, Jiří. 2022. „K vyjadřování reciprocity v češtině: souvýskyt výrazu *je-den – druhý* s reflexivem.“ *Naše řeč* 105(4), s. 189–206.
- Sgall, Petr, Hajičová, Eva a Buráňová, Eva. 1980. *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- Sláma, Jakub a Štěpánková, Barbora. 2023. „Postavení ambipozic v češtině.“ *Slovo a slovesnost* 84(1), s. 91–121.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2003. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*. 1989. Praha: Academia.

Strawson, Peter. 1950. „On referring.“ *Mind* 59(235), s. 320–344.

Veselý, Vojtěch. 2023. *K presupozicím v češtině a jejich (ne)stálosti ve vztahu ke kontextu*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.

Veselý, Luboš a Veselý, Vojtěch. 2021. „K presupozici předchozího (stejně-
ho / podobného) děje u prefigátů s *při-* a *pře-*.“ *Slovo a slovesnost* 82(3),
s. 232–248.

Veselý, Luboš a Veselý, Vojtěch. 2022. „Otázka analogie mezi reciproky a pluralii
tantum v češtině.“ *Linguistic studies* 44, s. 19–39.

PERSONIFIKUJÍCÍ LIDOVÉ NÁZVY KVĚTIN A PTÁKŮ V ČEŠTINĚ

DAVID LAVIČKA

PERSONIFICATION IN CZECH VERNACULAR NAMES OF FLOWERS AND BIRDS

The article focuses on personification in Czech vernacular names of flowers and birds. It explores different forms of personification used in vernacular names and compares the metaphors in each of the two domains in order to show how flowers and birds are perceived with regard to anthropocentrism.

Keywords: personification; vernacular names; names of birds; names of flowers; linguistic image of the world

ÚVOD

Tento příspěvek se zaměřuje na problematiku personifikace v lidové reflexi přírody. Centrálním zájmem jsou pro tuto práci české lidové názvy květin a ptáků. Na následujících stranách se budu věnovat nejen pestrosti personifikujících názvů, s nimiž se zde můžeme setkat, ale rád bych odkryl i některé jazykové a kognitivní principy, jež vznik těchto názvů provázejí. Součástí příspěvku je také porovnání těchto dvou skupin názvů z hlediska přítomných personifikací – vzhledem k tomu, že se každá skupina názvů váže k jiné formě života, lze předpokládat, že i personifikace se budou realizovat v každé z nich odlišně.

1 METAFORA A PERSONIFIKACE

Klíčovým pojmem pro tento výzkum je personifikace, tradičně chápána jako druh metafory (Jelínek 2017). Chceme-li tedy porozumět per-

sonifikaci, je nutné se nejprve zaměřit na metaforu, která představuje obecnější princip. Existuje velké množství různých pojetí, která se snaží postihnout podstatu metafory a její souvislost s lidským myšlením. Tradičně nebyla úloha metafory v lidském poznávání světa považována za důležitou (srov. Ricœur 1975), novější koncepce tuto úlohu naopak vyzdvihují a poukazují na hluboké ukotvení metafory v lidském myšlení. Autoři, kteří chápou metaforu jako důležitý prvek našeho myšlení, upozorňují zejména na všudypřítomnost metafory v naší jazykové produkci (Lakoff a Johnson 2003; Gibbs 1994; Récanati 2004), na heuristickou funkci metafor (Ricœur 1975), na schopnost metafory strukturovat náš svět (Lakoff a Johnson 2003) a vyjádřit a zprostředkovat zkušenost jinak nepřenositelnou (Ricœur 1975; Lakoff a Johnson 2003).

Tato pojetí dále zdůrazňují souvislost metafory a naší zkušenosti s fyzickým světem, zejména vlastním tělem. Metafory čerpají z naší tělesné zkušenosti a tato zkušenost je pak uplatněna při zprostředkování více abstraktních prožitků a při popisu „vzdálenějšího“ světa, než je vlastní tělo. Lidské tělo potom představuje základní měřítko pro pochopení a popis okolního světa, např. pro vyjádření prostorových vztahů (Lakoff a Johnson 2003; Gibbs 1994, 193) nebo pro rozlišování a kategorizaci jevů (Vaňková et al. 2005, 60; Black 1976, 221). Použití metafory pro vyjádření dané skutečnosti znamená ve své podstatě aplikovat na tuto skutečnost určité představové schéma⁽¹⁾ podmíněné lidskou zkušeností s fyzickým světem (Lakoff a Johnson 2003, 161).

Popsaný způsob vztahování se ke světu je antropocentrický: člověk vnímá sám sebe jako centrum a na základě jemu nejbližších zkušeností pak hodnotí okolní jevy. Antropocentrismus se projevuje nejen metaforickými projekcemi lidské tělesné zkušenosti, ale také klasifikací a hierarchizací jevů a citovým či morálním hodnocením (Vaňková et al. 2005, 57).

1 Použit překlad I. Vaňkové – orig. *image schema* (Vaňková et al. 2005, 60).

Metafory vznikají v souladu s antropocentrickým vztahem ke světu, a proto každá metafora aplikuje antropocentrická představová schémata na skutečnosti, které nutně lidské být nemusejí. Jakési „polidštění“, tj. přisouzení lidského tomu, co lidské není, je podstatou personifikace (Vaňková et al. 2005, 64), avšak neznamená to, že každá metafora je také personifikací. Personifikace představuje speciální případ metafory v tom, že představová schémata, která jsou na mimolidskou skutečnost promítána, tematizují samotného člověka, části lidského těla či děje a vlastnosti typické pro člověka (srov. Jelínek 2017).⁽²⁾

Chápání personifikace (resp. metafory obecně) coby projekce antropocentrických představových schémat zdůrazňuje neobjektivnost našeho vztahu k okolnímu světu. Přisoudit např. rostlině lidské chování znamená do určité míry potlačit smyslový vjem ve prospěch promítnutého obsahu naší mysli. Promítané obrazy proto nutně spoluutvářejí vnímanou realitu, což některé vědce a filozofy vede dokonce k přesvědčení, že smyslové vjemy zprostředkující vnější (objektivní) svět nemají vliv na naše vnímání reality a zdrojem pravdy jsou čistě kulturní konstrukty (Alderman 2017, 30). Takovouto vizi lidského poznání však lze chápat spíše jako pokus osvobodit se od vnějšího světa a nabýt nad ním absolutní kontrolu proměnou světa v pouhý kulturní konstrukt (ibid.). Projekci, k níž dochází během personifikace, tak nelze chápat jako jediný prvek tvořící naše poznání o vnějším světě, ale stejně jako v případě projekcí psychologických⁽³⁾ je třeba předpokládat, že k uskutečnění či přinejmenším usnadnění projekce musí ve vnějším, tj. nesubjektivním, světě nastat určité vhodné podmínky. Z toho vyplývá, že různé skutečnosti umožňují

2 Zatímco např. metafora *Petr je hlemýžď* vychází z antropocentrického obrazu hlemýžďe zřejmě jakožto pomalého zvířete, metafora *nebe se zlobí*, kromě toho, že odráží antropocentrický vztah ke světu, tematizuje nadto chování charakteristické pro člověka, a proto ji lze chápat jako případ personifikace.

3 Jung například uvádí, že archetyp v neprojektované podobě nemá žádný konkrétní tvar (Jung 2018, 132), avšak bývá realizován většinou v charakteristických symbolech (například u archetypu matky to mohou být matka, babička, chůva, Sofia, církev, univerzita, zahrada apod.; ibid., 192).

promítnout některé duševní obrazy lépe než jiné. Tento předpoklad představuje důležité východisko pro srovnávací část příspěvku.

2 SPECIFIKA LIDOVÝCH JMEN

V tomto článku se zabývám lidovými přírodními názvy, což je v mnoha ohledech unikátní oblast jazyka. Je proto třeba na tomto místě zmínit alespoň některá jazyková specifika, která vycházejí z komplexního kulturního a historického pozadí lidových jmen.

Původ lidových jmen je různě starý, u některých názvů už praslovanský, ale převážně až český. Mnohé lidové názvy však nemusejí mít nutně slovanský původ, ale mohou být převzaty i z jiných jazyků, a to opět v různé době (Machek 1954, 8–11).

Lidové názvy se vyznačují velkou formální variabilitou, protože nebyly nijak centrálně regulovány, a proto každý kraj, či dokonce okres nebo město mohly mít svou variantu názvu, nebo dokonce i název zcela vlastní (Klůz 1977, 17). Lidové názvy tvoří základ oficiálního českého názvosloví (ibid., 10), avšak jména v něm obsažená tvoří jen malou část všech lidových jmen. Pro sestavení názvosloví byly využity ty nejrozšířenější názvy (např. *koňadra*; ibid.), neznamena to však, že se nutně jedná o lidová jména, která byla používána všeobecně, jak dosvědčují doklady jmen z různých lokalit, v nichž tentýž druh má zcela jiné jméno (pro sýkoru koňadru uvádí Klůz více než padesát různých jmen z různých krajů, některá z nich jsou nářečními variantami slova *koňadra*, některá zcela lexikálně odlišnými pojmenováními, jako např. *babčice*, *patiřa* apod.).

3 VÝCHODISKA A ZAMĚŘENÍ VÝZKUMU

V tomto článku pracuji s českými lidovými názvy květin a ptáků, které jsem excerpoval ze dvou zdrojů. Názvy květin jsem extrahoval z práce Z. Hladké *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích* (2000); jména ptáků

vycházejí ze seznamu lidových názvů sesbíraných Z. Klůzem v publikaci *Naše ptactvo v lidovém názvosloví a vědecké terminologii* (1977).

Jako personifikaci bylo ve výchozím materiálu možno vyhodnotit celkem 393 názvů. Tento počet však zahrnuje jednak identické názvy zjištěné pro více druhů (např. *ovčák* pro kolihu malou i slučku malou; Klůz, 1977), jednak různé morfologické či hláskové varianty jednoho jména (např. *babče*, *babčice*, *babčinka*, *babice*, *babička*, *babuška* apod.). Pro potřeby tohoto výzkumu proto vycházím ze zkráceného korpusu personifikujících jmen, v němž každý název figuruje pouze jedenkrát bez ohledu na to, zda označuje více druhů, a v němž různé morfologické varianty názvu zastupuje jediná zastřešující forma. V této redukované podobě výchozí materiál čítá 101 jmen květín a 57 jmen ptáků. K tomuto seznamu bylo v posledním kroku potřeba doplnit ty lidové názvy, které dnes figurují v národním názvosloví jako názvy oficiální, protože je ve svých korpusech autoři neuvádějí. Zde jsem vycházel z rozsahu druhů, jež uvádí jednak atlas *Naše květiny* (Deyl a Skočdoplová-Deylová 2001), jednak *Atlas ptáků České a Slovenské republiky* (Dungel a Hudec 2001). Takto doplněných názvů je celkem pět: *černohlávek*, *hlaváč(ek)*, *kokotice*, *dřemlík*, *poštolka*.

K materiálu pak přistupuji se dvěma zřeteli:

1. co je personifikováno (tj. zda část těla, zbarvení, chování, celý živočich/květina apod.);
2. co názvy tematizují (tj. zda celého člověka, části těla, lidské chování, profese atd.).

V prvním bodě se zaměřuji na pojmenovanou skutečnost: zde mě zajímá, nakolik jsou květina či pták vzhledem k danému názvu chápáni jakožto individua, a naopak do jaké míry se personifikace omezují jen na jejich část. Druhý bod se týká zdrojové oblasti názvů, která odpovídá naší kultuře, tedy tomu, jaký obraz personifikace přenáší.

Vzhledem k „živelnosti“ a spontánnosti lidových názvů není v ambicích tohoto výzkumu výsledky kvantifikovat: excerpovaný materiál je nejenže poměrně omezený, ale je specifický právě množstvím různých

ných morfologických a hláskových variant, a je nadto podmíněn jak samotnou přírodní oblastí (každá má jiný počet zástupců), tak dalšími faktory, jako jsou například relativní četnost druhů v přírodě, jejich výskyt či nápadnost, kulturní důležitost atd. Důležitým faktorem je i produktivita představových schémat: zatímco některé metaforické obrazy se uplatňují výlučně pro jediný druh, například obraz *posměváčka* pro sedmihláska (lidově *posměváček*, *soudil* či *uštěpáček*), některá představová schémata jsou obecnější a mohou se objevovat i napříč přírodními říšemi (*babka*, *babička* apod. jako častý lidový název pro druhy ptáků, květin, stromů, hub, potažmo i pro věci).⁽⁴⁾

Vzhledem k těmto specifikům jazykového materiálu mají závěry z tohoto výzkumu jen omezenou platnost, přesto takové zkoumání umožní nahlédnout na jazykový obraz květin a ptáků a tento vyhodnotit v kontextu toho, nakolik tyto entity jsou, či naopak nejsou vnímány jako člověku podobné.

4 PERSONIFIKACE KVĚTIN

4.1 KVĚTINA JAKO ČLOVĚK

I přes evoluční vzdálenost mezi květinou a člověkem dokládají lidové názvy květin existenci konceptuálního schématu *květina je člověk*,⁽⁵⁾ v němž poupě/květ/plod odpovídá lidské hlavě, stonek krku nebo trupu, listy případně končetinám. Této představě odpovídají názvy *staříček* pro pampelišku (podle bílého chmýří; Hladká 2000), *mníšek* (rovněž pampeliška, zde podle holého, pleš připomínajícího povrchu po odvátí chmýří; Machek 1954) nebo *hlaváč(ek)*.

V dalších případech, v nichž je květina personifikována, je konceptuální analogie *květina je člověk* slabší, někdy těžko prokazatelná. Kvě-

4 *Slovník spisovného jazyka* (Havránek ed. 2011) uvádí, že slovo *babka* se používá v různých lidových názvech jako „mrak, přen. chmurné myšlenky; buchtá; zakrslý strom; pařez, pahýl vrby; palička bodláku; svazek lnu n. koudel; kovádlina na naklepávání kosy n. k nýtování“. Existence jména tematizujícího bábu či obecně stařenu však může být někdy motivovaná i metonymicky (např. *babí ucho* pro šalvěj; Hladká 2000).

5 Pro vyjádření metafor využívám zápis „X je Y“, s nímž pracují Lakoff a Johnson (2003).

tina v nich sice díky personifikaci figuruje coby individuum (v lidském slova smyslu), avšak bez očividných tělesných analogií k člověku. Do popředí se zároveň dostává jistý druh žertovnosti, jež souvisí s nadsázkou, kterou jazykové připodobnění rostliny k člověku je: *milovník* (svlačec) – jméno podle toho, že se tato rostlina ovíjí kolem jiné rostliny; *mládenec* (pcháč) – patrně podle statného vzrůstu, podobně i *sedlák*, *králíce* (kopretina), v tomto významu snad i *muž* (rozchodník); *naháček* / / *nahá ženská* (ocún) – podle toho, že ocún v době květu nemá listy; *dědek* (smil) – podle bílého chmýří na celé rostlině (vše Hladká 2000); *cikánka* a *komeníček* (bika) – podle tmavého květenství. Název *cikánka* se užívá i pro vlčí mák, tentokrát z důvodu připodobnění barvy květu k sukni (ibid.). Výjimečný je název *tanečník* pro třeslici, který se patrně vztahuje k chvění klásků této rostliny ve větru (ibid.), neboť tematizuje pohyb, zatímco ostatní názvy se týkají více statických vlastností rostliny.

Zvláštní skupinou jsou názvy, jež těží z mytologie. Na květiny jsou potom přenášeny již personifikované duševní obsahy (např. vodník, čert),⁽⁶⁾ a to s různými motivacemi: *čertíček*, *bubáčky* (bika) – podle tmavého květenství; *andělíček* (kociánek, pomněnka, sedmikráska) – zřejmě podle jemného vzhledu; *vodník* (pomněnka, rozrazil) a *hastrmánek* (blatouch, leknín) – podle prostředí výskytu květin, čímž se tyto případy řadí spíše k názvům metonymickým.

K metonymií mají blízko i jména *panáček*, *panenka* pro vlčí mák, motivovaná tím, že si s ním děti hrávaly jako s panenkou, a zejména pak název pro různé jarní květiny *sirotek* či *sirotka*, kvůli časnému růstu, když ještě jiné květiny nerostou (Hladká 2000).

Ze skutečnosti, že se v názvech květin objevují často jména typu panáček/panenka, paní, stařec, mládenec, muž apod., vyplývá, že přisouzení lidství květině není automatické a působí příznakově, tzn. že již ty nejobecnější charakteristiky člověka (stáří, pohlaví) mohou u květin sloužit dostatečně deskriptivně.

6 Mytologické postavy, bohové, víly apod. jsou v podstatě projekcemi psychického charakteru: „Někonečně mnoho z toho, co dnes pociťujeme jako součást naší vlastní psychické podstaty, se u primitiva projikováno ještě vesele prohání po širé pláni“ (Jung 2018, 91).

4.2 ČÁST KVĚTINY JAKO ČÁST TĚLA

Název *paní v trní* pro černuchu odkazuje k postavě, již lidé spatřovali v tvaru květu (Hladká 2000). Tento příklad dokládá narušení analogie *květina je člověk*: personifikována je zde jen část květiny a květina zde již tedy není vnímána jako individuum. Zřetelněji je tato ztráta celistvosti vidět u četných případů lidových jmen označujících rostlinu podle části lidského nebo zvířecího těla v rámci analogie *část květiny je část těla*. V těchto případech se rostlina jako celek doslova „rozpadá na díly“, které nám připomínají určitý kousek těla. Personifikována je pak pouze daná část, a nikoli rostlina jako celek.

Přisouzení určité části těla květiny k tělu člověka, případně zvířete, není systematické: brada či vousy se mohou vztahovat k listu (*Arónova brada* – árón), ale i ke květu (*vousy Ivanovy* – kavyl) či k plodu (*fousek* – koniklec), noha k listům (*kozí noha*) i ke květům (*stračí nožka* – ostrožka), oko ke květu (*pánbičkovy oči* – pomněnka) i k plodu (*vraní oko*). V případě, že se objevuje pravidelnost v přisuzování částí těla určitým částem rostlin, nejde o konceptuální představu v pravém slova smyslu, ale o blízkost tvarů, například vše kulaté je oko, případně hlava (podle velikosti); vše podlouhlé, ploché je jazyk; vše široké, ploché a s členitým krajem jsou packy atp. Přesto by bylo možné alespoň v té nejobecnější rovině určitou konceptuálnost nalézt, například podzemní části rostlin nejsou nikdy označovány jako oči (objevují se zde mj. prsty, vemeny, vole či moudí, z neanatomických názvů pak třeba ořechy), což by odpovídalo velmi základní antropomorfní představě stavby květiny, kde hlava (s očima) je umístěna vždy nahoře, nad zemí.

U personifikací částí rostlin je ve většině případů daná část těla v názvu doplněna o přívlastek, který specifikuje, zda se jedná o část těla lidského, nebo zvířecího. Výlučně lidské jsou *břich*, *pleška* nebo *prsty*. Výhradně zvířecí jsou potom *řapka*, *packa*, *paprčka*, *stopa*, *šlapka*, *drápky*, *pazourky*, *d'upa*, *prdélka*, *pupek*, *hubička*, *chvost*, *ocas*, *jazyk*, *kolénko*, *kule*, *moudí*,⁽⁷⁾ *noha*, *nůsek*, *pazneht*, *pysk*, *růžek*, *rožky*,

7 Zde jako součást názvu *kokotie múdcě*, později *kokotice* (Machek 1954).

tlama, vemenó, vole. Někde na pomezí se objevují *spár, křídlo, peří* a *žebro*, vztahující se k čertovi, a zvláště ještě *krev, slzy* (alt. *pláč*) a *srdéčko*, které se vztahují k nábožensky uctívaným bytostem (Bůh, Ježíš a Panna Maria). Ze specifického přisouzení určitých částí těla nábožensky uctívaným bytostem vyplývá i určitý obraz lidství: *krev, slzy, pláč* a *srdce* jsou zde reprezentovány svatými a Bohem (*krev pána Ježíše, slzičky panny Marie/pánbíčkovy*), čímž se vyzdvihuje jejich duchovní rozměr, tedy i to „božské v člověku“.

V některých případech se však části těla objevují jak s přívlastkem lidským, tak zvířecím (*brada, vous, nehet, oko, ucho, vlas, zub*). U některých rostlin se proto můžeme setkat s pojmenováním podle části těla jednou zoomorfní (*žabí oči*) a jednou antropomorfní (resp. deo-morfní; *pánbíčkovy oči*) – obojí pomněnka. Takovéto prolínání ale není časté a většinou různé přívlastky označují i různé druhy rostlin.

5 PERSONIFIKACE PTÁKŮ

Paralely mezi člověkem a ptákem jsou oproti květinám již mnohem přirozenější, reálnější a v moderní době nadto podložené biologicky. Velmi zásadní vliv na vnímání ptáků má také jejich schopnost volného pohybu. Personifikace ptáka proto umožňuje prakticky jen jediný způsob aplikace, totiž vždy ve vztahu celý člověk – celý živočich. Antropomorfizace částí těl, jako je tomu u názvů květin, se zde nevyskytuje. Z personifikujících názvů ptáků je zřejmé, že jejich „lidskost“, tj. blízkost člověku, je přijímána zcela automaticky, proto by nerespektování anatomických analogií mezi ptákem a člověkem znamenalo nemístné „odživotnění“.

Vnímaná lidskost ptáků se v jazyce projevuje už na úrovni slo-
votvorby: sufixy užívané v názvech se totiž neliší od sufixů konatelských jmen. To se týká zejména lovcích ptáků, kteří nesou lidová jména jako *koroptvář, muchář, holubář, rybář/ka, masařík* nebo *ptáčník*. Jejich motivací je vždy potrava, kterou loví, přičemž se někdy pojmenování kryje s názvem skutečné lidské profese.

Názvy profesí jsou obecně u personifikací ptáků velmi časté a většinou vycházejí z chování a výskytu živočicha: *bojovník* (jespák); *fojtík* (rehek) – snad podle častého výskytu na budovách a v blízkosti lidských obydlí, odkud „dohlíží“ na své okolí jako starosta; *hlídač* (mandelík) – podle toho, že sedává na mandelích nebo jiných vyvýšených místech v krajině a okolí (Machek 2010); *konědra* (sýkora koňadra) – dravostí přirovnávaná k „dráči koní“, tj. rasovi (Rejzek 2012); *manekýn* (linduška) – snad podle způsobu letu (srov. Machek 2010, 334); *masařík* (ťuhýk) – podle potravy; *ovčák* (koliha, slučka) – zřejmě podle prostředí výskytu; *rybníkář/ka* (racek, skalník); *sekáč* (chřástal) – podle prostředí výskytu (ve vysoké trávě, v poli); *tarasníček* (bělořit) – podle prostředí výskytu; *vinař* (drozd cvrčala) – snad podle doby přiletu; *zahradníček* (sedmihlásek); *zední(če)k* (zedníček, sýkora uhelníček, bělořit).

Povolání tematizují i názvy motivované vzhledem, tedy více statickým znakem ptáka. Hlavní motivací pro tyto názvy je charakteristický oděv či vzhled spojený s určitou profesí. Jako příklady lze uvést názvy *biskup* (parukářka); *jeptiška* (sova pálená); *kapucínka* (kulíšek); *komíníček* (pěnice černohlavá, bělořit šedý, rehek, uhelníček); *kovářík* (sýkora uhelníček); *králíček* – podle oranžového pruhu na hlavě (Rejzek 2012); *mlynařík* či *stárek* (mlynařík); *uhlíř/ka* (sýkora uhelníček, pěnkava jikavec, sýkora koňadra, rorýs, sýkora babka).

Ve všech těchto případech lze vyjít z analogie *pták je člověk, který vykonává nějakou profesi*, proto každá personifikace tohoto typu s sebou přináší i dynamický aspekt. V případě názvů ptáků motivovaných jen vzhledem je tato dynamičnost přítomná pouze latentně: primárním důvodem pro personifikování nebyla činnost, nicméně vnímání ptáků jako „malých lidí“ opravňuje a značně usnadňuje přenesení pojmenování podle profese, a proto je také tento způsob nazývání u ptáků velmi produktivní.

Kromě profesí se v názvech objevují další jména či označení lidí, část z nich se vztahuje opět spíše ke vzhledu – zde můžeme jmenovat velmi časté označení *babka* a různé slovtvorné varianty toho jmé-

na (různé druhy sýkor, mlynařík, sova pálená, chřástal); *černoušek* (pěnice černoohlavá); *nevěstinka* (sýkora modřinka); *popelka* (pěnice, vrána). Chováním jsou motivovány názvy *kecal*, *posměváček*, *soudil* či *uštěpáček* (vše sedmihlásek).

U názvů ptáků není nikdy personifikována jen část ptačího těla v analogii *část ptáka je člověk*. Objevují se však případy, kdy je část ptačího těla chápána jako lidská, případně savčí (např. *ušák* jako jméno pro výra velkého), jako část lidského oděvu (*parukářka*, *králíček*, *biskup*) nebo kdy je ptačí chování interpretováno z lidské perspektivy, např. lidové *skrývačka* pro potápku; jména *konipas*, *dřemlík* (od *dřímavý*, neboť i v nebezpečí tento pták nehybně sedí; Machek 2010), *poštolka* (patrně z **postojati*, jelikož tento dravec při hledání potravy „stojí“ ve vzduchu; Rejzek 2012); případně již zmíněný název *bojovník* pro jespáka (chováním zde není skutečný boj, ale rituál při tokání; Singer 2017, 304).

Zajímavé jsou i názvy *král noci* (výr velký) a *křepelčí král* (chřástal), které by bylo možné také za personifikaci chápat, jelikož v tomto případě jde o projekci hierarchie lidské společnosti na společenství zvířat. Motivujícím znakem je zde zřejmě velikost těchto ptáků. Analogické pojmenování nacházíme dokonce i u květin, kde *králice* označuje kopretinu.

ZÁVĚR

Z analýzy lidových názvů je zřejmé, že personifikace je zcela přirozený pojmenovací prostředek jak pro ptáky, tak pro květiny. Srovnáním personifikujících názvů těchto dvou životních forem ukazuje, že projekce lidského těla, lidských vlastností či chování má pro každou z nich odlišný charakter. Lze rozlišit různé stupně personifikace podle toho, do jaké míry obraz květiny či ptáka splývá s obrazem člověka, a naopak do jaké míry jsou si tyto obrazy vzdálené.

U jmen květin se můžeme setkat s dvěma hlavními stupni personifikace. První z nich charakterizuje konceptuální metafora *květina je člověk*

a vychází z přibližného připodobnění těla květiny k tělu člověka s tím, že jednotlivé personifikované části těla respektují přibližné umístění na celkové projekci těla. Názvy nicméně dokládají, že splynutí obrazu květiny a člověka koliduje s běžným chápáním životnosti květin: u těchto jmen se objevuje jednak nadsázka či žertovnost, jednak tendence „odživotnit“ personifikující pojmenování, např. namísto **bubáčci* se používá v nominativu plurálu *bubáčky* (podobná je i situace u názvů květin, jež vycházejí ze jména zvířete: *beránky*, *vlky* atd.; srov. Hladká 2000).

Na opačném pólu se nachází stupeň personifikace, na němž je květina vnímána více abstraktně a personifikovány bývají pouze vybrané části, které mohou tvarově a velikostně připomínat část lidského (příp. zvířecího) těla. Antropomorfizace částí těl v tomto případě nerespektuje konceptuální představu květiny jakožto lidské postavy.

Tyto stupně představují pouze dva krajní případy, s nimiž se u personifikujících názvů květin lze setkat, přičemž mnohé personifikující názvy se nacházejí na škále mezi těmito dvěma extrémy. Vliv projekce celkové postavy na květinu je u některých jmen více patrný, u jiných je minimální a spočívá například jen v nejzákladnějším vertikálním členění těla na „horní část“ a „dolní část“.

U názvů ptáků se téměř výlučně objevuje personifikace *pták je člověk*, aniž by se zde objevovala snaha tuto personifikaci oslabit gramatickou změnou životnosti jako u květin. Naopak už samotná morfologická stavba jmen podporuje obraz „lidskosti“ ptáků pomocí konatelských sufixů. Ptáci v lidových jménech vystupují jako jedinci vykonávající určitou profesi, a proto lze předpokládat, že klíčovým faktorem umožňujícím projekci lidství na ptáka je chování, pohyb či další aktivní projevy živočicha. Skutečnost, že se ptáci projevují charakteristickým chováním, usnadňuje použití metafor *pták je člověk vykonávající profesi* i tehdy, když je primární motivací vzhled (např. bílé oblečení mlynáře přenesené na bíle zbarveného ptáka). Představa ptáka coby člověka je tedy zcela přirozená a nepůsobí v lidském vnímání vážný nesoulad.

K personifikaci nedochází pouze na úrovni jedinců nebo částí těla, ale také na úrovni projekce lidské společnosti, její hierarchie a řádu

na „společenství“ ptáků nebo květin. Velikost jedince nebo dravý způsob získávání potravy mohou být chápány jako znaky hierarchického postavení mezi ostatními druhy.

Zatímco některé lidové názvy jsou zřetelně personifikující (např. mlynařík), u některých je již složitější určit, zda se o personifikaci, resp. o metaforu v pravém slova smyslu jedná. Tato nejasnost se týká typicky jmen ptáků motivovaných chováním, jako jsou *poštolka*, *bojovník* či *dřemlík*. Metafory, které jsou v jádru těchto pojmenování, souvisejí úzce s naší interpretací daného chování, jelikož antropocentrická představa ptáků jakožto „malých lidí“ předurčuje i samotnou interpretaci zvířecího chování. Metaforičnost těchto názvů může být více nebo méně patrná, či dokonce zcela nepociťovaná, v závislosti na míře vzhledu do cizí kultury, tj. i do kultury zvířecí, v níž např. existují pro člověka nesrozumitelné rituály tokání (typicky se dezinterpretace chování objevují u domácích mazlíčků; srov. Donaldson 2011).

Personifikující lidové názvy dokládají, že míra personifikace přírody se úzce pojí s vnímáním vlastní existenciální blízkosti k tomu, co je personifikováno. Zatímco mnohé názvy prozrazují pocíťovanou odlišnost mezi lidským a mimolidským, v jiných případech lidové názvy mohou svědčit o tom, že člověk tuto odlišnost nevnímá, anebo ji vnímá jen slabě, v důsledku čehož pak přírodní entitě může přisoudit charakteristiky, jež vycházejí z antropocentrického chápání.

Mgr. David Lavička

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Křížkovského 10

779 00 Olomouc

david.lavicka01@upol.cz

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci
(IGA_FF_2023_040).

LITERATURA

- Alderman, Bret. 2017. *Symptom, symbol, and the other of language: a Jungian interpretation of the linguistic turn*. Abingdon: Routledge.
- Black, Max. 1976. *Models and metaphors: Studies in language and philosophy*. Ithaka: Cornell University Press.
- Deyl, Miloš a Skočdoplová-Deylová, Blanka. 2001. *Naše květiny*. Praha: Academia.
- Donaldson, Jean. 2011. *Lidé a psi: střet kultur*. Praha: Plot.
- Dungel, Jan a Hudec, Karel. 2001. *Atlas ptáků České a Slovenské republiky*. Praha: Academia.
- Gibbs, Raymond W. 1994. *The poetics of mind: figurative thought, language, and understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Havránek, Bohuslav (ed.). 2011. *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i. <https://ssjc.ujc.cas.cz/> (přístup 23. 8. 2023).
- Hladká, Zdeňka. 2000. *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Brno: Masarykova univerzita.
- Jelínek, Milan. 2017. „Personifikace.“ In *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová. <https://www.czechency.org/slovník/PERSONIFIKACE> (přístup 23. 8. 2023).
- Jung, Carl Gustav. 2018. *Archetypy a nevědomí*. Brno: Nadační fond Holar.
- Klůz, Zdeněk. 1977. *Naše ptactvo v lidovém názvosloví a vědecké terminologii*. Praha: SZN.
- Lakoff, George a Johnson, Mark. 2003. *Metaphors we live by*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
- Machek, Václav. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Machek, Václav. 2010. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Récanati, François. 2004. *Literal meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rejzek, Jiří. 2012. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.

Ricœur, Paul. 1997. *La métaphore vive*. Paris: Éditions du Seuil.

Singer, Detlef. 2017. *Ptáci*. Plzeň: Ševčík.

Vaňková, Irena et al. 2005. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

RŮZNÉ

BOHEMICA
OLOMUCENSIA
1/2024
LITTERARIA

SLAVIC SECTION AT THE 21ST INTERNATIONAL CONGRESS OF LINGUISTS (ICL 2024)

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

The language science, linguistics, first presented itself as an autonomous science in 1928, namely at *the 1st International Congress of Linguists* in The Hague. To the dynamic development of linguistics at that time Dutch linguists at the University of Nijmegen responded by convening the international congress. In advance, they had submitted six questions on general principles of linguistic research. The main task of item number 4 was to develop a method for a complete analysis of a given language, i.e. a method for language description. This was the occasion for the first public international performance of the Prague Linguistic Circle, in The Hague represented by Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Nikolai Sergeyevich Trubetzkoy and Sergei Iosifovich Kartsevski. Synchronic approach to linguistic phenomena, analytical comparison of languages regardless of their genetic (un)relatedness, consideration of the expressive needs of humans, and the consistent application of a functional approach were the main general attributes of their linguistic reasoning. It should be noted that function was not meant to be a relation in the mathematical sense, but rather a task.

During the first International Congress of Linguists in The Hague, Netherlands, *Comité International Permanent des Linguistes* (CIPL) was founded. It has organised *International Congresses of Linguists* (unofficially called as the World Congresses of Linguists) ever since, in collaboration with local hosts. International Congress of Linguists is organized once every five years as the meeting place par excel-

lence for international linguistics, where all areas and sub-disciplines of linguistics as well as interdisciplinary topics can be discussed. This is done through a number of plenary lectures presented by scholars who are specialists in their field, through separate sections devoted to particular branches of linguistics and focus streams related to special topics. For 2024 Adam Mickiewicz University in Poznań has been selected as the hosting institution for the 21st International Congress of Linguists (ICL). The leitmotif of the 2024 Congress was: *Languages – Communities – Technologies*.

This year's congress featured a total of nine plenary lectures, 17 sessions, 12 focus streams, and 17 workshops. One of the seventeen specialized sections was the Slavic Languages section, chaired by Jadranka Gvozdanović from the University of Heidelberg. A total of 19 contributions by 23 linguists from 11 countries were selected for the section. Czech linguistics was represented here by Božena Bednaříková from Palacký University of Olomouc.

As the contributions and discussions in this section have shown, Slavic languages excel in marking deictic categories both in grammar and in discourse strategies that are highly sensitive to communicative settings. There are several key areas tied to deictic settings. As far as grammar is concerned, they are verbal tense and verbal aspect, mood and modality, and quantification, for pragmatics they are language ideology and language change, and for discourse they are othering in public mass media, and language critique as a sort of social critique.

Verbal tense, aspect and manner were the subject of papers by Olena Pchelintseva from Johannes Gutenberg University of Mainz, Igor Dreer from Ben-Gurion University of the Negev, Dmitri Sitchinava from University of Potsdam, Hana Twardowska from Adam Mickiewicz University of Poznań, and by Krystyna Bojałkowska from Nicolaus Copernicus University of Toruń. Quantification and uncertainty were addressed in the papers by Yehor Duma and Yoshiki from University of Tokyo and by Jim Hlavac from Monash University and Diana Stolac from University of Rijeka. The issues of grammaticality

and grammaticalization were also an important topic. Here we can mention the papers by Boban Krapejovski from University of Skopje, by Olga Steriopolo from Leibniz Centre of General Linguistics in Berlin, and by Jacek Witkoś from University of Poznań. An interesting corpus analysis of discourse markers was performed by Tora Hedin from Stockholm University.

Further inspiring contributions were made in the part devoted to pragmatics and discourse. This part was very diverse. From research on the language of contemporary teenagers (Przemysław Megger from University of Warsaw) through the linguistic affirmation of languages in the former Yugoslavia (Robert Greenberg from University of Newcastle and Motoki Nomachi from Hokkaido University, and also a paper by Tatiana Ganenkova from Adam Mickiewicz University in Poznań) and an attempt to reconstruct the history of Slavs in the Balkans through toponomastics (Zoran Spasovski from University of Skopje), it led to questions about linguistic prescriptivism in the contemporary Slovak linguistic community (Gabriela Múcsková from Comenius University in Bratislava) or to language loyalty and language choice (Michał Głuszkowski from Nicolaus Copernicus University in Toruń). Two papers then attempted to link issues of word formation to potential manipulative techniques in political discourse (Thomas Samuelsson from Stockholm University) and media discourse (Božena Bednaříková from Palacký University of Olomouc).

In general, it can be said that the whole Slavic section dealt with two clusters:

- I. sociolinguistics – communication,
- II. grammar.

The question that was addressed at the final meeting after the end of the entire Slavic section, chaired by Jadranka Gvozdanović, was “what to do in the future, or what are the next challenges” in Slavic studies. After a very lively discussion, the participants agreed on the

use of digital methods in research, interdisciplinarity and research driven approach. Further discussions are planned to be held with the International Committee of Slavists.

MILNÍK ČESKÉ A SLOVANSKÉ ETYMOLOGIE

Havlová, Eva, Erhart, Adolf a Janyšková, Ilona (hl. red.). 1989–2022.
Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Praha/Brno:
Academia/Tribun EU.

MIROSLAV VEPŘEK

S vročením 2022, bezmála po pětatřiceti letech od publikování prvního sešitu, byl kompletně vydán *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (dále ESJS). Bylo tak završeno dílo několika generací etymologů spjatých především s brněnským akademickým pracovištěm (dnes včleněným do Ústavu pro jazyk český AV ČR). Genezi tohoto díla – světově unikátního etymologického slovníku, který se zaměřuje na nejstarší slovanský spisovný jazyk – je totiž možno sledovat v téměř stoleté posloupnosti brněnské etymologické tradice, která je v počátcích v zásadě spojena s osobností Václava Machka.

Koncepce slovníku se však v průběhu tohoto času podstatně vyvíjela a měnila. Za oficiální počátek zahájení systematických prací je možno považovat rok 1952, kdy bylo brněnské etymologické pracoviště institucionalizováno pod vedením zmíněného Václava Machka. Tehdy ovšem byl hlavní výstup vzniknuvšího Etymologického oddělení koncipován jako *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Po Machkově smrti (1965) stanul v čele oddělení František Kopečný a v tomto období byly připraveny do tisku a vydány jediné dva svazky věnované gramatickým slovům a zájmenům (1973, 1980). V dalších dílech se již nepokračovalo, a to jednak v souvislosti s problémy při uzavření nakladatelské smlouvy, jednak z důvodu vydávání dvou konkurenčních lexikografických prací v Moskvě (*Етимологический словарь славянских языков* – od roku 1974) a ve Varšavě (*Słownik prasłowiański* – od

roku 1974); nutno podotknout, že ani jeden z těchto dvou jmenovaných slovníků nebyl do současnosti dokončen. V polovině osmdesátých let dvacátého století bylo pak rozhodnuto, že brněnské Etymologické oddělení se bude soustředit na etymologické zpracování nejstaršího slovanského jazyka (s hlavní redaktorkou Evou Havlovou) v návaznosti na tehdy vznikající *Slovník jazyka staroslověnského* (dále SJS, 1966–1997). Toto přímé propojení obou děl lze bez nadsázky považovat za jeden z nejzásadnějších počínů české (a v důsledku i světové) paleoslovenistiky a etymologie, v zasvěcených odborných kruzích je tradováno trefně přirovnání Evy Havlové vzniku ESJS ke „sňatku, jímž se spojily dva velké grunty“, tedy SJS a *Etymologický slovník slovanských jazyků* (srov. Janyšková 2016, 141).

ESJS je vskutku organicky prorostlý s pražským akademickým SJS. Na prvním místě z něj a z jeho lexikální kartotéky přebírá lexikální materiál, avšak zde je třeba poznamenat, že se tak děje s kritickou pozorností. Tím mohlo zpětně docházet také k revizi některých údajů SJS (týká se to např. přesnější sémantiky některých staroslověnských výrazů, ale i formální podoby lexémů), které tak mohou být reflektovány v dodatcích k SJS (v současnosti prezentovány zejména prostřednictvím úprav v elektronické podobě slovníku na webovém portálu gorazd.org, ale i v tištěné podobě, k tomu blíže viz Čajka 2023).

Samotná koncepce ESJS vychází z nejmodernějších etymologických zásad a všechny výklady jsou založeny na poctivé snaze po úplnosti. Slovník nepodává jeden zvolený, dle autora hesla či názoru redakce pravděpodobný výklad, ale představuje všechny dosud zachycené interpretace jednotlivých heslových slov i derivátů. Zde našel uplatnění pečlivě sbíraný obsáhlý rukopisný bibliografický a excerpční materiál, který byl a stále je budován v kartotéce na brněnském Etymologickém oddělení kontinuálně od dob Václava Machka.

Výklady ovšem nejsou pouhým souborem a přehledem nashromážděných interpretací, naopak – tyto jsou velmi pečlivě zhodnocovány a hierarchicky uspořádány (méně pravděpodobné a sporné výklady jsou uvedeny ke konci hesel *petitem*). Řada hesel navíc obsahuje

nová etymologická řešení, a tak zde jednoznačně vystupuje erudice jednotlivých autorů a redaktorů, občas je dokonce i vyjádřena vnitřní polemika s odkazem na odlišný názor někoho z členů autorského a redaktorského kolektivu. Každé heslo je prostřednictvím iniciálové zkratky opatřeno atribucí příslušného autora.

Kromě výše zmíněné Evy Havlové se v pozici hlavních redaktorů ESJS vystřídali dále Adolf Erhart a Ilona Janyšková. Všechny vědecké pracovníky i pomocné síly, kteří se podíleli na vzniku všech jedenadvaceti sešitů slovníku, není možno zde z kapacitních důvodů vyjmenovat. Autoři hesel jsou vždy uvedeni v tiráži jednotlivých sešitů, stejně jako členové redakčního kruhu.

Jeden z členů autorského kolektivu, Vít Boček, publikoval zhodnocení ESJS z pohledu typologie etymologických slovníků (Boček 2023), vyšel přitom primárně z klasifikace Yakova Malkiela (1976). Jedná se nejen o zajímavou reflexi, ale také o podněty k tvorbě dalších lexikografických prací podobného typu a v neposlední řadě vede k zamyšlení nad celkovým zaměřením a využitím ESJS. Ten totiž svým titulem na první pohled trochu „klame tělem“, neboť by mohl vést uživatele mimo užší okruh paloslovenistů k mylnému přesvědčení, že je určen pouze pro potřeby badatelů v oboru nejstaršího slovanského spisovného jazyka. Avšak vzhledem ke skutečnosti, že slovník vhodně kombinuje výklady retrospektivní (směrem k indoevropským východiskům) a prospektivní (k současným slovanským jazykům, zahrnuje i materiál nářeční), je do značné míry využitelný i jako zdroj etymologií všeslovanských. Pro toto využití je třeba pochopitelně počítat s některými specifiky – zejména materiálové vymezení (archaičtější vrstva slovní zásoby) a podoba heslových slov. Nicméně ani jedno z těchto specifik nepředstavuje zásadní omezení. Lexikální zásoba staroslověnštiny dokládá v podstatě celé spektrum praslovanských kořenů (někdy doložených pouze deriváty) a pro vyhledávání současných forem slovanských lexémů slouží mimo jiné bohaté a systematicky zpracované rejstříky. Můžeme dokonce bez větší nadsázky konstatovat, že původní záměr – sestavit

a dokončit etymologický slovník slovanských jazyků / praslovanštiny – byl do značné míry naplněn.

Své využití tedy ESJS nalezne v pracovnách mnoha odborníků z oblasti široce chápané slovanské filologie. Speciálně pro účely bohemistické stojí za zmínku další avizované plány brněnského Etymologického oddělení. V současné době totiž ještě tito badatelé pracují na plné digitalizaci ESJS (dle vzoru „sesterského“ SJS a v kompatibilitě s projektem Gorazd), avšak před časem na odborných fórech představili plán podobně metodologicky zpracovat etymologický slovník češtiny. V budoucnu se lze tedy nadít opravdu reprezentativního lexikografického počínu bohemistického a vzhledem k erudici a cílevědomosti pracovníků oddělení je opodstatněné očekávat i finalizaci takového projektu.

V souvislosti s pracemi na ESJS je vhodné alespoň připomenout i další výstupy, které na slovník přímo navazovaly či stále navazují. Završení slovníku bylo v roce 2023 doprovázeno odborným kolokviem a publikací *Etymologický slovník jazyka staroslověnského: tradice, kontexty, inspirace*. Souvislost paleoslovenistiky a bohemistiky (zejména ve výzkumu slovní zásoby) reflektují kolektivní monografie *Staroslověnské dědictví ve staré češtině* (2021) a *Církevněslovanské dědictví ve staré, střední a nové češtině* (2022). Etymologické oddělení ÚJČ dále pořádá pravidelné konference – Etymologické sympozion, jejichž některé ročníky byly přímo tematicky specifikovány na staroslověnštinu (2014) či češtinu (2016) a příspěvky publikovány v ediční řadě *Studia etymologica Brunensia*. Je třeba zmínit také dvě další ediční řady, a to *Prameny české etymologie*, v nichž jsou publikovány materiály související s osobnostmi české etymologie (zejména výbory z díla a biografie), a také v minulosti vycházející *Studie osobností brněnské lingvistiky*.

Dokončení *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* představuje důležitý mezník, avšak z výše nastíněného vyplývá, že se nejedná o mezník finální. Je tak záhodno autory nejen vysoce ocenit za završené dílo, které svým významem výrazně překračuje

horizonty české vědy, ale zároveň jim popřát neméně úspěšné vykročení do další práce na poli zřejmě nejpopulárnější jazykovědné disciplíny – etymologie.

LITERATURA

- Boček, Vít. 2023. „Etymologický slovník jazyka staroslověnského a typologie etymologických slovníků.“ In *Etymologický slovník jazyka staroslověnského: tradice, kontexty, inspirace*. Ed. Vít Boček. Praha: Lidové noviny, s. 28–43.
- Čajka, František. 2023. „Materiálová doplnění Slovníku jazyka staroslověnského v Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského.“ In *Etymologický slovník jazyka staroslověnského: tradice, kontexty, inspirace*. Ed. Vít Boček. Praha: Lidové noviny, s. 47–58.
- Janyšková, Ilona. 2016. „Etymologický slovník jazyka staroslověnského.“ In *Slovník jazyka staroslověnského: historie, osobnosti a perspektivy*. Eds. František Čajka a Marcel Černý. Praha: Slovanský ústav, s. 139–155.
- Malkiel, Yakov. 1976. *Etymological Dictionaries. A Tentative Typology*. Chicago: University of Chicago Press.

CC BY-SA 4.0.

NA FILOZOFICKÉ FAKULTĚ UNIVERZITY PALACKÉHO PROBĚHLO 45. VÝROČNÍ KOLOKVIUM MEZINÁRODNÍ SPOLEČNOSTI PRO FUNKČNÍ LINGVISTIKU

KRISTÝNA NOVÁKOVÁ

Ve dnech 2.–5. října 2024 hostila Filozofická fakulta Univerzity Palackého 45. výroční kolokvium Mezinárodní společnosti pro funkční lingvistiku (SILF – Société Internationale de Linguistique Fonctionnelle). Olomouc se tak stala po Praze, Českých Budějovicích a Brnu v pořadí již čtvrtým českým městem, jež tuto událost organizovalo. Historicky první mezinárodní kolokvium se uskutečnilo z iniciativy Andrého Martineta roku 1974 v nizozemském Groningenu s cílem usnadnit pravidelnou výměnu názorů mezi lingvisty, kteří uznávají stejnou koncepci studia jazykových funkcí.

Samotná Mezinárodní společnost pro funkční lingvistiku byla založena až o dva roky později ve francouzském Saint-Flour. Od té doby se datuje tradice pořádání výročních kolokvií, na kterých se každoročně sejde kolem stovky účastníků na jedné z univerzitních institucí. Organizují je členové společnosti SILF a místní organizační výbor. Kontinuitu těchto lingvistických setkání přerušil od roku 1974 pouze covidový rok 2020.

Program letošního, již 45. setkání zahrnoval tři tematické okruhy. První z nich se zaměřil na *Evropu jako mozaiku jazyků* a věnoval se vzájemnému ovlivňování jazyků v Evropě včetně otázky vícejazyčnosti a globalizace. Druhý tematický okruh byl *Jazyk a média*, v jehož rámci byly diskutovány současné formy komunikace ovlivněné moderními médii a umělou inteligencí. Třetí téma *Gramatikalizace a dy-*

namická synchronie nabídlo prostor pro debaty o změnách ve funkci slov a jejich přechodu z lexikální do gramatické roviny. Během tří jednacích dní si mohli posluchači poslechnout více než 40 příspěvků ve třech jazycích (čeština, francouzština, angličtina). Dodejme také, že v roce 2025 vyjde ve Vydavatelství UP sborník s příspěvky z letošního kolokvia.

Po zahajovacích projevech, které proslovili mimo jiné i děkan Filozofické fakulty Jan Stejskal nebo předsedkyně společnosti Sociétés Internationale de Linguistique Fonctionnelle Henriette Walterová, přednesl první plenární přednášku hispanista José Carlos Herreras z Université Paris Cité. Jeho příspěvek „La diversité linguistique, un défi pour l'Union européenne“ byl velmi aktuální, vzhledem k tomu, že se jazyková rozmanitost nejenže promítá do každodenního života občanů, ale ovlivňuje i politické, vzdělávací a kulturní strategie Evropské unie. Druhou plenární přednášku s názvem „A functional view of economy and vagueness in discourse“ pak přednesla profesorka Jarmila Tárnyiková (Univerzita Palackého), jež se zabývá analýzou textů z pohledu jazykových a komunikačních struktur. Do svého výzkumu často zahrnuje studium pragmatických aspektů jazyka a jejich vlivu na komunikaci.

První tematická oblast nesla název *Evropa jako mozaika jazyků* a obsahovala nejvíce příspěvků – a to 14. Jejich témata ukázala, jak se jazyky v Evropě ovlivňují a přetvářejí v průběhu času, a přinesla také vhled do dynamiky jazykových změn v různých evropských kontextech. Henriette Walterová z Université Rennes 2 rozebírala jazykovou historii Evropy a Adriana Stoichițoiu-Ichimová (Universitatea din București) proslovila příspěvek zabývající se specifickým fenomén anglicismů v rumunštině a francouzštině. Ondřej Bláha, Marie Krappmannová a Karsten Rinas z Univerzity Palackého představili svůj výzkum o jazykově-kulturním transferu během českého národního obrození. Během prvního dne kolokvia dále vystoupil například Wilken Engelbrecht z Katedry nederlandistiky pořádající univerzity, který hovořil o utváření nizozemštiny klasickými filology,

či José Ramírez de Arellano (Université Sorbonne-Nouvelle), jenž se zabýval vícejazyčností Evropanů na počátku 21. století.

Druhý den kolokvia otevřely další příspěvky z oblasti *Evropa jako mozaika jazyků*. Například Jean-Baptiste Coyos (Académie de la langue basque) přednesl zajímavý příspěvek s názvem „Les emprunts d’une langue d’Europe non-indoeuropéenne aux langues indoeuropéennes: le cas de la langue basque“ o výpůjčkách neindoevropských jazyků z indoevropských jazyků. Daniel Vojtek z Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košicích se zase zabýval onomaziologickým srovnáním slovenštiny a francouzštiny.

V rámci tematické oblasti *Jazyk a média* si posluchači mohli mimo jiné poslechnout příspěvky Ning Wang z Beijing Foreign Studies University („L’analyse linguistique des slogans publicitaires chinois“), Markéty Solnické z Masarykovy univerzity („Podporujeme ukrajinský lid‘ aneb pohled španělských médií na ukrajinské uprchlíky“) nebo Boženy Bednařikové z Univerzity Palackého („Expressivity in TV news: focusing on word-formation devices“). Jazykem a kinematografií se zabýval Petr Mareš z Univerzity Karlovy („Jazykové a stylové rysy českých filmových recenzí na internetu“) a Soňa Schneiderová („Jazyk mladých v současném českém filmu“) z Univerzity Karlovy a Slezské univerzity v Opavě.

Neméně zajímavým byl referát zaměřený na využití umělé inteligence, tento příspěvek byl obzvláště aktuální vzhledem k rostoucímu významu digitálních technologií ve vzdělávání. Daniela Ventura a Jorge Vega y Vega (Universidad de Las Palmas de Gran Canaria) referovali o roli multimédií a umělé inteligence v jazykovém vzdělávání a jejich vlivu na současné i budoucí metody výuky.

Tematický okruh *Gramatikalizace a dynamická synchronie* nabídl široké spektrum pohledů na gramatikalizaci, a to nejen evropských, ale také asijských jazyků. Zkoumání těchto procesů v různých kontextech je zásadní pro porozumění tomu, jak jazyky reagují na kulturní a historické změny a jak se přizpůsobují současným podmínkám. Příspěvky Mengyang Yu a Meng Cheng zkoumaly gramati-

kalizaci konkrétních jevů v moderní čínštině. Svou experimentální studii o gramatikalizaci českých pronominálních klitik představily Anna Połomská a Markéta Ziková z Masarykovy univerzity. O jazykové rozmanitosti v Číně hovořili Xiyan Xian a Yu Sun (oba Sorbonne Université). Xiyan Xian se zaměřuje na syntaktickou strukturu jazyka yi. Yu Sun pak analyzoval kvantifikátory v haoni, což je tibetsko-barmský dialekt z čínské vesnice Tuha.

Součástí programu byla i volná témata, která se dotýkala různorodých aspektů lingvistiky a jazykového výzkumu. Jedním z příspěvků byl například výzkum Mavie-Norhy Nkeket Ndabizy z Marien Ngouabi University v Brazzaville, která se zabývala alofonií laterálního fonému /l/ v bantuském jazyce mbomba. Magdaléna Lapúníková ze Slezské univerzity v Opavě pak představila prezentaci zdvořilosti v učebnicích češtiny pro cizince, Eugenio Israel Chávez Barreto z Univerzity Palackého se zaměřil na otázku, zda funkční lingvistika potřebuje funkční typologii znaků.

Pro účastníky byl připraven také bohatý kulturní program. První den uzavřel koncert Smíšeného pěveckého sboru ze Šternberka pod vedením Tomáše Nikla a Lucie Brázdové, v sobotu 5. října se uskutečnila exkurze na zámek v Lednici a do zámeckého vinného sklepa ve Valticích.

Pro následující, 46. výroční kolokvium Mezinárodní společnosti pro funkční lingvistiku nebyla hostitelská instituce zatím určena, mezi kandidáty na pořadatelství je hned několik pracovišť po celém světě. Informace o místě a datu pořádání budou zveřejněny v dalším čísle časopisu *La Linguistique*.

VZPOMÍNKOVÁ VYPRÁVĚNÍ JAKO ZDROJ SPOLEČENSKÉ ODOLNOSTI

TEREZA KOZLOVÁ

Již třetím rokem pokračuje kolektiv dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v projektu zaměřeném na téma krize ve vyprávění a v jazyce nejstarší generace.⁽¹⁾ Aktivita započala v roce 2022, přičemž na základě událostí, které se toho roku odehrály na Ukrajině, bylo původně obecněji pojaté téma krize zúženo na téma války a krizí válečných. Projekt se tedy soustředí na válečné krize v minulosti i současnosti a další okolnosti, které z válečných konfliktů vyplývají pro jednotlivce i celou společnost. Zvláštní pozornost je věnována specifickým jazykovým prostředkům, jimiž jsou tato témata popisována.

V rámci projektu jsou shromažďovány promluvy seniorů obsahující tato témata. Pro daný účel slouží jednak již existující archivy nahrávek (např. *Archiv zvukových záznamů nářečních promluv* budovaný v dialektologickém oddělení ÚJČ AV od 60. let 20. století), jednak jsou pořizovány nahrávky nové prostřednictvím terénních jazykových výzkumů.⁽²⁾ Části nahrávek, na nichž zaznívá zkoumané téma, jsou přepsány tzv. dialektologickou transkripcí a případně

1 Projekt je řešen v rámci výzkumného programu *Strategie AV21* Akademie věd České republiky. Program je každoročně vypisován jako jednoletý, avšak záměr autorů projektu je koncipován jako víceletý. Při úspěšném prodloužení aktivity jsou tedy rozšiřovány stávající výstupy a vytvářeny výstupy nové (podrobnosti o výstupech viz webová stránka projektu *Ve slovech*: <https://veslovech.cz/>).

2 O jednotlivých terénních výzkumech jsou sepisovány zprávy, které výzkum dokumentují (zpravidla počet mluvčích a jejich rok narození, témata hovoru, zachycené nářeční výrazy apod.). Součástí bývá i fotografie z výzkumu. Přehled zpráv lze nalézt na webu projektu v záložce Výstupy – Terénní výzkum.

opatřeny vysvětlivkami (např. dialektismů a vojenských slangismů). Následně je zvukový záznam společně s transkripcí zveřejněn ve zvukovém archivu na webových stránkách projektu *Ve slovech* (Šimečková et al. 2022–), kde je opatřen dalšími údaji o nahrávce (tj. místo a rok pořízení, příslušnost k nářeční skupině/podskupině, informace o mluvčím).

Součástí již zmiňovaného webu projektu jsou i další výstupy. Jedná se například o sérii podcastů, v nichž autoři svůj projekt představují a do nichž si také zvou hosty odborně komentující dílčí témata projektu. Nejedná se pouze o lingvisty, neboť projekt je svým zaměřením interdisciplinární, což dokazuje i spolupráce s Historickým ústavem AV ČR, v. v. i., který se na projektu podílí od roku 2023.

Dalším z výstupů je například slovník vojenských slangismů. V případě, že se zpracované slangismy vyskytují též ve *Slovníku nářečí českého jazyka*,⁽³⁾ na němž se v dialektologickém oddělení aktuálně také pracuje, jsou hesla s tímto slovníkem propojena, takže je možné zobrazit si jejich heslové stati bezprostředně.

Autoři projektu se snaží maximalizovat využitelnost jednotlivých výstupů v praxi, a proto lze na stránkách projektu nalézt též soubor edukačních materiálů, který mohou využít pedagogové. Vzhledem k výše zmiňovanému interdisciplinárnímu zaměření projektu mohou pracovní listy zařadit do výuky učitelé vyučující český jazyk, dějepis či občanskou výchovu. Učební materiály vždy vycházejí ze zvukového archivu – ze zvukové ukázky a její transkripce. Pomocí jednotlivých úkolů jsou žáci vybízeni k jazykové analýze (nářeční rysy, význam slov), historické analýze (určení a popis historické události), ale i k hlubšímu zamyšlení a diskusi (srov. otázku: Jaké emoce pravděpodobně mluvčí během popisované události zažívala?⁽⁴⁾).

V říjnu letošního roku byl v Brně uspořádán interdisciplinární workshop *Vzpomínková vyprávění jako zdroj společenské odolnosti*,

3 Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Dialektologické oddělení. 2016–. *Slovník nářečí českého jazyka*. <http://sncj.ujc.cas.cz> (přístup 7. 6. 2024).

4 Viz web projektu v záložce Výstupy – Edukační materiály – Pracovní list 1.

jehož se zúčastnili odborníci z oblasti jazykovědy, literární vědy, historie, etnologie aj. Tématy k řešení byly například válečné konflikty a tlak politické moci v České republice v minulosti a dnes, krizové situace, jejich řešení a jejich reflexe v jazyce a literatuře, vyprávění jako mezioborový fenomén, dějiny každodennosti, orální historie a paměťové instituce a mnohá další.

Workshop byl symbolickým zakončením práce v letošním roce, avšak posledním výstupem projektu rozhodně nebyl, neboť během trvání aktivity byla shromážděna unikátní autentická svědectví, která se mohou v budoucnosti stát podkladem pro další odborné a popularizační výstupy.

Mgr. Tereza Kozlová

Dialektologické oddělení

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Veveří 967/97

602 00 Brno

kozlova@ujc.cas.cz

Text vznikl jako součást projektu Vzpomínková vyprávění jako zdroj společenské odolnosti (Strategie AV21: Odolná společnost pro 21. století. Řešitelka: Mgr. Marta Šimečková, Ph.D.).

LITERATURA

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Dialektologické oddělení. 2016–. *Slovník nářečí českého jazyka*. <http://sncj.ujc.cas.cz> (přístup 7. 6. 2024).

Šimečková, Marta et al. 2022–. *Ve slovech*. <https://veslovech.cz/> (přístup 7. 6. 2024).

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 16 (2024)
Číslo 2 – Linguistica

Redakce:

prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Mgr. Jana Kolářová, Ph.D. (tajemnice redakce)

Redakční příprava a korektury:

Mgr. Jana Kolářová, Ph.D.
Mgr. Jakub Vaníček (Litteraria)
Mgr. Natálie Trojková
Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D. (Linguistica)
Mgr. Josef Línek, Ph.D. (anglické korektury)

Technická redakce, sazba:

Mgr. Tomáš Franta

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Křížkovského 512/10
771 80 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 512/10, 771 80 Olomouc
e-mail: jana.kolarova@upol.cz

Olomouc 2024

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X
e-ISSN 2788-2632

Vychází dvakrát ročně.

Časopis je zařazen do databází DOAJ, CEEOL a EBSCO.
Digitální varianta je volně přístupná (open access).

www.bohemica.upol.cz